

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛЕЩЕНКО Ольга Дмитрівна

УДК 342.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИБОРЧІ СПОРИ В УКРАЇНІ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.Д. Лещенко

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник –

СТАВНІЙЧУК Марина Іванівна

кандидат юридичних наук, адвокат

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Лещенко О.Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020.

Дисертація є першим у національній юридичній науці дослідженням виборчих спорів в Україні в конституційно-правовому аспекті. В роботі проаналізовано стан наукової розробки та надано змістовно-сутнісну характеристику виборчого спору у системі категорій конституційного права, визначено їхні особливості та відмінні ознаки. Специфіку виборчих спорів в Україні розглянуто в контексті їх конституційно-правового аспекту та належної реалізації виборчих прав громадян.

Обґрунтовано, що виборчі спори як явище правової реальності пов'язані зі станом виконання позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення виборчих прав громадян України, які одночасно відображають ефективність (якість) нормативно-правового регулювання і правозастосування у сфері запобігання та врегулювання виборчих конфліктів. Доведено, що до специфічних характеристик виборчих спорів, які розкривають їхню сутність та відрізняють від інших юридичних спорів, у тому числі пов'язаних з виборами, належить те, що: 1) виборчі спори виникають, змінюються та припиняються під час реалізації виборчого законодавства України у межах конкретного виборчого процесу; 2) виборчі спори є обмеженими у часі, протягом якого відбувається певний виборчий процес, що обумовлює особливості порядку їх врегулювання уповноваженими суб'єктами; 3) предмет спору знаходиться у межах об'єкта виборчих правовідносин; 4) публічно-правовий характер виборчого спору визначається змістом протилежних правових інтересів, носіями яких є не

тільки конфліктуючі сторони, але й інші громадяни України, що реалізують свої виборчі права та прагнуть проведення чесних виборів; 5) сторони виборчого спору мають подвійний правовий статус – як суб'єкти виборчого процесу та виборчих правовідносин, так і, як правило, учасники юрисдикційного порядку їх врегулювання. У структурі виборчого спору визначено такі елементи: юридичні факти (передумови виникнення, зміни або припинення конфліктних правовідносин), об'єкт і предмет, суб'єкти та зміст (динаміка). При врегулюванні конфліктних ситуацій у ході виборчого процесу в Україні запропоновано альтернативні способи, які мають сприяти зниженню конфліктності виборчих правовідносин і підвищенню легітимності результатів виборів. Обґрунтовано доцільність застосування медіаційних процедур у діяльності органів адміністрування виборів, зокрема через пропозицію створення відділу медіації у межах Секретаріату Центральної виборчої комісії.

Удосконалено поняття «виборчий спір» як явище правової реальності, під яким запропоновано розуміти правовідносини, що виникають у темпоральних межах виборчого процесу через наявні розбіжності суб'єктів виборчого процесу та виборчих правовідносин, що пов'язані із застосуванням виборчого законодавства України та забезпеченням виборчих прав громадян, дотриманням виборчих процедур при проведенні чесних виборів до органів публічної влади. Виборчі спори запропоновано класифікувати за відповідними критеріями, зокрема, залежно від: 1) виду виборів; 2) суб'єктного складу виборчого спору; 3) предмета виборчого спору; 4) порушення порядку та процедури голосування; 5) суб'єкта врегулювання виборчих спорів. Розкрито розуміння співвідношення виборчого спору та оскарження порушень виборчих прав громадян, оскільки останнє має більш вузьке смислове навантаження та є лише одним із засобів врегулювання виборчих спорів. З'ясовано особливості розуміння сутності та форм впливу Конституційного Суду України на запобігання та врегулювання виборчих спорів. Обґрунтовано, що захист виборчих прав громадян України

здійснюється Конституційним Судом України у межах реалізації загального повноваження нормоконтролю як у міжвиборчий період, так і під час виборчого процесу. Виокремлено два основних наукових підходи щодо виду нормоконтрольної діяльності Конституційного Суду України: визнання неконституційними норм виборчого законодавства України, передусім з метою захисту як активних, так і пасивних виборчих прав громадян України та вирішення питання неконституційності правозастосовчих актів Верховної Ради України та Президента України, що пов'язані з конкретним виборчим процесом.

Здійснено теоретичне розмежування виборчого конфлікту та виборчого спору, яке базується на тому, що конфлікт не завжди конститується у формі спору. Розкрито еволюційні та закономірні етапи процесу розгляду виборчими комісіями скарг, які є складовою процедурних гарантій дотримання принципів виборчого права, що здійснюється з метою забезпечення неухильного і повного додержання відповідними суб'єктами вимог виборчого законодавства України, втілення виборчими комісіями контрольної і правозахисної функцій, а також реалізації права громадян на звернення. Встановлено, що для забезпечення реалізації названих функцій виборчих комісій необхідно удосконалити нормативно-правове регулювання двох взаємопов'язаних питань функціонування виборчих комісій: професіоналізації їх персонального складу; деталізації порядку врегулювання виборчих спорів. Доповнено формулювання розуміння змісту права на судовий захист виборчих прав у матеріальному та процесуальному аспекті. У контексті врегулювання виборчих спорів у змісті цього права виокремлено: 1) матеріально-правовий аспект, пов'язаний із поновленням/коригуванням порушеного або оспорюваного права чи дотримання виборчих процедур, що становить предмет судового розгляду у виборчому спорі; 2) процесуальні аспекти цього права у виборчих спорах, які складаються з можливостей, наданих особі у стадії судового розгляду в адміністративному процесі, зокрема право на звернення до суду, право на належне сповіщення про рух

справи, право на особисту участь у справі, надання пояснень, розгляд справи у визначені строки, отримання копії судового рішення, оскарження прийнятого судового рішення, вимоги його виконання тощо. Наголошено, що вирішення виборчих спорів у судовому порядку дозволяє не тільки захистити та поновити порушені виборчі права громадян України, забезпечити належний контроль за діяльністю органів адміністрування виборів, але й виявити причини виборчих спорів та, відповідно, вжити заходів щодо їх запобігання та/або оперативного врегулювання у майбутньому як виборчими комісіями, так і судами. Доведено, що судовий контроль у вирішенні спорів, пов'язаних із виборчим процесом, є остаточною гарантією відновлення/коригування порушених виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів і призводить до юридичної визначеності у правовідносинах.

Розроблено пропозиції щодо внесення зміни до Виборчого кодексу України з метою підвищення ефективності запобігання та врегулювання виборчих спорів в Україні.

Ключові слова: вибори, категорія, виборчий процес, правовідносини, виборче право громадян, виборчі спори, запобігання виборчих спорів.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації у фахових виданнях:

1. Лещенко О.Д. Виборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Держава і право*. 2011. № 51. С. 250–260.
2. Лещенко О.Д. Виборчий спір: до визначення дефінітиву та характерних рис. *Судова апеляція*. 2011. № 2(23). С. 32–39.
3. Лещенко О.Д. Роль виборів, виборчих прав та виборчих спорів громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні: *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 81. С. 78–96.
4. Лещенко О.Д. Европейские стандарты обжалования нарушений избирательного законодательства и разрешения дел об избирательных

спорах: міжнар. наук.-практ. правовий журнал «*Legea si Viata*» («Закон і Життя»). 2018. № 12. С. 82–85.

5. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів. «*Право і суспільство*». 2018. № 6. С. 33–39.

Публікації апробаційного характеру:

1. Лещенко О.Д. Виборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: III Всеукр. конф. студентів, аспірантів і молодих учених* (м. Маріуполь, 11 бер. 2011 р.). м. Маріуполь: Маріуполь.держ. ун., 2011. С. 45–49.

2. Лещенко О.Д. Виборчий спір: до визначення поняття та особливостей. *Конституційні основи формування правової системи: міжнар. наук. конф. пам'яті доктора юридичних наук Стрельцова Л.М.* (м. Одеса, 20 квіт. 2012 р.). м. Одеса: Астропринт, 2012. С. 76–78.

3. Лещенко О.Д. Структура виборчого спору: до питання визначення дефінітиву та суб'єктно-об'єктної характеристики. *Актуальні питання розвитку держави і права: традиції та новації: Міжнар. юрид. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 17 трав. 2012 р.). м. Київ: Актуальна юриспруденція. С. 74–77.

4. Лещенко О.Д. Виборчі спори та юридичний механізм захисту виборчих прав громадян. *Право як ідея врегулювання: рівень ефективності та способи його підвищення: Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 14–15 серп. 2012 р.). м. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. С. 33–34.

5. Лещенко О.Д. Європейські стандарти оскарження порушень виборчого законодавства та вирішення справ про виборчі спори. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 15–16 лют. 2019 р.). м. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 13–16.

6. Лещенко О.Д. Роль виборів та виборчих прав громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні. *Сучасні проблеми*

правової системи та державотворення в Україні: Міжнар. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 22–23 лют. 2019 р.). м. Запоріжжя: Запоріж. міська організація «Істина», 2019. С. 21–24.

7. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання вирішення виборчих спорів. *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 01–02 берез. 2019 р.). м. Харків: Східноукр.наук.-юрид. організація, 2019. С. 11–15.*

ANNOTATION

Leshchenko O.D. Electoral disputes in Ukraine: constitutional and legal aspect. – Qualificational scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of candidate of legal sciences (Doctor of Philosophy/Ph.D.) majoring in Constitutional law, municipal law. National University «Odessa Law Academy», Odessa, 2020

The dissertation is the first in the national legal science study of election disputes in Ukraine in the constitutional and legal aspect. The paper analyzes the state of the scientific development and provides a substantive and essential characteristics of the electoral dispute in the system of categories of constitutional law, identifies their peculiarities and distinctive features. The specifics of election disputes in Ukraine are considered in the context of their constitutional and legal aspect and the proper implementation of citizens' voting rights.

It is substantiated that election disputes as a phenomenon of legal reality are related to the state of fulfillment of positive obligations of the country to ensure the voting rights of the citizens of Ukraine, which at the same time reflect the effectiveness (quality) of legal regulation and law enforcement in preventing and resolving electoral conflicts. It is proved that the specific characteristics of election disputes, which reveal their essence and distinguish them from other legal disputes, including those related to elections, consist of the following: 1) election disputes arise, change and cease during the implementation of the election legislation of Ukraine within a specific election process; 2) election disputes are limited in time when a certain election process takes place which determines the peculiarities of the procedure for their settlement by authorized entities; 3) the subject of the dispute is within the object of electoral legal relations; 4) the public-law nature of the election dispute is determined by the content of opposing legal interests whose bearers are not only the conflicting parties, but also other citizens of Ukraine who exercise their voting rights and seek fair elections; 5) the parties of an electoral dispute have a dual legal status – both as the subjects of the electoral process and

electoral legal relations, and, as a rule, the participants of the jurisdictional procedure for their settlement. The structure of the election dispute defines the following elements: legal facts (preconditions for the occurrence, change or termination of the conflicting legal relations), the object and subject, subjects and content (dynamics). In resolving conflict situations during the election process in Ukraine, alternative ways that should help reduce the conflict of electoral relations and increase the legitimacy of election results have been proposed. The expediency of mediation procedures application in the activity of election administration bodies, in particular, by the proposal to create a mediation department within the Secretariat of the Central Election Commission is substantiated.

The concept of "electoral dispute" as a phenomenon of legal reality which is offered to be understood as legal relations arising within the temporal boundaries of the electoral process due to the existing differences between the electoral process and electoral relations that refer to the application of electoral legislation of Ukraine, election procedures observance while carrying out fair elections to public authorities. It is proposed to classify electoral disputes according to the relevant criteria, in particular, depending on: 1) the type of election; 2) the subjective content of the election dispute; 3) the subject of the election dispute; 4) violation of the voting procedure; 5) the subject of the election disputes settlement. An understanding of the relationship between the election dispute and the appeal of violations of the voting rights of citizens is revealed, as the latter has a narrower semantic load and is only one of the means of resolving election disputes. The peculiarities of understanding the essence and forms of influence of the Constitutional Court of Ukraine on the prevention and settlement of election disputes are clarified. It is substantiated that the protection of the voting rights of the citizens of Ukraine is carried out by the Constitutional Court of Ukraine within the framework of exercising the general power of norm control both in the inter-election period and during the election process. There are two main scientific approaches to the type of norm-controlling activity of the Constitutional Court of Ukraine, namely: declaring the norms of the election legislation of Ukraine as

unconstitutional, primarily to protect both active and passive voting rights of the Ukrainian citizens and resolving the issue of unconstitutional law enforcement acts of the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of the Ukraine, related to a specific electoral process.

The theoretical distinction between electoral conflict and electoral dispute is made. It is based on the fact that the conflict is not always constituted in the form of a dispute. The evolutionary and natural stages of the process of complaints consideration by election commissions are revealed: they are a part of procedural guarantees of the suffrage principles observance that is carried out to ensure strict and full observance of the control and human rights functions implementation by relevant subjects of the election legislation of Ukraine, as well as the right of citizens to appeal. It is defined that in order to ensure the implementation of these functions of election commissions, it is necessary to improve the legal regulation of two interrelated issues of the election commissions functioning, namely: professionalization of their staff; detailing the procedure for settling election disputes. The wording of the understanding of the content of the right to judicial protection of suffrage in the substantive and procedural aspect has been supplemented. In the context of the electoral disputes settlement, the content of this right includes the following issues: 1) substantive aspect related to the restoration / correction of the violated or disputed right or electoral procedures observance which is the subject of litigation in an electoral dispute; 2) procedural aspects of this right in electoral disputes which consist of the opportunities provided to a person at the stage of trial in administrative proceedings, including the right to go to court, the right to a proper notification of the case, the right to the personal participation in the case, explanations, consideration of the case in due time, receiving a copy of the court decision, appeal against the court decision, requirements for its execution, etc. It is emphasized that the resolution of election disputes in court allows not only to protect and restore violated voting rights of the citizens of Ukraine, to ensure the proper control over the activities of election administration bodies but also to identify the causes of election disputes and,

accordingly, take measures to prevent and / or promptly resolve them in the future by both election commissions and courts. It has been proven that judicial control in resolving disputes related to the electoral process is the final guarantee of restoration / correction of violated voting rights of citizens, other rights and freedoms during elections and leads to the legal certainty in legal relations.

Proposals to amend the Electoral Code of Ukraine in order to increase the effectiveness of prevention and settlement of election disputes in Ukraine have been developed.

Key words: elections, category, election process, legal relations, citizens' suffrage (right to vote), election disputes, prevention of election disputes.

LIST OF APPLICANT PUBLICATIONS

Publications in professional editions:

1. Leshchenko O.D. Vibrating argue: before the definition of the ontology of the species characteristics. Power and right. 2011. № 51. C. 250–260.
2. Leshchenko O.D. Vibrating spir: until the definition of the characteristic fig. Court appeal. 2011. № 2(23). C. 32–39.
3. Leshchenko O.D. The role of vibrations, vibrant rights and vibrant disputes of giants in the implementation of the concept of a bezporodny peoples ruler in Ukraine: Actual problems of the state and rights. 2018. № 81. C. 78–96.
4. Leshchenko O.D. European standards for appealing violations of electoral legislation and resolving cases of electoral disputes: mizhnar. nauk.-practical. legal journal «Legea si Viata» («Закон і Життя»). 2018. № 12. C. 82–85.
5. Leshchenko O.D. Suchasni problems of constitutional and legal regulation of vibrational disputes. «Law and suspension». 2018. № 6. C. 33–39.

Publications of approbatory nature:

1. Leshchenko O.D. Vibrating argue: before the definition of the ontology of the species characteristics. The current development of state and law making in

Ukraine: problems of theory and practice: IIIAll-Ukrainian conference of students, graduate students and young scientists (Mariupol, 11 march 2011). Mariupol: Mariupol State University, 2011. C. 45–49.

2. Leshchenko O.D. Electoral dispute: to define the concept and features. Constitutional bases of formation of legal system: International Scientific Conference in Memory of Doctor of Laws Streltsov L.M. (Odessa, 20 april 2012). Odessa: Astroprint, 2012. C. 76–78.

3. Leshchenko O.D. The structure of the electoral dispute: the question of determining the definition and subject-object characteristics. Current issues of state and law development: traditions and innovations: International legal scientific-practical conference. (Kiev, 17 трав. 2012). Kiev: Current jurisprudence. C. 74–77.

4. Leshchenko O.D. Electoral disputes and the legal mechanism for protecting the voting rights of citizens. Law as an idea of settlement: the level of efficiency and ways to increase it: International legal scientific-practical conference (Kharkiv, 14–15 august 2012). Kharkiv: CO «Association of Postgraduate Lawyers », 2012. C. 33–34.

5. Leshchenko O.D. European standards for appealing against violations of election legislation and resolving cases of election disputes. The influence of legal science on the development of international and national legislation: Міжнар. наук.-практ. конф. (Kharkiv, 15–16 february 2019). Kharkiv: PO «Association of graduate students – lawyers», 2019. C. 13–16.

6. Leshchenko O.D. The role of elections and voting rights of citizens in the implementation of the concept of direct democracy in Ukraine. Modern problems of the legal system and state formation in Ukraine: International scientific-practical conference. (Zaporizhzhia, 22–23 February 2019). Zaporizhzhia: Zaporozhye city organization «Truth», 2019. C. 21–24.

7. Leshchenko O.D. Current problems of constitutional and legal regulation of the resolution of vibrating disputes. The right to secure the policy of the state on the current stage of development: International scientific-practical conference

(Kharkiv, 01–02 march 2019). Kharkiv: Eastern Ukrainian scientific and legal organization, 2019. С. 11–15.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ.....	12
1.1.Виборчі спори у механізмові забезпечення виборчих прав громадян.....	12
1.2. Виборчий спір як категорія конституційного права.....	30
1.3. Суб'єктно-об'єктна характеристика виборчих спорів.....	56
РОЗДІЛ 2. ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ.....	84
2.1. Юридичні засоби запобігання та врегулювання виборчих спорів.....	84
2.2.Судове врегулювання виборчих спорів.....	108
2.3.Позасудове врегулювання виборчих спорів.....	133
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165
ДОДАТКИ.....	198

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сьогодення забезпечення конституційного права громадян України на участь в управлінні державними справами, вільно обирати та бути обраними є обов'язком держави та має пріоритетне значення для України.

Характерною особливістю сучасного виборчого процесу є його конфліктність, що має прояв передусім у зіткненні взаємно суперечливих інтересів суб'єктів виборчих правовідносин. Вибори завжди опосередковують конфлікт: конфлікт інтересів, конфлікт політичних програм тощо. Інституційна характеристика виборчого протистояння означає, що воно відбувається у межах правового простору відповідно до вимог законодавства до кожної процедури, кожної дії усіх суб'єктів виборчого процесу. Однак, незважаючи на правове втілення, виборчий конфлікт залишається політичним, а отже, завжди є присутньою ймовірність того, що його розвиток може вийти за правові межі, створити політичну і навіть призвести до державної кризи.

Посилення напруги у ході виборчого процесу призводить не тільки до примноження виборчих конфліктів між суб'єктами виборчих правовідносин, але й до порушення виборчих прав громадян України. Саме тому набуває важливого значення аналіз накопиченого досвіду врегулювання виборчих спорів за допомогою адміністративного розгляду, а також вирішення в судовому порядку. Зазначене актуалізує дослідження не тільки виборчого спору як явища правової реальності, але й як діяльності щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів, яка є одним з інструментів зниження суспільної напруги під час виборчого процесу.

Проблемам виборів присвячено численні науково-практичні та науково-теоретичні доробки українських правників. Проте однією з найбільш актуальних у сучасній українській науково-юридичній думці та конституційно-правовій практиці залишається питання формування та

законодавчого закріплення реального та ефективного порядку врегулювання виборчих спорів.

Цінність дослідження виборчих спорів обумовлена модернізацією виборчого законодавства України, а також пов'язана з динамікою суспільних та політичних процесів, викликаних або зумовлених євроінтеграційними прагненнями та триваючою демократизацією державного буття.

На теперішній час у суспільстві існує об'єктивна потреба у комплексному конституційно-правовому дослідженні виборчих спорів та запровадженні ефективної превенції їх виникнення і засобів ефективного врегулювання в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках плану наукових досліджень Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Дослідження механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічному і приватному праві» (державний реєстраційний номер 0118U001224). Тема дисертації відповідає Основним науковим напрямам та найважливішим проблемам фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2014–2019 рр., затвердженим Постановою Президії НАН України від 20 грудня 2013 р. № 179, Перспективними напрямками кандидатських і докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, затвердженими рішенням Президії НАПрН України від 18 жовтня 2013 року № 86/11.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертації є надання на основі аналізу національного законодавства України, практики його застосування та узагальнення наявних теоретичних позицій провідних науковців за напрямом дослідження конституційно-правового розуміння природи виборчих спорів, з'ясування складових їхньої структури, встановлення теоретичних та практичних проблем запобігання та врегулювання виборчих спорів, сформулювання концептуального бачення удосконалення правового

регулювання забезпечення виборчих прав громадян України та підвищення ефективності діяльності щодо запобігання і врегулювання виборчих спорів.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких задач:

визначити значення виборчих спорів для належної реалізації виборчих прав громадян, охарактеризувати діяльність щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів у механізмові забезпечення таких прав;

надати змістовно-сутнісну характеристику виборчого спору як категорії конституційного права;

обґрунтувати класифікацію виборчих спорів;

охарактеризувати структуру виборчих спорів, спираючись на діяльнісний підхід;

виокремити та охарактеризувати засоби запобігання та врегулювання виборчих спорів;

визначити можливість і доцільність застосування альтернативних способів врегулювання виборчих спорів (переговори, медіація, консiliaція тощо);

охарактеризувати функціональне призначення системи судоустрою України в діяльності щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів;

сформувати та запропонувати теоретично обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України у частині удосконалення порядку позасудового врегулювання виборчих спорів в Україні.

Об'єктом дослідження є виборчий спір, процес його запобігання та врегулювання як правового явища.

Предметом дослідження є конституційно-правовий аспект виборчих спорів в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, філософських підходів і принципів наукового пізнання, які

забезпечили комплексний та всебічний аналіз обраного предмета дослідження.

Значну роль в осмисленні конституційно-правового розуміння виборчих спорів, їх запобігання та врегулювання відіграв міждисциплінарний підхід, оскільки дослідження виборчих спорів охоплює не лише конституційне право, але й інші наукові дисципліни, зокрема теорію права, юридичну конфліктологію тощо [п.п. 1.2, 1.3, 2.1].

Філософсько-світоглядну основу дослідження становить діалектичний метод, використання якого дало змогу проаналізувати виборчий спір як динамічну категорію у процесі його виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими правовими явищами. Функціональний метод застосовано для встановлення мети і завдань запобігання та врегулювання виборчих спорів на забезпечення реалізації виборчих прав громадян України [п. 1.1]. Історичний метод забезпечив дослідження процесу еволюції та розвитку наукових уявлень щодо категорії «виборчий спір» [п. 1.2]. Завдяки використанню формально-юридичного методу проаналізовано наявні дефініції таких юридичних понять та категорій, як активне та пасивне виборче право; забезпечення реалізації конституційних прав; охорона та захист конституційних прав особи; виборчий спір, запобігання виборчих спорів; врегулювання виборчих спорів тощо [р.р. 1, 2]. Системно-структурний метод забезпечив аналіз запобігання та врегулювання виборчих спорів як складової механізму забезпечення виборчих прав громадян України, що має власну структуру (нормативно-правовий, інституційно-організаційний, функціональний та забезпечувальний блоки) [р. 1, п. 2.1]. Метод класифікації забезпечив обґрунтування критеріїв при класифікації різновидів виборчих спорів [п. 1.2]. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити розмежування категорії «виборчий спір» та суміжних правових категорій, виокремити їхні особливості. Порівняльно-правовий метод застосовано при зіставленні судового та позасудового врегулювання виборчих спорів, визначенні суб'єктно-об'єктної характеристики спорів у

виборчій сфері [п. 1.3, р. 2]. Метод теоретичного узагальнення надав змогу виокремити наявні в юридичній літературі наукові уявлення про виборчі спори та визначити ознаки цієї категорії на теоретико-методологічному рівні [п.п. 1.2, 1.3, 2.1].

Використання зазначених методів у поєднанні з науковими принципами історизму, всебічності дослідження, об'єктивності, плюралізму, аксіологічного аналізу, науковості та обґрунтованості дослідження забезпечило комплексний аналіз виборчих спорів у конституційно-правовому аспекті.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали наукові розробки таких українських та зарубіжних авторів, як Р.М. Аксаков, М.В. Афанасьєва, М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, О.В. Бачеріков, Н.В. Богашова, О.А. Богашов, О.А. Вешняков, Д.І. Голосніченко, І.П. Голосніченко, О.А. Грабильникова, В.І. Гуменюк, М.В. Жушман, Т.М. Заворотченко, Н.І. Золотарьова, А.А. Єзеров, А.О. Казанцев, С.В. Кальченко, С.В. Ківалов, Ю.Б. Ключковський, М.І. Козюбра, В.М. Колесніченко, В.К. Колпаков, Ж.К. Кольяр, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, О.О. Кукоба, О.В. Лемак, О.В. Марцеляк, О.В. Олькіна, М.В. Охендовський, А.Ю. Попова, А.В. Пошивайлова, О.Б. Прокопенко, П.М. Рабінович, Дж. Роулз, М.В. Савчин, Ф.І. Сербан, О.В. Скрипнюк, М.І. Смокович, В.І. Співак, М.Ф. Стахурський, М.І. Ставнічук, В.С. Стефанюк, Т.В. Стешенко, М.М. Тищенко, О.Ю. Тодика, М.І. Хавронюк, О.І. Харитонова, М.І. Цуркан, В.М. Шаповал, Н.В. Янюк та ін.

Нормативно-правовою базою дисертаційного дослідження є Конституція України, Виборчий кодекс України, Закони України «Про вибори Президента України», «Про виборинародних депутатів», «Про місцеві вибори», «Про Центральну виборчу комісію» тощо, підзаконні акти органів державної влади України; інші акти органів адміністрування виборів.

Емпіричну основу дослідження становить судова практика розгляду виборчих справ органами адміністрування виборів, адміністративних судів та

Конституційним Судом України, довідкові видання, матеріали узагальнення судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена теоретичним і практичним значенням роботи. У дисертації сформульовано низку теоретичних висновків і практичних пропозицій, які є новими для вітчизняної юридичної науки та законодавства України, зокрема:

уперше:

обґрунтовано, що виборчі спори як явище правової реальності пов'язані зі станом виконання позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення виборчих прав громадян України, які одночасно відображають ефективність (якість) нормативно-правового регулювання і правозастосування у сфері запобігання та врегулювання виборчих конфліктів;

виокремлено риси виборчих спорів, які розкривають їхню сутність та відрізняють від інших юридичних спорів, у тому числі пов'язаних з виборами: 1) виборчі спори виникають, змінюються та припиняються під час реалізації виборчого законодавства України в межах конкретного виборчого процесу; 2) виборчі спори є обмеженими у часі, протягом якого відбувається певний виборчий процес, що обумовлює особливості порядку їх врегулювання уповноваженими суб'єктами; 3) предмет спору знаходиться в межах об'єкта виборчих правовідносин; 4) публічно-правовий характер виборчого спору визначається змістом протилежних правових інтересів, носіями яких є не тільки конфліктуючі сторони, але й інші громадяни України, що реалізують свої виборчі права та прагнуть проведення чесних виборів; 5) сторони виборчого спору мають подвійний правовий статус – як суб'єкти виборчого процесу та виборчих правовідносин, так і учасники, як правило, юрисдикційного порядку їх врегулювання;

визначено в структурі виборчого спору такі елементи: юридичні факти (передумови виникнення, зміни або припинення конфліктних правовідносин), об'єкт і предмет, суб'єкти та зміст (динаміка);

запропоновано при врегулюванні конфліктних ситуацій у ході виборчого процесу в Україні альтернативні способи, які мають сприяти зниженню конфліктності виборчих правовідносин і підвищенню легітимності результатів виборів;

обґрунтовано доцільність застосування медіаційних процедур у діяльності органів адміністрування виборів, зокрема через пропозицію створення відділу медіації у межах Секретаріату Центральної виборчої комісії України;

удосконалено:

поняття «виборчий спір» як явище правової реальності, під яким запропоновано розуміти правовідносини, що виникають у темпоральних межах виборчого процесу через наявні розбіжності суб'єктів виборчого процесу та виборчих правовідносин, що пов'язані із застосуванням виборчого законодавства України та забезпеченням виборчих прав громадян, дотриманням виборчих процедур при проведенні чесних виборів до органів публічної влади;

класифікацію виборчих спорів за відповідними критеріями, зокрема, виборчі спори запропоновано класифікувати залежно від: 1) виду виборів; 2) суб'єктного складу виборчого спору; 3) предмета виборчого спору; 4) порушення порядку та процедури голосування; 5) суб'єкта врегулювання виборчих спорів;

співвідношення виборчого спору та оскарження порушень виборчих прав громадян, оскільки останнє має більш вузьке смислове навантаження та є лише одним із засобів врегулювання виборчих спорів;

розуміння сутності та форм впливу Конституційного Суду України на запобігання та врегулювання виборчих спорів;

набули подальшого розвитку:

теоретичне розмежування виборчого конфлікту та виборчого спору, яке базується на тому, що конфлікт не завжди конституюється у формі спору;

виокремлення контрольно-наглядової та правозахисної функції виборчих комісій під час врегулювання виборчих спорів;

розуміння змісту права на судовий захист виборчих прав у матеріальному та процесуальному аспекті;

запропоновано: зміни до Виборчого кодексу України з метою підвищення ефективності запобігання та врегулювання виборчих спорів в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідній роботі – для розвитку положень щодо забезпечення політичних прав, запобігання та врегулювання виборчих спорів та подальшого дослідження означеної проблематики;

нормотворчій діяльності – для надання пропозицій стосовно удосконалення конституційного права щодо забезпечення політичних прав та виборчого законодавства України, запобігання/врегулювання виборчих спорів;

правозастосовчій діяльності – для надання пропозицій щодо удосконалення норм Виборчого законодавства України та при підготовці нормативно-правових актів у сфері забезпечення політичних прав, а також при розробці Центральною виборчою комісією України правових механізмів у процесі запобігання та/або врегулювання виборчих спорів;

навчальному процесі – при викладанні у закладах вищої освіти навчальних дисциплін з конституційного права та при підготовці відповідних навчальних матеріалів із дисциплін «Конституційне право України», «Виборче право», спецкурсів, присвячених формам безпосередньої демократії та правам людини.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження, теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, розглядалися й обговорювалися на засіданні кафедри

конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України» (м. Львів, 27–28 січня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 27–28 січня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії в ХХІ ст.» (м. Запоріжжя, 27–28 січня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 17–18 лютого 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 10–11 лютого 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 10–11 лютого 2017 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження відображено у 12 наукових публікаціях, 4 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному науковому виданні (Республіка Молдова), 7 – у тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ

1.1. Виборчі спори у механізмові забезпечення виборчих прав громадян

Права людини – це складне багатовимірне явище, що має еволюційний характер. Різним етапам розвитку суспільства відповідали свої уявлення про права окремої особи, про те, що є необхідним і забороненим в її поведінці. Генезис визнання прав і свобод людини прийнято розглядати, використовуючи поняття «покоління прав людини». Кожне нове покоління прав і свобод людини розширяло реєстр прав людини і зумовлювало кардинальне переосмислення їх сутності, ролі та статусу особи, її співвідношення з державою.

До першого покоління прав людини традиційно відносять особисті та політичні права, які базуються на негативній концепції свободи. Виходячи із цієї концепції, свобода розуміється як можливість вільно діяти на власний розсуд без будь-яких обмежень чи неправомірних втручань, оскільки головним суб'єктом, здатним зазіхати на свободу індивіда, є перш за все держава, а права людини першого покоління – це права, яких насамперед спрямовано на захист людини від неправомірного втручання в її свободу з боку держави. І хоча саме на державу покладено обов'язок організації проведення виборів, виборчі права необхідно визнати правами першого покоління, оскільки цей обов'язок держава бере на себе не за своїм вільним рішенням – його покладено на державу самим характером організації публічної влади. Відмовитися від його виконання вона не може, оскільки це призведе до втрати її конститутивних ознак. Народ прямо уповноважує державу на організацію виборів (установлюючи при цьому контроль з боку громадянського суспільства за виконанням цього обов'язку). Характеристика прав першого покоління як негативних не може повністю пояснити

їхню природу, оскільки будь-якому праву людини кореспондує відповідний обов'язок держави, зокрема щодо гарантування їх реалізації.

До основних політичних прав громадян належить право участі в урядуванні та веденні державних справ у своїй країні, право голосувати та бути обраними під час регулярних виборів, без ніякої дискримінації. Воля народу, висловлена через бюлетені, є основою влади демократичного уряду. Ці поняття охороняються статтею 21 Загальної декларації прав людини, статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та іншими міжнародними інструментами забезпечення прав людини[1]. Вони базуються на принципі, що вибори належать народові та є ключовою ознакою будь-якої справжньої демократії.

Відповідно до ст. 21 Декларації воля народу має бути основою влади уряду; ця воля має бути виявленою в періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають відбуватися за загальним і рівним виборчим правом шляхом таємного голосування або ж в інших рівнозначних формах, що забезпечують свободу голосування. На відміну від Декларації, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права є актом, обов'язковим для виконання всіма країнами, які до нього приєдналися. Як слушно зазначають О.М. Руднєва та Г.О. Христова, на відміну від більшості інших міжнародних договорів з прав людини, статті Міжнародного пакту про громадянські і політичні права сформульовані як перелік індивідуальних прав, а не як перелік зобов'язань держав щодо забезпечення та гарантування останніх. Це надає правам, закріпленим у Пакті, характер самовиконуваності [2, с. 6]. Це означає, що права та свободи, визнані у цьому міжнародному договорі та сформульовані «кожен має право...», не потребують додаткової імплементації і можуть безпосередньо застосовуватися в умовах тих чи інших правовідносин.

Згідно з положеннями ст. 25 Пакту кожен громадянин має без будь-якої дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які відбуваються на основі загального і рівного виборчого права за умови таємного голосування і забезпечують свободу волевиявлення виборців.

При цьому, виборчі права не мають зводитися до права обирати та права бути обраним. Виборчі права, «які тісно пов'язані з активним виборчим правом та прямо витікають з нього, прийнято позначати термінами «виборчі права, які є похідними від права голосу» або «похідні виборчі права». Відповідно до законодавства України, громадяни України, які володіють активним виборчим правом, мають також право: 1) брати участь у діяльності політичних партій та громадських організацій; 2) подавати свої персональні дані до відповідного органу ведення Державного реєстру виборців та отримувати інформацію про своє включення (невключення) чи включення (невключення) інших осіб до Реєстру; 3) бути членом відповідної виборчої комісії; 4) брати участь у висуванні кандидатів на виборні посади; 5) брати участь в обговоренні висунутих кандидатур на виборні посади та програм політичних партій; 6) бути довіреними особами кандидатів на виборну посаду або уповноваженими представниками політичних партій під час виборчого процесу; 7) отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення виборів; 8) робити внески до виборчих фондів політичних партій і кандидатів у розмірі та у спосіб, який визначений виборчим законодавством; 9) брати участь у проведенні передвиборної агітації; 10) здійснювати спостереження за проведенням виборів; 11) оскаржувати порушення власних прав та законних інтересів у виборчому процесі [3, с.165-166].

Громадяни України, які володіють пасивним виборчим правом, мають право: 1) висувати свою кандидатуру для участі у виборах від політичної партії або шляхом самовисування; 2) реєструватися як кандидат на виборну посаду; 3) брати участь у формуванні окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій, у тому числі через політичні партії; 4) мати офіційних спостерігачів за ходом проведення виборів; 5) мати довірених осіб

під час проведення виборчої кампанії; 6) формувати власний виборчий фонд та використовувати його кошти для проведення виборчої кампанії; 7) бути присутніми на засіданнях окружної чи дільничної виборчої комісії без їх дозволу чи запрошення; 8) проводити передвиборну агітацію на свою підтримку у строки, що встановлені виборчим законодавством; 9) звільнятися на період передвиборної агітації від виконання виробничих або службових обов'язків за місцем роботи з наданням неоплачуваної відпустки (крім кандидата, який є Президентом України або народним депутатом України); 10) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборів [3, с.167].

Зі змісту обох переліків, похідних виборчих прав видно, що спільним як для активного, так і для пасивного виборчого права, є можливість оскарження їх порушень, що обумовлює виникнення такого явища як виборчий спір.

Однак, для визначення взаємовпливу виборчих спорів та виборчих прав особи, слід констатувати, що останні належать до су'єктивних прав, тобто характеризуються як «індивідуально-конкретна, вольова, владна міра свободи поведінки суб'єкта права, яка надається з метою задоволення його інтересів та забезпечена відповідними обов'язками інших суб'єктів та гарантіями держави» [4, с.68].

Більше того, виходячи з публічної природи виборчих прав та їх впливу на здійснення державної влади, варто погодитись із Б.А. Кістяковським, який визначає три групи суб'єктивних публічних прав особи: право на свободу, або право на невтручання держави у визначену сферу реалізації особистості; політичні права або право на участь в організації та спрямуванні діяльності держави; право на позитивні послуги з боку держави. До таких прав він у першу чергу зараховує право на юридичний захист з боку держави у судовому порядку [5, с. 580].

Дійсно, виборче право особи (активне та пасивне) як «суб'єктивне публічне право є різновидом суб'єктивного права, тому йому притаманні усі

ознаки останнього. Особливості суб'єктивного публічного права полягають: по-перше, у залежності від публічного інтересу, по-друге, у процедурі набуття та втрати права, по-третє, у юридичних гарантіях їх реалізації та захисту. Структура суб'єктивного публічного права включає: 1) право суб'єкта на власні дії; 2) право на вимогу відповідної поведінки від зобов'язаних суб'єктів; 3) право на публічні послуги, у тому числі і адміністративні; 4) право на охорону та захист» [4, с. 70].

Слід зазначити, що перші три елементи структури суб'єктивного виборчого права особи виражають його сутність та є обов'язковими, а останній елемент використовується лише у разі неможливості/ускладнення реалізації попередніх елементів права або їхнього порушення, у тому числі, внаслідок виборчих конфліктів, оскільки багаторічна практика свідчить, що зіткнення різних інтересів, різне розуміння права є неминучими. Такі зіткнення породжують різноманітні правові конфлікти [6, с. 612]. Відповідно і сфера виборчого права не є винятком із класичного правила. У цій владоформувальній частині публічного права стикаються часом протилежні інтереси, антагоністичні політичні платформи; сама реалізація правових норм, їх подальше істинне або помилкове відстоювання в судовому порядку набувають яскраво вираженого політизованого характеру. За формулою про правову державу мають стояти не лише гарантії демократизації законодавчих і правореалізаційних процесів, але й ціла політична програма розвитку суспільства [7, с. 83].

Таким чином, в юридичній науці точаться дискусії з приводу природи захисту як елементу певного суб'єктивного права чи самостійного суб'єктивного права, зміст якого «складається з трьох правомочностей: 1) можливість (правомочність) на самостійні фактичні дії із захисту права (на застосування заходів самозахисту) чи на самостійні юридичні дії з відновлення права (на застосування заходів оперативного впливу); 2) можливість (правомочність) вимагати від державних органів примусового відновлення порушеного права (на застосування заходів захисту і заходів

відповідальності); 3) можливість (правомочність) захисту охоронювального права, праводомогання (на застосування заходів примусу в новому охоронювальному правовідношенні)» [8, с. 118–122].

У зв'язку з тим, що це питання не є предметом цього дослідження, у контексті виборчих спорів можна зазначити лише те, що захист виборчих прав громадян України має свої особливості, обумовлені сутністю виборів як форма виявлення реальної волі народу, а не тільки прав окремих громадян. «Вибори – це базис демократії. Вони дають громадянам спосіб тримати своїх лідерів підзвітними, голосуючи за чи проти їх обрання. Вибори викликають довіру, якщо їх можна назвати прозорими, підзвітними, конкурентними та загальнодоступними. У той час, коли багато хто концентрується на дні голосування, як на особливій події, вибори скоріше є процесом, який складається з багатьох компонентів. Вибори – це основа законності демократії. Довіра громадськості до кожного кроку виборчого процесу критична для їх цілісності»[9]. Вибори – це процес, а не подія. Кожні вибори мають багато складових та залучають численні установи та діячів як у передвиборчий період, так і в день виборів та у післявиборчий період, що впливає на їхню прозорість, інклюзивність, підзвітність та конкурентність [10].

Теоретичні концепції виборів, виборче законодавство, належна його реалізація та практика захисту виборчих прав громадян в юрисдикційних органах є самостійними цінностями. Кожна з них може бути предметом окремого юридичного аналізу [10].

Водночас виборча практика України, з часу незалежності Української держави, все ж свідчить про наявність значних порушень під час проведення виборів[11]. Тому досліджувана проблематика відзначається актуальністю, оскільки «від того, як реалізують громадяни свої виборчі права, багато в чому залежить якість тієї влади, яка формується за допомогою виборів» [12, с. 5-6]. Віддаючи свій голос на виборах або референдумах, громадяни реалізують власне волевиявлення, формують органи державної влади,

обираючи власних делегатів, або вирішують найважливіші політичні та соціальні питання на референдумах. Із цього природу слушно зазначає Т.О. Цимбалистий: «...загальновідомо, що виборче право є одним з основних політичних прав громадян, а його реалізація, в свою чергу, є показником успішності реалізації засад, притаманних демократичній правовій державі. Захист прав громадян України з боку Української держави є одним з найперших її зобов'язань» [13, с. 212].

Крім того, ставлення держави, її структур до прав людини є яскравим показником природи чинного політичного ладу. І поки права людини не на папері, а на практиці не отримують пріоритету, не стануть найвищою цінністю, не будуть обмежувати свавілля держави, суспільство не може бути характерним як демократичне, а держава – як правова [14, с. 7].

Отже, для ефективного здійснення прав і свобод в реальному житті необхідним є стійкий до будь-яких порушень і негативних внутрішньо-державних впливів дієвий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

В Україні послідовно розвивається механізм забезпечення умов для реалізації виборчих прав громадян, дотримання основних засад виборчого права, належного здійснення виборчих процедур і механізмів, передбачених Виборчим кодексом України, точне і достовірне встановлення результатів виборів та їх реалізація в державних органах та їх посадових осіб гарантується. В. Шаповал звертає увагу, що вузьке розуміння поняття виборчої системи впливає з українського законодавства, посиляючись на назву розділу III Конституції України, і на його думку, виборча система – це спосіб визначення результатів виборів [15, с. 82]

Термін «забезпечення» має досить широке значення, що трактується: як створювати надійні умови для здійснення будь-чого, гарантувати будь-що, захищати, охороняти кого-або що-небудь від небезпеки [16, с. 85]. Правове забезпечення – це «безперервна діяльність суб'єктів права, у межах їх компетенції, зі створення правових умов, усіма правовими засобами щодо

закріплення, реалізації, гарантування, охорони та захисту прав і свобод осіб та їх груп» [17, с.15]. Ю.О. Тихомиров конкретизує наведене поняття, розглядаючи його як «самостійний вид забезпечення управління, який взаємодіє з іншими, що відбиває його загальнозначущий соціальний і організаційний прояв» [18, с. 56].

В.В. Букач під механізмом забезпечення конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина розуміє сукупність суб'єктивних та об'єктивних чинників, що є необхідними умовами втілення благ, визначених конституційними політичними правами і свободами, як у практику індивідуальної життєдіяльності кожної людини, так і функціонування інститутів громадянського суспільства, що є суб'єктами політичної системи суспільства [19].

В.Ф. Погорілко визначив конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина як систему влади держави, функцією якої є захист прав людини, а також процедури такого захисту, за допомогою яких реалізується право людини на захист своїх конституційних прав [20, с. 676].

На думку О.І. Наливайка, механізм забезпечення прав і свобод людини — це діяльність органів держави і місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян із створення умов (гарантій) для правомірної та неухильної їх реалізації і захисту [21, с. 22].

Основним елементом механізму забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина Т.М. Заворотченко визначає гарантії, які є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина [22, с. 20]. Вчена підкреслює, що механізм забезпечення прав і свобод людини поділяється на три підсистеми: механізм реалізації, механізм охорони і механізм захисту [21, с. 98].

О.В. Негодченко говорить, що «сам по собі правовий (чи юридичний) механізм забезпечення прав і свобод людини не є монолітним і складається з

кількох взаємопов'язаних елементів. Основними його підсистемами, як уявляється, є механізм реалізації; механізм охорони; механізм захисту» [23, с. 28].

Зі змісту цитованих дефініцій, можна виокремити три основні напрями забезпечення виборчих прав громадян України – сприяння їх належній реалізації, охорона та захист. П.М. Рабінович та І.М. Панкевич згадують механізми оскарження у контексті здійснення і захисту прав людини [24, с. 94]. Захист виборчих прав – це набір механізмів, способів, за допомогою яких відповідні компетентні суб'єкти не припускають порушення виборчих прав та дотримання виборчих процедур, вирішують виборчий спір та відновлюють порушені права або відновлюють справедливість у виборчому процесі [25].

При цьому, виборчі спори хоча і пов'язані з реалізацією виборчих прав, але існують вони у межах механізмів охорони та захисту. Обумовлено це тим, що виборчі спори перешкоджають належній реалізації виборчих прав, натомість «охорона включає заходи, які застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист — після вчинення правопорушення» [26, с. 759].

Інституціоналізація виборчих спорів у межах механізмів охорони та захисту, а також частково реалізації виборчих прав, викликана як різною природою та характером виборчих спорів, так і існуванням різних способів їх попередження та врегулювання.

Наведені причини дають підстави для виокремлення діяльності щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів (далі – інститут виборчого спору) як самостійного складника механізму забезпечення виборчих прав громадян України, що має свою структуру. Для її характеристики, за основу можна взяти запропоновану Ю.В. Слабуною структуру адміністративно-правового механізму забезпечення прав громадян органами прокуратури, що містить: 1) нормативно-правовий блок (сукупність норм права та нормативно-правових актів, юридичні факти); 2) інституційно-організаційний блок (система органів прокуратури у сфері забезпечення прав

громадян); 3) процедурно-функціональний блок (принципи та інструменти, методи регулювання, а також процедури і алгоритми реалізації діяльності прокуратури щодо забезпечення прав і свобод громадян, враховуючи техніки і технології управління); 4) забезпечувальний блок (кадрове, інформаційне, матеріально-технічне та інше забезпечення); 5) інформаційно-аналітичний блок (аналіз стану розвитку та існування об'єкта забезпечення) [27, с. 511].

Першим елементом інституту виборчого спору є нормативно-правовий блок, який містить у собі цінності, принципи та норми, що є основою для запобігання та врегулювання спорів. Змістовне наповнення цього елементу є неможливим без урахування як індивідуальної, так і загальнонародної цінності виборів як способу формування персонального складу органів державної влади та місцевого самоврядування, що впливає на особливу значущість своєчасного та ефективного врегулювання виборчих спорів на засадах цінності справедливості як ядра верховенства права. Справедливість – є вищий принцип людського життя й основа для автономії і розвитку особистості. «Принцип справедливості говорить: не всім одне і теж, а кожному своє» [28].

Справедливість постає як правове поняття, що є ознакою дій і процедур, тобто насамперед інститутів держави й громадянського суспільства, право розглядається не лише як втілення ідеї справедливості, а й як примусовий засіб для забезпечення впливу на суспільство, тобто як своєрідна примусова справедливість [29]. Важливими стають не лише норми права як певні взірці, стандарти поведінки, але й процедури, процес реалізації приписів правових норм, які не мають відриватися від їх змістових характеристик [30, с.44]. Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства справедливість отримує не тільки матеріальний, але й процедурний прояв.

Під процедурною справедливістю в юридичній літературі розуміється додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії незалежно від інших обставин. Абсолютна процедурна справедливість має незалежний критерій

справедливого результату і процедуру, яка з високим ступенем гарантії призводить до цього результату [31, с. 16]. Дж. Роулз наводить такий приклад абсолютної процедурної справедливості: певна група людей має поділити пиріг: яка процедура зможе забезпечити право цих осіб на рівний поділ? Вирішення пропонується таке: хтось один поділить пиріг і візьме собі останній шматок, а решті буде дозволено забрати свої шматки перед ним. Така особа буде намагатися поділити пиріг порівну, адже саме в такий спосіб ділителю забезпечить собі найбільшу частку з можливих [32, с.132].

Неабсолютна процедурна справедливість має незалежний критерій для правильного висновку, проте не існує процедури, яка стовідсотково відповідала би йому; правила (норми) неабсолютної процедурної справедливості лише сприяють досягненню справедливого результату (матеріальної справедливості) внаслідок дотримання процедури, але не гарантують його [33, с. 125]. Процедурна справедливість у такому разі полягає в тому, що всі соціальні групи населення за допомогою виборів мають рівні шанси впливати на реалізацію державної політики. Як зазначає із цього приводу А. Шайо, «джерело легітимації – не наперед визначена воля людей, а скоріше сам процес вироблення легітимного рішення. Легітимне рішення зовсім не представляє волю кожного – воно є результатом того, що в його прийнятті брали участь усі громадяни. Легітимність результату походить не від складання попередньо вже сформованої волі всіх, а від процесу формування волі кожного...» [34, с. 133].

Процедурному аспекту принципу справедливості відведено значне місце у практиці Європейського суду з прав людини. Так, ключовими елементами справедливого процесу у практиці Суду вважаються: рівність сторін, змагальність процедури, наочність відправлення правосуддя, ефективна участь у процесі розгляду справи (адекватне і правильне використання права на захист), швидкий розгляд справи тощо [35, с. 380].

Однак, доступ до справедливості та забезпечення виборчих прав залишаються глобальним викликом сьогодення і прагнення людей по всьому

світу. Вона має інструментальну цінність для запобігання та врегулювання виборчих спорів компетентними суб'єктами в межах правозастосовної та правоохоронної діяльності, а також лежить в основі правових принципів та норм чинного законодавства України.

Принципи запобігання та врегулювання виборчих спорів можна поділити на декілька груп

1. Загальні конституційні принципи (верховенство права, верховенство Конституції та законів України, демократизму, розподілу державної влади тощо) та принципи належного урядування, які стосуються функціонування усього державного механізму, зумовлені публічно-правовою природою виборчих спорів. Адже роль виборчого процесу в системі заходів із забезпечення належного урядування та судового захисту виборчих прав як гарантії його реалізації залишається практично поза увагою науковців.

Т.М. Безверхнюк так визначає належне урядування: це «механізм забезпечення функціонування суспільства як цілісної саморегульованої системи, спосіб реалізації публічної влади, завдяки якому досягаються: відповідність публічної політики потребам суспільного розвитку; реальна участь громадян у виробленні та реалізації публічної політики; об'єднання потенціалу всіх трьох секторів (влада, бізнес, громадськість); постійний контроль різних сегментів суспільства за публічною владою» [36].

Концепція демократичної легітимності постає ідейним підґрунтям принципу належного управління. До Резолюції 77 (31), схваленої 28 вересня 1977 року Комітетом Міністрів РЄ, включено такі принципи: 1)право бути заслуханим; 2)доступ до інформації; 3)допомога та представництво; 4)мотивування; 5)вказівка на засоби захисту [37]. РЄ заявила, що запропоновані принципи застосовуються для захисту фізичних та юридичних осіб у ході адміністративних процедур щодо будь-якого окремого заходу або рішення, які приймаються під час здійснення публічної влади і безпосередньо зачіпають права, свободи чи інтереси.

Таким чином, концепція належного урядування сформувалася в європейській правовій доктрині на основі та за умови дотримання двох основоположних принципів побудови правових систем провідних західноєвропейських країн на основі демократії – ідеї народного суверенітету та верховенства права. Належне урядування є неодмінною характеристикою демократизації суспільства, тому закріплення відповідних вимог у вітчизняному законодавстві відповідатиме цілям загальної трансформації державних і правових інститутів відповідно до євроінтеграційних пріоритетів розвитку України [38, с.32].

2. Конституційні принципи судочинства, закріплені у ст. 129 Конституції України, є основою процесуального розгляду виборчих спорів.

3. Принципи виборчого права належать до спеціальних принципів запобігання та врегулювання виборчих спорів. Зокрема, «принцип чесних виборів, – констатує Ю.Б. Ключковський, – вважається одним із найважливіших і традиційно поєднується з принципом вільних виборів; чесні вибори – це «нефальсифіковані вибори», адже, по суті, фальсифіковані вибори – це не вибори, а незаконна узурпація влади» [39, с. 26]. На його думку, «вимога існування ефективної системи оскарження виступає як одна із складових принципу справедливих (чесних) виборів» [40, с.458].

Проте, конституційні принципи загального, рівного і прямого виборчого права також застосовуються з метою попередження та врегулювання виборчих спорів. Зокрема, принцип загального виборчого права є підґрунтям для врегулювання виборчих спорів про уточнення інформації у списках виборців, реєстрації кандидатів тощо. Рівність можливостей, як основа принципу рівного виборчого права, «означає неупереджене ставлення органів державної влади до всіх політичних партій і кандидатів та гарантування їм рівного доступу до передвиборної агітації, засобів масової інформації тощо» [41].

Центральне місце в інституті виборчих спорів займають правові норми, які регулюють порядок їхнього запобігання та врегулювання. Основу

нормативно-правового регулювання виборчих спорів становить Конституція України, Виборчий кодекс України та нормативно правові акти, які можна поділити на такі групи: спеціальні законодавчі акти про вибори (до січня 2020 р. Закони України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про місцеві вибори», «Про вибори народних депутатів», а також «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців»); загальні нормативно – правові акти конституційного законодавства (Закони України «Про громадські об'єднання», «Про громадянство України», «Про політичні партії в Україні», Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місцяпроживання в Україні», Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тощо); галузеві нормативні акти – відповідні норми адміністративного, кримінального, фінансового, цивільного законодавства, які стосуються певних суб'єктів виборчого процесу, оскільки «реалізація виборчого права на практиці означає здійснення положень цілої системи різних за своєю юридичною природою норм, в яких можуть конкретизуватися зміст даного права, умови, порядок його використання, особливості застосування, реалізації, відновлення. До того ж законодавча норма матеріального права, яка передбачає суб'єктивне виборче право, у багатьох випадках реалізується через процесуальні норми, що забезпечують її дію» [42].

Таким чином, норми інституту виборчого спору з одного боку закріплено у нестабільному виборчому законодавстві, а з іншого – вони містяться в галузевому законодавстві, зокрема у Кодексі адміністративного судочинства України. Така особливість нормативно-правового регулювання обумовлена змістом другого елементу інституту виборчого спору, який має загальну назву «інституційно-організаційний блок».

До цього блоку належать як загальні суб'єкти виборчого процесу, так і компетентні суб'єкти (інституції), що сприяють запобігання та

врегулюванню виборчих спорів – виборчі комісії, адміністративні суди, посередники (медіатори, консиліатори). Виборчі комісії у своїй діяльності спираються на виборче законодавство України, а порядок врегулювання виборчих спорів адміністративними судами є загальним адміністративно-юрисдикційним. Варто погодитися з тим, що «юридичні засоби забезпечення прав у межах виборчого процесу, врегулювання виборчих спорів є сукупністю певних юридичних процедур (сукупність взаємопов'язаних норм, що визначають порядок) ініціювання спору та його вирішення уповноваженим юрисдикційним органом щодо оцінки правомірності поведінки учасників правовідносин під час виборчого процесу» [40, с.458]. Адже вихідною константою є системний зв'язок механізму забезпечення виборчих прав з верховенством права, що має прояв у вимогах щодо організаційної системи, суб'єктів, які вирішують виборчі спори, правової бази їх діяльності, процедур оскарження. Саме тому, в межах цього блоку варто об'єднати ці інституції та організацію (процедуру) їх діяльності щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів.

Окрім того, в межах цього блоку діють юридичні гарантії (передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина). До юридичних засобів реалізації прав належать закріплені нормами межі прав та засоби конкретизації свобод і обов'язків громадянина; юридичні факти, з якими пов'язана їх реалізація; процесуальні форми здійснення прав; засоби примусу та стимулювання (заохочення) правомірної реалізації прав і свобод [43].

У науці конституційного права гарантії безпосередньої демократії в цілому, і в тому числі виборів, традиційно пов'язуються із встановленням відповідальності, а також із застосуванням примусових санкцій щодо порушників конституційних норм і принципів, відповідних положень інших законодавчих актів, спрямованих на захист демократичних підвалин життя суспільства та держави [44, с. 328].

Однією з гарантій чесних виборів та справедливого врегулювання виборчих спорів, що має каральний характер, є встановлена законом юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства. На нашу думку, до системи юридичної відповідальності за вчинення виборчих правопорушень, залежно від ступеня суспільної небезпеки порушення, належать конституційна, кримінальна, адміністративна та дисциплінарна відповідальність.

У науковій літературі існують різні точки зору щодо заходів конституційно-правової відповідальності, які використовуються у виборчому праві. Одні науковці, зокрема С.Д.Князєв, розглядають їх у вузькому значенні і стверджують, що вони представлені головним чином скасуванням реєстрації кандидата (списків кандидата), а також результатів виборів [45]. Інші, наприклад, В.В. Ігнатенко та О.В. Марцеляк, навпаки, дотримуються широкого розуміння заходів конституційно-правової відповідальності і зараховують до них також розформування виборчих комісій, відсторонення членів дільничних виборчих комісій від участі в роботі, якщо вони перешкоджають діяльності комісії або здійсненню громадянином своїх виборчих прав, скасування незаконних рішень комісій, або такі види санкцій за порушення виборчого законодавства, як попередження, відмова від реєстрації кандидата (кандидатів); скасування рішення про реєстрацію кандидата (кандидатів); визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним; визнання окружною виборчою комісією голосування недійсним; визнання виборів недійсними; дострокове припинення повноважень виборчої комісії; дострокове припинення повноважень члена виборчої комісії [46, с.17–18; 47, с.31–32]. Проте, таке розширене розуміння заходів конституційно-правової відповідальності нівелює її значення, а також знижує ступінь суспільної небезпечності порушень виборчого законодавства. Незважаючи на відсутність трудових відносин між дільничними виборчими комісіями та їх членами, за своїм змістом, що характер правопорушень, що заходи відповідальності, які

застосовуються за них, у тому числі дострокове припинення повноважень члена виборчої комісії, мають дисциплінарну природу та мету формування кваліфікованого складу виборчих комісій.

Наступним є функціональний блок запобігання та врегулювання виборчих спорів. Оскільки, «призначення механізму забезпечення конституційних політичних прав і свобод людини і громадянина розкривається через систему функцій, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини. Критерієм розмежування функцій механізму забезпечення політичних прав і свобод громадян є їх соціально-юридична спрямованість, на основі чого можна виділити сприяючу (допоміжну), стимулюючу, превентивну, відновлювальну і виховну функції» [48, а. 15]. Наприклад, суди виконують функції попередження порушень виборчих прав, усунення порушень виборчих прав, а також поновлення порушених виборчих прав громадян [49].

Отже, в межах інституту виборчого спору можна говорити про такі функції:

сприяюча (допоміжна) функція полягає у тому, що запобігання та врегулювання виборчих спорів покликане налагодити взаємодію між суб'єктами виборчого процесу, стимулювати дотримання положень виборчого законодавства України, а також проведення чесних виборів;

відновлювальна функція опосередковує захист та реалізацію як активних, так і пасивних виборчих громадян України, що можуть зазнати порушень/зазіхань під час виборчого процесу;

превентивну функцію можна розглядати як «відносно відокремлений, прогресивний напрямок гомогенного (однорідного) юридичного впливу на свідомість, волю та поведінку людей, який націлений на недопущення порушень наявних правовідносин, прав і законних інтересів громадян, їх колективів й організацій» [50]. М.І. Козюбра вважає, що «одна з головних функцій права полягає у запобіганні і вирішенні конфліктів через притаманні йому механізми», пізніше називаючи це одним із «характеристик соціального

призначення права» [51, с. 44, 45]. А.А. Єзеров наголошує, що «профілактика конституційної конфліктності ... має стати одним із пріоритетів державної політики», а «розвиток конституційного законодавства з метою профілактики конституційної конфліктності має відбуватися шляхом удосконалення існуючих та вироблення нових норм, які регулюють питання взаємодії органів публічної влади між собою, зобов'язують їх до співпраці» (тобто по суті шляхом реалізації регулятивної функції), «встановлюють відповідальність за порушення цих засад» (шляхом реалізації охоронної функції) [52, с. 161].

Зміст цієї функції та її значення в регулятивно-охоронній дії права вдало ілюструє Ю.Д. Батан: «Метою норми про те, що при транспортуванні виборчої документації секретар дільничної виборчої комісії не може супроводжувати транспортування, є запобігання підробці першого примірника протоколу дільничної виборчої комісії, який заповнено почерком секретаря цієї комісії. Метою субінституту транспортування виборчої – документації й інституту встановлення результатів виборів є запобігання спотворенню результатів виборів. Метою підгалузі виборчого права є запобігання виборчим конфліктам і порушенням виборчих й інших споріднених прав і свобод громадянина» [53, с. 28-29]. Отже, інститут виборчих спорів є запобіжним механізмом порушення виборчого права;

виховну функцію спрямовано на формування належної виборчої правосвідомості громадян України, подолання абсентеїзму, встановлення стабільного правопорядку.

До останнього забезпечувального блоку запобігання та врегулювання виборчих спорів належить кадрове, інформаційне, матеріально-технічне та інше забезпечення виборчого процесу.

З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що обов'язок держави визнавати й забезпечувати виборчі права громадян України знаходить своє юридичне вираження, у тому числі, й у вигляді механізму запобігання та врегулювання виборчих спорів. При цьому, кількість та

характер виборчих спорів є критерієм ефективності цього механізму, що одночасно відображає ефективність (якість) нормативно-правового регулювання та правозастосування у цій сфері.

Проте аналіз статистики розгляду виборчих спорів Центральною виборчою комісією України у зрізі 2014 та 2019 рр., представлений на гістограмі нижче, не дозволяє зробити однозначні висновки щодо ефективності механізму запобігання та врегулювання виборчих спорів, оскільки кількість поданих скарг на виборах Президента України у 2019 р. збільшилася порівняно з 2014 р., а на виборах народних депутатів у 2019 р. навпаки зменшилася порівняно з 2014р. Відсутність стійких тенденцій функціонування механізму запобігання та врегулювання виборчих спорів обумовлена впливом різних соціальних факторів (рівня політичної та правової культури суб'єктів виборчого процесу, стану політичної напруженості в суспільстві тощо) [Додаток № 1].

1.2. Виборчий спір як категорія конституційного права

Дослідження виборчого спору як категорії конституційного права обумовлює необхідність встановлення змісту поняття, співвідношення з іншими явищами, а також визначення структури та динаміки цих явищ. Це дозволить сформувати відповідний понятійний апарат, що використовуватиметься у роботі, а також визначити особливості врегулювання юридичних спорів у сфері виборчого права.

Українська юридична наука безпосередньо використовує поняття «виборчі спори» ще з 90-х рр. ХХ ст., тобто значно раніше нормативного закріплення його в законі. Із цього приводу, можна вказати на публікації В.В. Алсуф'єва [54], В.І. Гуменюка, М.І. Ставнійчук [55], Р.О. Куйбіди [56, с. 404]. Однак, на практиці, як зазначає І.А. Самсін, термін «виборчий спір» почали застосовувати лише у 2004 – 2005 рр., незважаючи на довге існування виборчого спору як явища в юридичній науці [57]. Упродовж останніх років конструкція «виборчий спір» активно вживається у судових рішеннях,

документах судових органів [58, с. 86,с.111]. Проте, чинний Виборчий кодекс України не застосовує категорію «виборчий спір» [59].

Дослідження конституційного аспекту виборчих спорів у вітчизняній науці тривалий час характеризувалося фрагментарністю, його змістовні характеристики не розкривалися. Водночас позитивним надбанням ранніх напрацювань із цього питання, видається, можна вважати дисертаційні дослідження М.В. Жушмана «Судовий розгляд справ, що виникають з законодавства про вибори» (м. Харків, 2003 р.); О.В. Бачерікова «Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із виборчим процесом» (м. Одеса, 2011 р.); О.О. Кукоба «Адміністративно-процесуальні провадження у справах, що виникають з виборчих правовідносин» (м. Київ, 2015 р.) [60]; С.В. Кальченко «Адаптація адміністративного процесуального законодавства України, що регулює порядок вирішення справ про виборчі спори, до європейських стандартів» (м. Київ, 2015 р.), а також монографічне дослідження М.І. Смоковича «Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти» (м. Київ, 2014 р.) [61, с. 547-575].

Можна зазначити, що виборчі спори були постійними супутниками попередніх виборчих компаній в Україні. Із цього приводу, О.О. Кукоба зазначає що, «під час організації, проведення та підведення підсумків голосування збільшується ймовірність виникнення виборчих спорів, вирішення яких для демократичної держави є неможливим в інші способи, окрім правових» [62].

Наукові розвідки з питання правового розуміння сутності виборчих спорів опубліковано, як правило, до 2015 р., і зрозуміло, не могли в силу об'єктивних умов, враховувати новітні вимоги Виборчого кодексу України. І тому наукове осмислення виборчих спорів, як явища правової дійсності в сучасних умовах актуалізується. Більше того, глобальний виклик переосмислення категорії «виборчі спори» в сучасних умовах обумовлений міжнародною співпрацею [63].

У фаховій літературі, документах міжнародних організацій використовуються терміни «порушення (правопорушення) виборчого законодавства», «оскарження порушень», «система оскарження», причому у доволі широкому діапазоні значень цих термінів. Водночас дослідники оперують і дещо іншими термінами для позначення цього самого юридичного явища, а саме: «оскарження порушень виборчих прав громадян», «виборчо-правовий спір», «спір про виборчі права» та «виборчий спір», які, як зазначають О.Л. Барабаш та С.В. Кальченко, означають одне й те саме правове явище [64].

Отже, перш ніж характеризувати сутність виборчого спору, слід зупинитися на співвідношенні виборчого спору та інституту оскарження порушень виборчого законодавства.

Дійсно, законодавець інституціоналізує правові норми, які регулюють порядок врегулювання виборчих спорів під загальною назвою «оскарження порушень виборчих прав громадян». Зумовлено це, насамперед, тим, що оскарження є початковою фазою вирішення виборчого спору, якого спрямовано на усунення допущених або уявних порушень виборчих прав [65]. Сформована система оперативного та ефективного вирішення виборчих спорів (ефективна система оскарження виборчих правопорушень, за термінологією Венеційської комісії) належить до так званих процесуальних гарантій дотримання основних принципів виборчого права і норм, спрямованих на їх реалізацію [66].

З наведеного вище випливає тісний взаємозв'язок між виборчим спором та оскарженням порушень виборчого законодавства, що свідчить про подвійну природу самого виборчого спору, який з одного боку, є явищем правової реальності, а з іншого – юридизованим процесом, спрямованим на врегулювання виборчого спору. При цьому, обидві сторони виборчого спору мають правову природу і характеризують взаємодію між суб'єктами виборчого процесу та суб'єктами виборчих правовідносин, що буде детально розглянуто у підрозділі 1.3. цього дослідження.

Отже, явище «виборчого спору» є більш змістовним, ніж оскарження порушень виборчих прав громадян, оскільки останнє має більш вузьке смислове навантаження та являє собою сам процес (порядок) розгляду виборчих спорів (тобто є лише однією із стадій виборчого спору).

Для будь-якого складного соціального явища і, зокрема, виборчого спору, необхідною передумовою дослідження його сутності є визначення основних понять. Виборчі спори є складовою категорії «спір», «правовий спір», «публічно-правовий спір», «конфлікт» тощо. І кожен із зазначених вимірів її наукового розуміння вносить певне змістовне наповнення у категорію «виборчий спір».

Враховуючи багатоманітність поглядів на зміст категорії «виборчий спір», з метою виявлення його сутності та розмежування із суміжними поняттями варто зупинитися на тому, що виборчий спір є видом спору. А з філософської точки зору, спір – це зіткнення думок або позицій, у ході якого сторони наводять аргументи на підтримку своїх переконань і критикують несумісні з їх уявленнями переконання іншої сторони. Спір є важливим засобом вирішення питань, що викликають розбіжності, краще розуміння того, що є не достатньою мірою зрозумілим і не знайшло переконливого обґрунтування [67].

Крім того, виборчий спір є видом правового (юридичного) спору, категорії, що використовується у ч. 1 ст. 124 Конституції України: «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір» [39].

Для того, щоб спір став правовим, він має володіти такими характерними ознаками: 1) правовий спір виникає лише з таких дій його учасників, що мають юридичні наслідки; 2) правовий спір має бути спрямованим на реалізацію та захист прав, свобод, законних інтересів, а також виконання обов'язків особи; 3) реалізація інтересів однієї сторони спору здебільшого тягне за собою неможливість задоволення інтересів іншої сторони спору; 4) юридичним підґрунтям правового спору є гарантована законом суб'єкту, права якого порушено, можливість захисту права, свободи

або його законного інтересу; 5) способи і засоби вирішення правових спорів, яких встановлено національним законодавством, не позбавляють особу можливості звертатися до альтернативних засобів захисту прав [68, с. 120].

Аналізуючи визначення «правового спору», можна констатувати відсутність єдиного підходу щодо розуміння зазначеного терміна [69]. Слід звернути увагу на те, що існуюча потреба у визначенні сутності дефініції «правовий спір» привела до формування двох основних підходів щодо розуміння зазначеного терміна.

Перший підхід розглядає правовий спір як юридичну справу, звужуючи розуміння виборчого спору. Ця позиція є доречною під час оцінки конкретної адміністративної справи на предмет юрисдикції адміністративних судів, але значно обмежує можливості застосування заходів гарантування реалізації виборчих прав та інтересів [70].

З точки зору другого підходу, правовий спір – це правовідносини, в межах яких суб'єкти мають певні суперечності (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) [71]. При взаємодії один з одним, переслідують свої цілі, які можуть суперечити або взаємовиключати одна одну. У межах цієї концепції також відсутньою є єдина позиція [72].

На думку А.Б. Зеленцова, правовий спір, як юридичне явище, безпосередньо викликається не конфліктом інтересів, а конфліктом прав, що виникає у зв'язку з порушенням прав та свобод громадян [73]. При цьому, як справедливо зазначає Н.Ю. Хаманєва, поряд із суб'єктивним правом, до предмета правового спору може входити й охоронюваний законом інтерес [74].

Об'єднуючим для цих підходів до сутності категорії «правовий спір» є те, що всі визначення розкривають його поняття з використанням термінів «конфлікт», «інтереси», «погляди», «зіткнення», «протиборство», «розбіжності» тощо. Якщо конфлікт переходить у правове поле, він потребує більш чіткого визначення. Отже, спір про право має своєрідну юридичну

конструкцію з типовими для неї протистояннями (у правовому сенсі) рівноправних конфліктуючих сторін, кожна з яких не може за своїм бажанням припинити цей спір до тих пір, поки спір не буде врегульовано його сторонами чи вирішено в установленому законом порядку. Однак, на нашу думку, не завжди порушення виборчих прав заявника та звернення зі скаргою чи позивача спричиняє розгляд справи про виборчий спір, про що йтиметься далі.

Неможливо оминати розуміння дефініції «виборчі спори» у контексті взаємозв'язку з категорією «публічно-правовий спір», оскільки нормативне закріплення поняття «виборчий спір» як категорії публічно правового спору уперше відбулось із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 7 липня 2005 р. №2777-IV [75]. У подальшому це поняття застосовано при внесенні змін до ст. 176 КАС України [12] Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21 серпня 2009 р. № 1616-VI. Як узагальнюючий, цей термін було вжито у ч. 11 ст. 176 цього Кодексу стосовно справ, пов'язаних із виборами Президента України [76]. Пункт 2 ч. 1 ст. 4 КАС України визначає ознаки публічно-правового спору. Тому, враховуючи ці ознаки, можна окреслити ознаки виборчого спору як різновиду публічно-правового спору: наявність публічного інтересу; одна сторона із сторін спору здійснює публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виникає у зв'язку з виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; спір виник у зв'язку з порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи; хоча б одна із сторін є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму; розглядається та вирішується дана категорія справ у спеціальному порядку, тобто за усіма ознаками виборчий спір належить до групи публічно-правових спорів, але з притаманними лише йому ознаками.

На думку М.С. Бондаря, виборчі спори виникають на ґрунті суспільних відносин публічного характеру, що й визначає природу цих спорів [77, с. 58].

В.М. Колесніченко зазначає, що характерною особливістю виборчих спорів є те, що «в юридичному розумінні вони завжди носять публічно-правовий характер, оскільки презюмується, що сторони, по-різному оцінюючи ситуацію під час виборчого процесу, прагнуть усунути порушення закону, які заважають вільному волевиявленню виборців або викривлюють реальні результати голосування і підсумки виборів, хоча у багатьох випадках учасники спорів керуються зовсім іншими міркуваннями, далекими від потреб суспільства» [78, с. 37].

Як слушно зазначають С.В. Ківалов та О.В. Бачеріков, виборчі спори – це невід’ємна частина інституту публічно-правових спорів у правовій системі демократичної держави. Кожна подія або етап, які відбулися під час виборів, завжди опосередковуються рішенням, дією або бездіяльністю суб’єкта виборчих спорів. Такі рішення, дії чи бездіяльність суб’єкта виборчого процесу може бути оскаржено в установленому законодавством порядку [79].

На нашу думку, слід погодитися зі М.І. Смоковичем щодо того, що виборчий спір може виникнути саме під час виборчого процесу. Власне, така позиція цього дослідника повністю узгоджується з КАС України [12], зі сформованою судовою доктриною, відображеною у Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України від 1 листопада 2013 р. № 15 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов’язаних з виборчим процесом» [58, с. 113], рекомендаціями, представленими у науково-практичних коментарях до КАС України [80, с. 326]. Такої позиції притримуються науковці, які вважають, що спори, кі виникли поза межами виборчого процесу та/або не стосуються його, не належать до спорів, пов’язаних із виборчим процесом [81, с. 25].

О.В. Бачеріков конкретизує, що виборчим спором є справа адміністративної юрисдикції «за позовом суб’єктів виборчого процесу з

приводу порушення їхніх прав, свобод та інтересів під час призначення, підготовки й проведення виборів» [82, с. 6].

Основною складовою виборчого спору є причина виникнення під час виборчого процесу та зв'язок із виборчими правовідносинами [83, с. 4].

Погоджуючись у цілому з наведеними твердженнями про публічно-правову природу виборчого спору, варто зупинитися на характеристиці змісту виборчого процесу, що має значення для окреслення як об'єктно-суб'єктного складу, так і темпоральних меж виникнення виборчих спорів. Так, О.В. Скрипнюк розуміє виборчий процес як «діяльність уповноважених суб'єктів з організації та проведення виборів, що реалізується шляхом проведення у визначеній законом послідовності виборчих дій» [84, с. 9]. У різноманітних дослідженнях визначається різна кількість стадій виборчого процесу, але більшість учених, незалежно від виду виборів, виокремлюють першу стадію – призначення виборів [85, с. 76]. Деякі називають її так: призначення виборів і утворення виборчих округів; підготовка сприятливої ситуації для кожної із конкуруючих сторін [86, с. 13]; проголошення або призначення виборів [87 с. 181] або призначення чи оголошення виборів [88, с. 18]; призначення виборів та визначення дати їх проведення [89, с. 101]. Значення виокремлення цієї стадії, у контексті виникнення виборчих спорів, підвищується під час проведення дострокових виборів, особливо у разі оскарження акта, який їх ініціював, та віднесення цієї групи спорів до категорії виборчих.

Однак, вирішення цієї теоретичної проблеми було зроблено законодавцем шляхом розмежування призначення виборів та початку виборчого процесу, і закріплено у Виборчому кодексі України, де, зокрема, у ч. 5 ст. 78 зазначається, що виборчий процес позачергових виборів Президента України розпочинається з дня, наступного за днем їх призначення Верховною Радою України. Частина 4 ст. 136 Виборчого кодексу України закріплює, що виборчий процес позачергових виборів депутатів починається з дня, наступного після дня опублікування Указу

Президента України. Згідно з ч.1 ст. 195 Виборчого кодексу України місцеві дострокові вибори призначаються не пізніше ніж за 60 днів до дня виборів, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня чергових, позачергових місцевих виборів [59].

Тому, виборчий спір як вид публічно-правового спору виникає з моменту початку виборчого процесу та завершується офіційним оприлюдненням Центральною виборчою комісією результатів виборів. Виходячи із цього нормативно-темпорального обмеження виборчого процесу, а також із тієї обставини, що під час оскарження актів про призначення дострокових виборів предметом спору є їх неконституційність передусім у частині дострокового припинення повноважень відповідного органу, ці спори можна вважати пов'язаними з виборами, оскільки їх вирішення впливає на хід виборчого процесу, але не виборчими спорами.

Ключовою ознакою виборчого спору є пов'язаність із діями суб'єктів виборчих правовідносин, яких спрямовано на реалізацію, захист і відновлення як активних, так і пасивних виборчих прав у межах процедур виборчого процесу під час проведення чесних виборів демократичної держави.

Необхідно зазначити, що виборчий спір, як спір у публічно-правовій сфері, передусім ґрунтується на конституційних положеннях та сутності виборчого права, яке становить право громадян України вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Саме ж поняття виборчого спору стало предметом дослідження різних науковців, що висловлюють своє бачення цього питання та пропонують дещо відмінне одне від іншого сутнісне розуміння змісту цього терміна.

З одного боку, в наукових джерелах висловлено слушну думку щодо того, що виборчі спори є особливим видом правовідносин щодо вирішення певних розбіжностей. Так, К.Я. Сьох зазначає, що виборчі спори – це правовідносини, які виникають між суб'єктами і характеризуються суперечностями та порушеннями права громадян під час виборчого процесу

чи виборчого референдуму і розв'язуються в судовому та адміністративному порядку [90, с. 193].

Виборчі спори також визначають як конституційні правовідносини, в яких відображено розбіжності між учасниками виборчого процесу під час призначення, підготовки, проведення, встановлення результатів виборів, які вирішуються в адміністративному чи судовому порядку [91, с. 14].

А.О. Казанцев вважає, що виборчі спори – це правовідносини, в яких мають прояв розбіжності між учасниками виборчого процесу, що виникають при призначенні, підготовці, проведенні, встановленні результатів виборів, а також у період між виборами до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, пов'язані з тлумаченням норм виборчого права під час їх реалізації, та які вирішуються «в адміністративному та судовому порядку» [92, с. 8].

А.В. Пошивайлова зазначає, що виборчі спори є певними матеріальними правовідносинами спірного характеру, розташовані у сфері правового регулювання між суб'єктами виборчих прав і обов'язків, яке настає в результаті передбачуваного правопорушення або розбіжності з приводу юридичного значення норм виборчого права та звернення до суду або до виборчої комісії, що спричинило за собою такі дії (бездіяльність) з боку одного або багатьох сторін, які перешкоджають іншим вільно здійснювати свої виборчі права [93].

У широкому значенні Р.О. Куйбіда розглядає виборчі спори як спори стосовно правовідносин, які пов'язані з виборчим процесом [94, с. 404].

Р.І. Гадельшин розрізняє поняття «виборчий спір» та «виборчий конфлікт» [95, с. 117]. На його думку, виборчий спір – це матеріальні правовідносини, які є наслідком розбіжностей між суб'єктами виборчого процесу, що виникають із приводу застосування виборчого законодавства під час підготовки, проведення та встановлення результатів виборів та винесені для розгляду виборчими комісіями або судом [96, с. 8].

З іншого боку, частина науковців ототожнює виборчий спір із правовим конфліктом, який «виникає між суб'єктами виборчих правовідносин у зв'язку з порушенням виборчих прав під час виборчого процесу» [97, с. 41].

М.І. Смокович зазначає, що виборчим спором є «правовий конфлікт, який розв'язується в судовому або адміністративному порядку, якщо на це немає заборони, за зверненням спеціально установлених законодавством суб'єктів та який виник під час виборчого процесу і пов'язаний з порушенням виборчого законодавства суб'єктами, які відповідно до законодавства можуть нести відповідальність за це порушення» [61, с. 269].

С.В. Кальченко зазначає, що виборчим спором є правовий конфлікт між суб'єктами виборчих правовідносин під час виборчого процесу, який вирішується відповідним органом влади у судовому або позасудовому порядку за зверненнями особи, якій гарантовано чи надано право на звернення [98, с. 32].

Ю.А. Попова розглядає виборчий спір як правовий конфлікт між суб'єктами виборчих правовідносин, що «підлягає розглядові у судовому чи адміністративному порядку» [99, с. 101].

Н.В. Янюк вважає, що виборчим спором є «вияв суперечностей між учасниками виборчого процесу, що виникає на підставі норм виборчого законодавства» [100, с. 97]. Із таким визначенням погоджується Т.І. Криса [101, с. 164].

У такому контексті виборчий спір фактично ототожнюють із виборчим конфліктом, сприймають їх як ідентичні [102].

На противовагу цьому, на нашу думку, переконливим є твердження, що фактично, зазначені поняття не є тотожними, оскільки не будь-який конфлікт можна вважати спором. Конфлікт може «тліти», при цьому, врегулювання конфлікту є можливим шляхом усунення претензій через угоду сторін, які знайшли оптимальний для них варіант виходу з конфлікту. Інакше кажучи, виборчий конфлікт є одним із видів юридичного конфлікту, що виникають

протягом виборчої кампанії, який за допомогою переговорних, погоджувальних чи інших процедур може бути трансформований у юридично значущі (виборчі спори), які породжують правові наслідки, тоді конфлікт переростає на виборчий спір [103].

Отже, незважаючи на існування двох підходів до визначення сутності виборчих спорів, між ними немає значної змістовної різниці, оскільки конфлікт є передумовою та видом правовідносин, що формують (інституціоналізують) виборчий спір.

Вихідною константою у зв'язку із цим є те, що питання виборчих спорів перебуває у сучасному науковому полі у сфері здійснення народного волевиявлення, яке має конфліктологічну сутність. Саме тому необхідно детально розглянути питання співвідношення юридичного конфлікту та юридичного спору у сфері виборчого права.

Всередині XX ст. сформувався самостійний науковий напрям – конфліктологія, яка є міждисциплінарною галуззю суспільствознавства, що поєднує соціологічний, психологічний, філософський та інші підходи щодо дослідження теоретичної бази конфліктів.

Поняття «конфлікт» (відповідно до класичного визначення термін латинської – *conflictus*: – зіткнення), зводиться до того, що це зіткнення протилежних інтересів, поглядів [104, с. 100]. Характеризуючи поняття конфлікт, доцільно звернутися до визначення, яке найчастіше зустрічається в юридичних виданнях. Поняття в узагальненому вигляді представляється як зіткнення, серйозна розбіжність, суперечка, прояв суб'єктивних або об'єктивних протиріч, що мають вираження у протиборстві сторін: тобто це така ситуація, коли сторони (суб'єкти) взаємодії переслідують певні цілі, які суперечать або взаємовиключають одна одну. Таким чином, синонімами терміна «конфлікт» є такі поняття, як «суперечка», «зіткнення», «розбіжності», «боротьба», «спір» [105, с. 190].

Разом із розвитком соціальних наук поглиблюється розуміння природи цього явища. Із часом сформувалися дві точки зору стосовно конфлікту: одна

з них розглядає конфлікт виключенням із правил, що вносить дисонанс у стабільний розвиток суспільства, інша – навпаки, визначає конфлікт як перманентний стан суспільства, «не наявність, а відсутність конфлікту є ненормальним явищем» [106, с. 20]. Разом із тим, наявність конфлікту вказує на проблему, а його вирішення – стає шляхом удосконалення процесів, що відбуваються у суспільстві [107]. Натомість, конфлікт – це протиборство сторін взаємодії, які мають протилежно спрямовані мотиви, цілі та інтереси.

Складовою частиною загальної конфліктології є конфліктологія юридична, яка безпосередньо вивчає причини, форму і динаміку юридичних конфліктів, в яких беруть участь суб'єкти правових відносин – громадяни та юридичні особи, а також розробляються правові методи регулювання конфліктів, враховуючи судові процедури й інші засоби, передбачені законом.

Як зазначає А.І. Солов'єв, юридичні конфлікти слід зараховувати до такої конфліктної поведінки, як боротьба. Ця форма конфліктної поведінки за своїм характером є найбільш активною та небезпечною, що може потягти за собою гострі форми перебігу конфлікту та тяжкі його наслідки. Домінування у сфері виборчих правовідносин подібних форм поведінки означає, що головне завдання держави полягає в остаточному розв'язанні та ліквідації таких конфліктів на основі правових норм, а не тільки у пом'якшенні та виключенні гострих форм їх перебігу. У цьому аспекті важливим є з'ясування того, наскільки ефективно норми права здатні вплинути на появу, розвиток та розв'язання конфлікту і яким чином необхідно використовувати юридичні механізми щодо управління, пом'якшення та попередження конфліктної взаємодії [108, с.13].

Науковці найчастіше схиляються до того, що юридичним конфліктом необхідно визнавати будь-який конфлікт, в якому спір так чи інакше пов'язаний з правовідносинами сторін (їх юридично значущими діями та станом), і суб'єкти чи мотивація їх поведінки, чи об'єкт конфлікту володіють правовими ознаками, а конфлікт веде до юридичних наслідків [109]. При

цьому, завершення цієї протидії має можливість її запобігання, зупинення та закриття, а також вирішення юридичними засобами за допомогою юридичних процедур [110, с. 24–25].

Беручи за основу проаналізовані наукові погляди щодо розуміння юридичного конфлікту, слід звернутися до конфліктологічної концепції у конституційному праві. Так, А.А. Єзеров, досліджуючи феномен конституційного конфлікту, слушно зазначив, що «для того, щоб конфлікт у цілому було визнано юридичним, йому достатньо аби правовими ознаками характеризувався хоча б один його елемент, надають дещо інше визначення цього поняття» [52, с. 25]. Слід підтримати точку зору цього науковця, згідно з якою «юридичним конфліктом слід визнати будь-який конфлікт, в якому спір так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами) і, відповідно, суб'єкти або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а конфлікт тягне юридичні наслідки» [111, с. 54–55].

А.А. Єзеров також стверджує, що політичних, економічних, юридичних конфліктів у «чистому» вигляді майже не існує. Так, із першого погляду суто економічний конфлікт з приводу відносин власності завжди є юридичним конфліктом, адже власність – досить широко регламентований правовий інститут. Якщо питання власності у конкретному конфлікті зачіпає державні інтереси, цей конфлікт може стати політичним (наприклад, рішення уряду щодо перегляду результатів приватизації важливого державного об'єкта). Отже, вирізнення окремих видів конфлікту має на меті не створення окремих конфліктологічних концепцій, що не пов'язані одна з одною, а більш глибоке осмислення цієї категорії та системне вивчення природи і закономірностей конфлікту у його специфічних проявах [52, с. 25]. Такий підхід значною мірою стосується і виборчих спорів, оскільки їх соціальна, політична та інші складові завжди стосуються також юридичних, правових питань.

Досліджуючи поняття, сутність та ключові ознаки державно-правових конфліктів, Ю.Г. Барабаш[112, с. 13] виходить із того, що конфлікт – це

динамічне явище, яке характеризує не тільки стан взаємовідносин між суб'єктами конфлікту, але і їхні подальші дії стосовно предмета конфлікту. Немає сумніву, що в основі такої конфліктної діяльності лежать різнополюсні погляди, бажання, прагнення суб'єктів конституційного права. Попри те визначати конфлікт виключно через протиріччя, на думку дослідника, є недоцільним з огляду на те, що сама політична система побудована на протиріччях і саме протиріччя є основою існування політичної багатоманітності як засади суспільного життя та відповідно конституційного ладу України (ч. 1 ст. 15 Конституції України). А отже, у протилежному разі слід було розглядати державно-владне поле як єдиний цілісний конфлікт.

Науковці звертають увагу на те, що наявні конфлікти не завжди мають свій зовнішній прояв. Сама лише наявність невизначеності прав сторін конфлікту, невдоволення діями сторін конфлікту при протилежних вимогах розглядаються як внутрішній, потенційний конфлікт. Спосіб вираження суперечки, що виникла, зумовлює форму проходження конфлікту. Однак, на нашу думку, це навряд чи стосується виборчих конфліктів, що за виключенням тих ситуацій, коли виборчий конфлікт вирішується у безспірному порядку. Наприклад, виборча комісія за зверненням виборця вносить його до списків виборців на виборчий дільниці згідно з відповідною процедурою.

Що ж стосується конфліктів між індивідом і владними суб'єктами, на думку Ю.Г. Барабаша, навряд чи їх можна розглядати як державно-правові, навіть у таких ситуаціях, коли йдеться про виборчий процес і окремі з громадяни набувають особливого правового статусу кандидата на певну виборну посаду[123, с. 14].

Аналіз наукових джерел, в яких розглядаються указані питання, дозволяє виокремити декілька підходів до співвідношення юридичного спору та юридичного конфлікту. Так, деякі вчені висловлюють концепцію щодо того, що юридичний спір є зовнішнім і формальним проявом юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції конфлікт є ширшим і глибшим

поняттям, за спір: ним позначається протистояння або протиборство між суб'єктами. Тому в законодавстві для позначення наявності між суб'єктами протиріч юридичного характеру (або фактичного характеру, якщо факти мають правові наслідки) використовується термін «спір». Тобто спір є юридичним виміром конфлікту [113, с. 64].

Наступна концепція – це концепція юридичного спору як змісту юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції юридичний конфлікт розглядається як ситуація, в якій сторони перебувають у відносинах спору, протистоять одна одній із приводу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Ще однією є концепція юридичного спору як певної стадії розвитку юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції юридичний спір виникає тільки тоді, коли існуючі суперечності створюють таку невизначеність у відносинах або такі перешкоди в реалізації прав, яких жодна із сторін юридичного конфлікту не може подолати своєю волею і тому для їх припинення необхідними є або взаємодія обох сторін, або втручання третьої сторони. Інші ж дослідники обґрунтовують концепцію юридичного конфлікту як певної стадії розвитку юридичного спору. Зазначена концепція ґрунтується на такому етимологічному розумінні конфлікту як «зіткнення, серйозні розбіжності, суперечки [114, с. 15–16].

І нарешті, концепція юридичного конфлікту як концепція деструктивного юридичного спору. Відповідно до цієї концепції юридичний спір є формою допустимої, конструктивної поведінки сторін щодо відстоювання правових інтересів. У разі виходу за нормативні (правові, моральні, етичні) межі встановлених процедур юридичний спір набуває деструктивного характеру і може розглядатися як юридичний конфлікт. Необхідно зазначити, що існування поняття юридичного спору обумовлено, передусім, необхідністю спеціального законодавчого закріплення поняття юридичного конфлікту.

Виходячи з викладеного вище теоретичного базису, можна дійти висновку, що виборчий конфлікт та виборчий спір співвідносяться між собою як ціле та частина, оскільки виборчий конфлікт є передумовою виникнення виборчого спору, але не завжди перетворюється на нього через різні причини. З огляду на це, можна зазначити, що виборчий спір є певною стадією виборчого конфлікту, що має визначену чинним законодавством правову форму та наділяє конфліктуючі сторони подвійним статусом. Зокрема, «коли протиріччя створюють таку невизначеність у відносинах або такі перешкоди в реалізації прав, які жодна із сторін власною волею в односторонньому порядку подолати не в змозі, і для їх усунення необхідне втручання третьої сторони, юридичний конфлікт набуває форми правового спору» [115].

Виборчий конфлікт можна трактувати як юридичний конфлікт, який характеризується такими ознаками:

має своїм джерелом протиріччя, викликане дійсною або передбачуваною неправомірною поведінкою;

виникає з конфліктних правовідносин, які мають виборчу природу;

має вираження у розбіжностях сторін спору з приводу реалізації виборчих прав і дотримання виборчих процедур, принципів виборчого права;

має як легальну основу право на захист суб'єктивних прав від будь-якого незаконного посягання чи утиску; право вимагати від держави, її органів дотримуватися й охороняти гарантовані чинним законодавством України права, свободи, інтереси.

Конфлікти у виборчому праві є не тільки своєрідним показником проблемності. Перебуваючи під контролем, вони мають і позитивні сторони. Зокрема, конфлікти сигналізують суспільству про диспропорції в системі виборчого права, допомагаючи таким чином, з одного боку, запобігати дезінтеграції механізмів забезпечення виборчих прав, з іншого – розпочати роботу з оптимізації системи виборчого законодавства.

Слід сказати, що взаємовиключні інтереси, цілі, цінності також створюють джерело для потенційних конфліктів. Видається, юридичний конфлікт у сфері виборчого права має свою специфіку, обумовлену характером відносин у сфері виборчого законодавства, що регулюються правовими нормами. Необхідно розмежувати поняття виборчого конфлікту та виборчого спору, оскільки перше є більш широким та ємним, тому що містить у собі усі електоральні конфліктні ситуації, як юридичного, так і не юридичного характеру. При цьому для юридичної науки найбільш цікавим є дослідження виборчих спорів як різновидів юридичних конфліктів; такі поняття, як виборчо-правовий спір, спір про виборчі права та виборчий спір необхідно розглядати як тотожні, оскільки вони означають одне й те ж правове явище [116, с. 39] [126, с.251].

Виборчий спір не фіксує та не надає виборчих прав (як це відбувається у рамках матеріальних правовідносин), він є юридичною формою (оболонкою), у межах і за допомогою якої правомочний суб'єкт отримує можливість захищати свої порушені суб'єктивні виборчі права. І не може бути спору, який неможливо вирішити за допомогою юридичної процедури. Інакше це буде інше явище.

З урахуванням викладеного, виборчий спір, як явище правової реальності, можна вважати правовідносинами, що виникають у межах виборчого процесу на підставі наявних розбіжностей суб'єктів виборчого процесу та виборчих правовідносин, які пов'язані із застосуванням виборчого законодавства України та ефективним гарантуванням виборчих прав громадян, дотриманням виборчих процедур при проведенні чесних виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Про наявність виборчого спору свідчить офіційне звернення до компетентного органу з вимогами про оскарження рішень, дій чи бездіяльності, або акт виборчих комісій, який хоч і виражає розбіжності інтересів конфліктуючих сторін, проте не набув чіткого процесуального вираження. Перевірка законності дій (бездіяльності) сторін у кожному

конкретному випадку здійснюється юрисдикційним органом, шляхом розгляду та вирішення виборчих спорів. Саме після звернення суб'єкта до юрисдикційного органу по захист виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів виборчий конфлікт, який об'єктивно має місце, юридично набуває форми виборчого спору.

Характеризуючи виборчий спір як правовідношення, необхідно зазначити, що виборчим правовідносинам *argiori* притаманні риси конституційних відносин. Вони характеризуються не тільки загальними ознаками, що притаманні будь-яким правовідносинам, але й спеціальними: виникають на основі норм виборчого права, саме через них приписи виборчого законодавства отримують конкретне соціальне наповнення, відбуваються під час виборчого процесу в державі, характеризуються рівністю становища їх учасників. Саме тому виборчі правовідносини є ключовими при визначенні поняття виборчого спору.

Розглядаючи виборчі спори у взаємозв'язку з виборчими правовідносинами, необхідно акцентувати, що подібна їх інтерпретація є можливою, як у матеріальному, так і в процесуальному аспектах.

Виборчі спори в матеріальному аспекті – це конфліктні правовідносини, що виникають під час реалізації активного або пасивного виборчого права між суб'єктами виборчого процесу та виборчих правовідносин.

Виборчі спори у процесуальному аспекті необхідно розуміти як правовідносини охоронного та процесуального характеру, в рамках яких відбувається розв'язання конфліктних ситуацій та захист (поновлення) виборчих прав суб'єктів виборчого процесу у встановленому законодавством України порядку.

У процесуальному аспекті виборчі спори мають міжгалузеву природу, оскільки базуються на нормах не тільки конституційного законодавства, але й адміністративно-процесуального. Обумовлено це тим, що «норми конституційного права конкретизуються у принципах усіх галузей права і

мають нормативно-регулятивне й юрисдикційне значення, а конституційно-правові відносини мають тенденцію «домішуватися» до відносин «чужої рідної» галузевої приналежності» [117, с. 50].

Підсумовуючи викладене, варто виокремити специфічні риси виборчих спорів, які розкривають їхню сутність та відрізняють від інших юридичних спорів, у тому числі пов'язаних із виборами:

1) Виборчі спори виникають, змінюються та припиняються під час реалізації виборчого законодавства України у межах конкретного виборчого процесу.

2) Виборчі спори є обмеженими у часі, протягом якого відбувається певний виборчий процес, що обумовлює особливості порядку їх врегулювання уповноваженими суб'єктами.

3) Предмет спору знаходиться в межах об'єкта виборчих правовідносин.

4) Публічно-правовий характер виборчого спору визначається змістом протилежних правових інтересів, носіями яких є не тільки конфліктуючі сторони, але й інші громадяни України, що реалізують свої виборчі права та прагнуть проведення чесних виборів.

5) Сторони виборчого спору мають подвійний правовий статус – як суб'єкти виборчого процесу та виборчих правовідносин, так і учасники, як правило, юрисдикційного порядку їх врегулювання.

З огляду на складну правову природу виборчих спорів слід зупинитися на характеристиці їх видової різноманітності, оскільки, класифікація виборчих спорів має важливе значення для правозастосовної діяльності, а також надає можливість з'ясувати сутність досліджуваного явища, визначити їх окремі специфічні риси, відстежити динаміку розвитку різних видів виборчих спорів та виявити способи їх подолання.

Під класифікацією (від лат. *clasis* – розряд та *facere* – робити) у філософських джерелах розуміють особливий випадок застосування поділу понять, яка являє собою певну сукупність поділів, та якої призначено для

постійного використання у будь-якій науці або галузі практичної діяльності [118]. Здійснення класифікації завжди поєднано з пошуком підстави поділу елементів, їх обсягу, виокремлення родового поняття та видових понять, що його становлять, і відбуваються на основі певної ознаки.

У зв'язку із цим О.А. Вешняков зазначає, що класифікація виборчих спорів має суттєве значення для удосконалення нормативного регулювання порядку розгляду й вирішення виборчих спорів. Дослідник, з урахуванням їхньої специфіки, виокремлює виборчі спори, що виникають із виборчих правовідносин у зв'язку з порушенням організаційно-процедурних правил організації і проведення виборів, та виборчі спори про порушення нормативно-правового регулювання виборів [119, с. 490-517].

Вважаємо, що така класифікація досліджуваної категорії спорів, безумовно, заслуговує на увагу. Однак, на нашу думку, вона не може вважатися вичерпною.

Наявні в науковій літературі інші точки зору щодо класифікації виборчих спорів, дозволяють стверджувати, що їхній поділ базується на правовому регулюванні в механізмові захисту та ефективного поновлення виборчих прав або за предметом спору (конфлікту). За цією ознакою деякими вченими, зокрема, С.Д. Князевим, Є.П. Іщенко та А.Є. Іщенко, спори класифікуються за такими критеріями: 1) призначення виборів; 2) реєстрація виборців; 3) утворення виборчих округів та виборчих дільниць; 4) формування виборчих комісій; 5) висування та реєстрація кандидатів; 6) проведення передвиборної агітації; 7) фінансування виборів та виборчих компаній кандидатів; 8) організація голосування; 9) встановлення результатів виборів [120].

Слід зазначити, що в науковій юридичній літературі усталеною є думка, щодо того, що класифікація виборчих спорів за їх предметом дозволяє правильно сформулювати поняття, зміст доказів і процесу доказування, джерела доказів, застосування науково-технічних засобів у процесі доказування, під час вирішення спору юрисдикційним органом, що є

методологічною основою їх правозастосовної діяльності щодо забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах.

О.В. Бачеріков також обґрунтовує доцільність виокремлення таких критеріїв класифікації виборчих спорів, що розглядаються адміністративними судами:

1) предмет виборчого спору: а) активного виборчого права; б) пасивного виборчого права;

2) сторони виборчого спору: а) за участю виборців; б) між кандидатами на виборні посади і територіальними виборчими комісіями; в) між кандидатами на виборні посади та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, у тому числі ЗМІ, їх власними, посадовими і службовими особами, творчими працівниками; г) між територіальними виборчими комісіями та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, у тому числі ЗМІ; д) за участю Центральної виборчої комісії України;

3) стадія виборчого процесу: а) призначення виборів; б) формування виборчих округів, виборчих дільниць; в) формування виборчих комісій; г) формування списків виборців; д) реєстрації кандидатів; є) передвиборчої агітації; ж) голосування; з) підрахунку голосів і встановлення результатів виборів; і) встановлення остаточних результатів виборів та їх оголошення. Ця класифікація може використовуватися при визначенні порядку обчислення строку звернення до адміністративного суду та процесуальних строків розгляду, вирішення й виконання судових рішень у справах, пов'язаних з виборчим процесом;

4) зміст спірних відносин: а) народних депутатів України; б) Президента України, в) місцевих рад, сільських, селищних, міських голів [82].

Необхідно взяти до уваги наукову позицію М.В. Смоковича, який, досліджуючи критерії класифікації виборчих спорів, зазначає, що:

«...класифікація виборчих спорів за таким критерієм як «залежність від предмета спору» не може бути вичерпною, тому що цей критерій є постійно мінливим як у бік збільшення кількості спорів, так і в бік зменшення. Основною причиною такого явища є зміна виборчого законодавства» [121].

Зокрема, з часу ухвалення Закону України «Про Державний реєстр виборців» [122] у судовій практиці з'явилися нові категорії спорів про заміну виборчої адреси, про включення до державного реєстру виборців, про заміну місця голосування. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [123] викликав виборчі спори стосовно визначення виборчої адреси виборців. Основним у класифікації виборчих спорів є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо-переміщених осіб» [124]. За цим законом виборчі спори підлягають класифікації за новим суб'єктом звернення до суду, а саме – це виборці, які мають реєстрацію на тимчасово окупованій території та виявили бажання взяти участь у загальнонаціональних виборах. Такий підхід законодавця мав об'єктивний характер, з одного боку, з іншого, на нашу думку, – це викликано потребами в систематизації виборчих спорів.

Отже, погоджуючись із М.В. Смоковичем, можна констатувати, що підстави для класифікації виборчих спорів за окремими групами не можуть бути статичними і знаходяться у постійному динамічному розвитку, тобто удосконалення законодавства з метою правового регулювання відносин, в яких виникли конфлікти, з одного боку, зменшує або ліквідує спори, а, з іншого, породжує спори з їх іншим предметом та новою якістю.

Не можна не зазначити, що вагомий внесок у розроблення класифікації виборчих спорів зробили вчені-процесуалісти. Так, основними критеріями класифікації досліджуваної категорії спорів М.В. Жушман виокремлює такі: рівень спору, який виник залежно від рівня виборів – вибори до місцевих представницьких органів або до загальнодержавних; предмет спору – призначення виборів неналежне формування виборчих округів та дільниць, неправильне включення або не включення до списків виборців; сторона, яка

заявляє спір – виборчі комісії, виборці; кандидати на виборчу посаду, інші учасники виборчого процесу; порядок вирішення – адміністративно-судовий; причина виникнення спорів – порушення виборчого законодавства з боку державних органів та органів місцевого самоврядування, виборців, виборчих комісій та їх членів, кандидатів на виборчі посади [125].

З урахуванням наведеного вище, можна констатувати, що для класифікації виборчих спорів існує чимало підстав. На нашу думку, класифікація виборчих спорів певним чином систематизує і доповнює уявлення про види, підстави та механізм врегулювання виборчих спорів в Україні. Процес пізнання може відбуватися тільки через поступовий розгляд окремих особливостей та якостей цих суспільних правовідносин.

Беручи до уваги існуючу в науці конституційного права систематизацію виборчих спорів, відповідно до Конституції України та норм виборчого законодавства України, пропонуємо виборчі спори класифікувати за такими критеріями:

1) виборчі спори, що мають місце під час загальнонаціональних та місцевих виборів, зокрема: виборчі спори під час загальнонаціональних (загальнодержавних) виборів; виборчі спори, що виникли під час проведення місцевих виборів (формування представницьких органів місцевого самоврядування в Україні – депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад та сільських, селищних і міських голів;

2) виборчі спори залежно від суб'єкта виборчого процесу: виборчі спори за участю суб'єктів, які реалізують виборче право (виборці, кандидати на виборчі посади); виборчі спори за участю суб'єктів, яких наділено владними, у тому числі розпорядчими, повноваженнями (виборчі комісії різних рівнів, органи влади та органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи цих органів); виборчі спори за участю суб'єктів, які сприяють реалізації виборчих прав (довірені особи кандидатів, ЗМІ, виборчі блоки та об'єднання, громадські організації, ініціативні групи виборців);

3) виборчі спори залежно від предмета виборчого спору: виборчі спори про початок виборчого процесу; виборчі спори про формування виборчих округів та дільниць; виборчі спори про складання списків виборців; виборчі спори про формування виборчих комісій; виборчі спори про висунення кандидатів, списків кандидатів; виборчі спори про відмову в реєстрації кандидата; виборчі спори про неправомірне використання можливостей ЗМІ; виборчі спори про неправомірне використання службового становища; виборчі спори про порушення проведення правил ведення передвиборчої агітації; виборчі спори про порушення порядку фінансування виборів; виборчі спори про скасування рішення про реєстрацію кандидата, списку кандидатів;

4) виборчі спори у зв'язку з порушенням порядку та процедури голосування: виборчі спори про порушення правил підрахунку голосів; виборчі спори про визнання виборів недійсним чи такими, що не відбулися; виборчі спори з питань повторного голосування, повторних виборів;

5) виборчі спори залежно від стадії виборчого процесу, в рамках якої виникає виборчий спір: виборчі спори про відмову в реєстрації; виборчі спори про скасування реєстрації кандидата, списку кандидатів; виборчі спори про оскарження висновків голосування, результатів виборів [126].

Крім того, виборчі спори, на нашу думку, можна поділити на:

1) за видами виборів, зокрема: виборчі спори пов'язані з черговими виборами, що проводяться в період закінчення строку повноважень, передбаченого Конституцією і законами України для функціонування певного виду виборного органу або посади; виборчі спори пов'язані з позачерговими виборами, які проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, передбаченого Конституцією України і законами України для функціонування певного виду виборчого органу або посади; виборчі спори пов'язані з повторними виборами, які проводяться у разі, якщо вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не

відбулися; виборчі спори щодо виборів депутатів, голів сільських, селищних, міських рад замість тих, повноваження яких припинено;

2) за правовими наслідками виборів, зокрема: виборчі спори щодо визнання виборів недійсними, тобто виборів, у ході яких мали місце порушення виборчого законодавства, які вплинули на підсумки виборів; виборчі спори щодо того, чи є дійсними вибори, яких проведено у порядку, визначеному Конституцією України і виборчим законодавством; виборчі спори щодо виборів, яких визнано такими, що не відбулися;

3) за стадіями виборчого процесу, зокрема: виборчі спори щодо утворення виборчих комісій; виборчі спори щодо складання та уточнення списків виборців; виборчі спори щодо висування та реєстрації кандидатів на виборну посаду; виборчі спори щодо проведення передвиборної агітації; виборчі спори щодо голосування; виборчі спори щодо підрахунку голосів виборців та встановлення підсумків голосування; виборчі спори щодо встановлення результатів виборів та їх офіційного оприлюднення;

4) за видом підвідомчості виборчих спорів, зокрема: виборчі спори, які підлягають розглядові судом (судовий розгляд); виборчі спори, які підлягають розглядові виборчими комісіями (позасудовий розгляд).

Виникнення нових критеріїв класифікації виборчих спорів залежить від розвитку виборчого законодавства та удосконалення порядку їх врегулювання, виходячи зі змісту якого можна виокремити такий поділ:

1) виборчі спори, що врегульовуються у судовому порядку;

2) виборчі спори, що врегульовуються у позасудовому порядку (виборчими комісіями та шляхом примирення сторін (переговори, медіація, консиліація тощо).

Отже, здійснений у цьому підрозділі дисертаційного дослідження аналіз наукових джерел надав можливість розвинути існуючу в науці конституційного права думку, щодо того в основу класифікації виборчих спорів може бути покладено різні критерії, а класифікація виборчих спорів постійно знаходиться в динамічному розвитку.

Вибірчі спори є неоднорідними, вони розрізняються за своєю правовою природою, змістовним характером та процедурно-процесуальними особливостями їхнього врегулювання.

1.3. Суб'єктно-об'єктна характеристика виборчих спорів

Поглиблене вивчення юридичної природи виборчих спорів передбачає необхідність розкриття їхніх структурних особливостей, що дозволить пізнати внутрішню архітектуру виборчого спору. Так, Д.В. Вінницький зазначає, що для регулювання суспільного відношення завжди є необхідною системою взаємопов'язаних норм. Цей взаємозв'язок правових норм забезпечується різноманітними засобами. Далеко не останніми за своїм значенням серед них є юридичні категорії, презумпції, фікції та інші юридичні конструкції [127, с. 397].

Юридична конструкція, як і будь-яка модель, є спрощеним образом, абстракцією правових явищ. Саме завдяки цьому вона вирізняється своєю наочністю, чіткістю та приводить знання до певної системи, полегшуючи сприйняття та інтерпретацію досліджуваних об'єктів [128], а також надає можливість ефективно вести теоретичні дослідження, які стосуються різноманітних проблем як теорії права, так і галузевих юридичних наук [129].

У конституційному праві юридичні конструкції як окрему проблему почали досліджувати зовсім недавно [130]. Юридична конструкція є прикладом застосування такого методу дослідження, як метод моделювання. Розробка юридичної конструкції (юридичного складу) виборчого спору передбачає не просто формулювання його поняття, а виокремлення його складових частин (структурних елементів).

Виходячи з того, що виборчий спір є юридично оформленим виборчим конфліктом, конструювання його моделі є можливим на базі структури соціального конфлікту (конфліктологічного підходу) з урахуванням особливостей виборчих правовідносин.

У навчальній літературі зазначається, що «структура конфлікту – це сукупність стійких зв'язків його складових елементів, що забезпечують його цілісність, відмінність від інших явищ соціального життя, і без яких він не може існувати як цілісна система і як процес. Оскільки кожен конфлікт має об'єктивний зміст і компоненти, які можна констатувати і спостерігати, а також суб'єктивне значення, яке для кожної з конфліктуючих сторін є своїм і не виявляється вочевидь, то у структурі конфлікту виявляють його об'єктивні та суб'єктивні складові. До об'єктивних складових структури конфлікту зараховують його учасників, предмет, об'єкт, проблему конфлікту та умови його перебігу. До суб'єктивних (психологічних) складових – образ конфлікту, його мотиви, позиції сторін-конфліктерів» [131, с. 18].

Сучасний український дослідник М.І. Пірен виокремлює для конфліктології такі основні структурні елементи конфлікту: конфліктуючі сторони, зона розбіжностей, яка містить предмет, факт, проблему, уявлення про ситуацію (автор гадає, що «кожен з учасників має своє уявлення про конфліктну ситуацію... це означає: якщо людина вважає конфліктну ситуацію реальною, то це викликає реальні конфліктні наслідки» [132, с. 40], мотиви, дії.

Зі змісту наведених структурних характеристик соціальних конфліктів (конфліктологічного підходу) можна зробити висновок про наявність як статичних (постійних) елементів – сторони, предмет, так і динамічних (перемінних протягом існування конфлікту) елементів – мотиви та дії, що знаходять своє вираження у виборчих конфліктах.

Однією з перших, хто дослідив елементи близької конструкції до правового спору, є А.К. Гасанова, яка для вирішення конфліктів у діяльності органів виконавчої влади виокремлює такі елементи: а) сторони (суб'єкти); б) предмет; в) зміст [133]. К.О. Тимошенко виокремлює такі елементи публічно-правового спору: сторони (суб'єкти), предмет і підстави виникнення [134].

Отже, в межах структурування правових спорів застосовується підхід, який спирається на теорію правовідносин, що у класичному вигляді передбачає як їх елементи наявність юридичного факту як передумови (виникнення, зміни або припинення правовідносин), об'єкта, суб'єктів та змісту.

Разом із тим, «правова діяльність опосередковується правовими відносинами. Зміст правових відносин розглядається у двох площинах – фактичній та юридичній. При цьому, якщо юридичний зміст зумовлюється змістом правової норми, то фактичний характеризується виключно за допомогою аналізу діяльності суб'єкта правовідносин. Лише такий підхід надає уявлення про стан правопорядку, про узгодженість прав та обов'язків, їх відповідність потребам та інтересам суспільства. Діяльнісний підхід передбачає здійснювати пояснення державно-правового явища у нерозривній єдності з діяльністю людини. При цьому правове явище може бути об'єктом впливу, засобом діяльності, метою або результатом, чинником зовнішнього впливу тощо, але в усіх випадках має прояв певне співвідношення людини і явища, зумовлене включенням особистості до складної системи соціальних взаємодій, побудованих на правових стандартах поведінки [135, с. 16–17].

Виходячи з наведеного, діяльнісний підхід, який спирається на конструкцію правовідносин та динаміку фактичної взаємодії суб'єктів виборчого спору, варто взяти за основу для характеристики його структури, оскільки, як було встановлено у попередньому підрозділі, він є видом правовідносин, що мають конфліктну природу. Крім того, законодавець хоча й не називає, але фактично використовує такі складові елементи виборчого спору з метою вирішення цілої низки практичних процесуальних питань спрямованих на їх врегулювання.

З урахуванням конфліктної природи виборчих спорів особливого значення набуває дослідження юридичних фактів, які їх породжують, змінюють та припиняють. Для правильного розуміння природи виборчих спорів необхідно здійснити розмежування обставин, які детермінують

виборчі спори: по-перше – соціальні, економічні, політичні, психологічні; по-друге – юридичні, під впливом яких суб'єкти виборчих правовідносин намагаються підтвердити наявність виборчих прав й одночасно діяти в межах виборчих процедур.

Враховуючи протилежні електоральні інтереси, які виникають у ході виборчого процесу, та предмет дослідження, слід зупинити увагу на причинах виникнення виборчих спорів. Здебільшого джерелом виборчих протиріч є неправомірна поведінка, що фіксується юридично значущою заявою, передбаченою відповідними нормами права; обумовлена конфліктною взаємодією, що відбувається в ході виборчого процесу. Проте, необхідно зазначити, що «виборчі спори можуть виникати також у разі зловживання виборчими правами, які не пов'язані з порушенням норм закону, однак при цьому суб'єктивне право здійснюється в порушення конституційних політико-правових принципів: прямого, рівного, загального виборчого права при таємному голосуванні» [136]. Слід назвати низький рівень політичної культури та правосвідомості значної кількості учасників виборчого процесу; високий ступінь недовіри і скептичне ставлення в суспільстві до результатів виборів; відсутність правових знань, а також досвіду і практики застосування виборчого законодавства у членів виборчих комісій, у виборців і кандидатів, інших суб'єктів виборчих правовідносин, що спричиняють виборчі спори.

Юридичним фактом, який, як правило, обумовлює виникнення виборчого спору, є рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів виборчого процесу в ході здійснення виборчих процедур, які оскаржуються у вигляді подання письмової скарги на передбачувані чи дійсні порушення виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів.

Таким чином, перелік юридичних фактів, що породжують виборчий спір не є легально визначеним, вичерпним та однорідним за своєю суттю. Цим, власне, виборчий спір відрізняється від інституту юридичної відповідальності за вчинення протиправних діянь у виборчій сфері, які

характеризуються особливою суспільною небезпекою й у матеріальному аспекті є предметом правового регулювання кримінальних кодексів (КК України та КУпАП).

Склад відповідних правопорушень, які є підставою для притягнення до відповідного виду юридичної відповідальності, обов'язково містить суб'єктивну сторону (насамперед вину правопорушника), встановлення якої може вимагати істотних зусиль і часу. Тому притягнення до таких видів відповідальності не має тісного зв'язку з оскарженням порушень виборчого законодавства (хоча може бути наслідком останнього)[137, с. 6]. Враховуючи те, що оскарження порушень виборчих прав громадян є початковою фазою вирішення виборчого спору, згідно з чинним адміністративно-процесуальним законодавством, з метою його розмежування з інститутом юридичної відповідальності, можна проаналізувати їх відмінності, що наведені у Додатку № 2.

Спільним для всіх юридичних фактів, що зумовлюють виборчі спори, є те, що вони пов'язані з конкретним виборчим процесом, є наслідком виборчого конфлікту та є підставами для звернення до компетентного суб'єкта для врегулювання спору, зокрема підставою адміністративного позову. Означена особливість впливає й на інші елементи виборчого спору.

Найтісніший зв'язок з обставинами, що викликали виборчий спір, мають його об'єкт та предмет. У теорії конфліктології їх прийнято розрізняти. Так, «об'єкт конфлікту – це матеріальна (ресурси), соціальна (влада) або духовна (ідея, норма, принцип) цінність, до володіння або користування якою прагнуть сторони конфлікту. Це те, на що претендує кожна з конфліктуючих сторін, і що викликає суперечності між ними чи частково позбавляє іншу сторону можливості домогтися своїх цілей (своєрідне яблуко розбрату). Предмет конфлікту – це об'єктивно існуюча або уявна проблема, що є основою конфлікту. Це причина, яка змушує сторони вступати у конфлікт» [138, с. 19–20].

А.А. Єзеров також зазначає, що «об'єктом конфлікту може стати практично будь-який предмет, процес або явище навколишньої природної або соціальної дійсності – авторитет, влада, престиж, водні або земельні ресурси, власність, будь-які інші матеріальні та духовні цінності. Як правило, до конфлікту призводить їхній дефіцит. Предметом конфлікту є дії суб'єктів навколо зазначеного об'єкта, тобто це певна проблема, яка становить фактичні відносини конфлікту» [52, с. 19].

Погоджуючись із цим теоретичним базисом, можна стверджувати, що об'єктом виборчих спорів є вибори як «демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур» [139, с. 31].

При визначенні предмета виборчих спорів слід також враховувати напрацювання в галузі адміністративно-юрисдикційного процесу. Так, у ст. 3 КАС України нормативно визначено, що предметом адміністративного позову є матеріально-правові вимоги особи, яка звертається до адміністративного суду, до відповідача. І, як вірно зазначає І.О. Картузова, «правильне визначення предмета позову має важливе практичне значення, тому що предмет позову визначає сутність вимоги, з якої суд повинен дати відповідь у рішенні» [140, с. 96], оскільки, «адміністративний позов спрямовано на вирішення двох основних цілей: матеріально-правової – вирішення правового конфлікту і відновлення порушених прав позивача; процесуально-правової – документальне оформлення вимог позивача та ініціювання адміністративно-судового провадження» [141, с. 152].

Аналіз виборчого законодавства свідчить, що в законодавстві терміни «предмет виборчих спорів» та «предмет оскарження» є ототожненими [142].

Цю позицію не можна повністю підтримати, тому що через складний і цілісний характер виборчого процесу як багаторівневих і багатосторонніх

правовідносин часто неможливо встановити вичерпний перелік суб'єктів, чії права чи законні інтереси підпадають під ті чи інші правопорушення. Зрештою, загальною метою виборів є демократичне формування складу органів влади, і загальним (як суспільним, так і кожного громадянина) інтересом є правомірний перебіг виборчого процесу, в тому числі шляхом встановлення результатів виборів. Тому основна мета системи оскарження у виборчому процесі – не лише відновлення у повному обсязі порушених прав і законних інтересів суб'єктів виборчого процесу, але й недопущення або усунення наслідків правопорушення і, таким чином, забезпечення легального (законного) і справедливого перебігу виборчого процесу. Виходячи із цього, предмет виборчих спорів збігається з предметом оскарження лише у разі врегулювання виборчого спору юрисдикційним органом.

Окреслення кола питань, які можуть бути предметом виборчих спорів, зумовлює його визначення у двох значеннях: широкому і вузькому. З точки зору вузького підходу, предмет виборчих спорів становлять лише вимоги, яких спрямовано на реалізацію та захист суб'єктивних прав конкретного суб'єкта виборчого процесу (виборець може оскаржувати порушення, які стосуються його особистих прав). З точки зору широкого підходу – визначення предмета виборчих спорів здійснюють усі суб'єкти виборчих правовідносин, хоча переважно таке право належить суб'єктам виборчого процесу. Реалізація права на оскарження переважно спрямована на захист законності виборчого процесу, а не на захист конкретних прав чи втручання у цей процес, тому кандидати, довірені особи, партії та офіційні спостерігачі, що вкрай важливо, мають право оскаржувати будь-які порушення, які зовсім не стосуються їх прав безпосередньо.

При цьому, предмет оскарження у виборчому спорі традиційно містить три позиції: дії, рішення, бездіяльність, які мають свої особливості, пов'язані із суб'єктним складом конкретного виборчого спору. Зокрема, не всім можливим суб'єктам оскарження є властивими всі три зазначені предмети оскарження. Так, наприклад, не викликає сумніву, що у випадку скарги на

виборця предметом оскарження можуть бути лише його дії, а не рішення чи бездіяльність. Слід мати на увазі, що бездіяльністю в аспекті виборчого спору вважається невчинення передбаченої законом обов'язкової дії у строк, встановлений законом. Однак, наприклад, для спостерігача закон не встановлює жодних обов'язкових дій; тому бездіяльність спостерігача не може настати. Проте, ці класичні предмети адміністративного оскарження не вичерпують усіх можливих предметів виборчого спору.

Четвертий предмет оскарження, з приводу якого найчастіше звертаються до суду для врегулювання виборчого спору, – неправильність у списку виборців – має істотну специфіку. Вона полягає в тому, що розгляд спору про неправильності у списках виборців є дуже подібним до справ окремого провадження (встановлення фактів) у цивільному процесі. Метою вирішення спору у цьому разі є саме встановлення факту правомірності/протиправності включення особи до списку виборців або достовірності його персональних даних, що містяться у списку виборців. Особливістю спору про неправильність у списку виборців є те, що суб'єктом ініціювання спору може бути кожен виборець.

Таким чином, предмет виборчого спору, на відміну від об'єкта, має практичне значення для врегулювання спору, легальну основу і залежить від суб'єктного складу виборчого спору.

Ключовим елементом структури виборчого спору є його суб'єкти. Адже саме від їх ініціативи та дій залежать виникнення, зміна та врегулювання виборчого спору.

Кожна галузь права, у тому числі і конституційне право, а в його системі – і виборче право, має своє уособлене, притаманне тільки їй коло суб'єктів, які відповідно наділяються певними суб'єктивними правами та здійснюють певні обов'язки. Відповідно до цього національне виборче право теж характеризується специфічним колом власних притаманних йому суб'єктів, особливості правового статусу яких у певному обсязі визначають механізм правового забезпечення виборів у державі. Із цього

приводу О.Ю. Тодика стверджує: «Суб'єкти виборчих правовідносин – це громадяни і організації, які у відповідності з нормами виборчого законодавства є носіями суб'єктивних виборчих прав і обов'язків» [143, с. 121].

Суб'єкти виборчих правовідносин – це конкретні, дійсні учасники таких правовідносин, які у зв'язку з настанням передбачених конституційно-правовими нормами юридичних фактів реалізують належні їм конституційні права та виконують відповідні юридичні обов'язки, тобто стають суб'єктами виборчого процесу, хоча, у ч. 1 ст. 22 Виборчого кодексу України закріплено вичерпний перелік суб'єктів виборчого процесу відповідних виборів, який містить не всіх суб'єктів виборчих правовідносин.

Суб'єктом виборчого процесу є наявність у фізичної чи юридичної особи такої особливої юридичної властивості, як виборча правосуб'єктність, що є умовою наділення учасників конституційно-правових відносин виборчими правами та обов'язками. «Правосуб'єктність є першоосновою правового статусу, оскільки вона являє собою категорію можливості, а правовий статус – категорію дійсності» [144, с. 89]. «Змістом правосуб'єктності є виражена в правових нормах інформація для учасників суспільних відносин про можливість володіння ними правами та обов'язками, передбаченими в законодавстві про вибори, та здатності здійснення їх власними діями» [145, с. 89]. Виборча правосуб'єктність є різновидом конституційно-правової правосуб'єктності, орієнтованою на механізм реалізації виборчого законодавства, що є передумовою участі громадян та інших суб'єктів у правових відносинах, пов'язаних з реалізацією конституційно визначеного права обирати та бути обраними до органів публічної влади. «За своєю внутрішньою побудовою виборча правосуб'єктність є неоднорідною і передбачає відносно особисті структурні елементи: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність» [146, с. 146–147].

Під виборчою правоздатністю необхідно розуміти передбачену законодавством можливість юридичної чи фізичної особи бути учасником

виборчих правовідносин, володіти правами та виконувати обов'язки під час виборчого процесу. Виборча дієдатність означає властивість суб'єктів та учасників виборчих правовідносин своїми діями реалізувати свої права та обов'язки, пов'язані з формуванням виборчих органів та заміщенням вакантних посад. За своєю природою це узагальнене вираження конкретних суб'єктивних прав, що реалізуються у процесі виборів. Із правоздатності випливають не самі конкретні виборчі права, а тільки можливість їх мати. Отже, правоздатність є підставою для включення того чи іншого суб'єкта, який виступає у відповідній юридичній якості, у правові відносини, внаслідок чого в ній розкриваються правові зв'язки суб'єктів, зміст яких є передумовою володіння правами та можливістю нести відповідальність. Наприклад: «адміністративно-процесуальна правоздатність зазвичай пов'язана з реалізацією процесуальних прав громадян у конкретних правовідносинах» [147, с. 63].

Структура виборчо-правового статусу суб'єктів виборчого процесу складається з ряду елементів, які органічно взаємодіють між собою й утворюють єдину цілісну конструкцію. Умовою отримання статусу суб'єктів виборчого процесу є наявність у фізичної чи юридичної особи особливої юридичної властивості— виборчо-процесуальної правоздатності, яка є умовою наділення суб'єктів виборчого процесу виборчими правами, а також є самостійним і необхідним елементом виборчо-процесуального стану [148, с.171].

Отже, чинне виборче та адміністративно-процесуальне законодавство України регулює врегулювання виборчих спорів за участю суб'єктів виборчого процесу, тобто однією із сторін спору обов'язково має бути суб'єкт виборчого процесу. Хоча суб'єктами виборчих правовідносин можуть бути не тільки суб'єкти виборчого процесу, що обумовлює необхідність розглянути статус суб'єктів виборчих правовідносин у залежності від процесуального стану, якого вони набувають у межах виборчих спорів.

Перш за все, варто виокремити сторони виборчого спору – суб'єктів, які мають право ініціювати виборчий спір (бути позивачем та заявником у розгляді скарги до виборчої комісії, а також бути відповідачем у розгляді справи в адміністративному суді або суб'єктом оскарження). До них належать суб'єкти виборчого процесу відповідно до ст. 22 Виборчого кодексу України:

- 1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах;
- 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів;
- 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах;
- 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому цим Кодексом;
- 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому цим Кодексом.

Виборець, як законодавчо уповноважений учасник і головний суб'єкт виборчого процесу, реалізує своє активне виборче право. Конституційною вимогою (складовою) статусу виборця є належність до громадянства України та віковий ценз. Відразу ж слід зазначити, що не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними [149, с. 419]. Саме ці складові становлять передумови статусу виборця як носія права голосу.

Право голосу є основним у системі виборчих прав громадян, зовнішнім вираженням правового статусу виборця. Але необхідно відрізнити наявність у виборця права голосу від права голосувати на відповідних виборах. Доцільно зазначити, що право голосу на місцевих виборах мають громадяни України, які належать до територіальних громад відповідних міст, місце проживання яких зареєстровано в межах відповідного району у місті та яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років, тобто виборцями на

місцевих виборах є лише ті громадяни України, які мають право голосу на відповідних місцевих виборах.

Відзначаючи ключову роль Основного Закону держави у виборчих правовідносинах, О.А. Грабільникова зазначає, що конституційно-правовий статус виборців в Україні являє собою систему встановлених Конституцією і виборчим законодавством України прав і обов'язків громадян України, які мають право голосу, за допомогою яких вони, як носії народного суверенітету, здійснюють власне волевиявлення в різних правових формах під час виборів на відповідних етапах виборчого процесу з метою забезпечення їх організації, проведення та голосування з метою формування представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування [150].

В.І. Співак під правовим статусом виборця має на увазі сукупність його прав і обов'язків, пов'язаних з участю у виборах, регламентованих Конституцією та виборчим законодавством України [151, с.156].

На думку М.І. Смоковича, включення громадянина до списку виборців не може бути складовою статусу виборця [152, с. 36]. Право обирати є способом реалізації права голосу виборцем, тому включення до списку виборців на виборчій дільниці є підставою для реалізації цього права. У разі не включення громадянина до таких списків він не має права обирати (голосувати), отримувати бюлетень, але це не означає, що цей громадянин не є виборцем і не має права голосу. Вважаємо, що включення до списку виборців – лише технічна сторона окресленого питання та, за словами законодавця, є підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах, а тому включення громадянина до списку виборців не є складовою статусу виборця.

І.Л. Буравченко тлумачить конституційно-правовий статус виборця як базовану на конституційно-правових принципах організації та проведення виборів, а також забезпечену правовими гарантіями держави, сукупність прав та обов'язків виборця, пов'язаних з його участю у голосуванні та в інших виборчих діях [153].

Загальновизнаним є те, що кожен громадянин України є носієм активного і пасивного права. Активне право полягає в тому, що виборець має право голосу, а пасивне – він має право бути обраним. З метою реалізації цих прав виборця наділено іншими правами та обов'язками, про які й говорять згадані науковці, та які й становлять правовий статус виборця.

Фундаментальним правом виборця є право обирати, тобто не обов'язок, а право, яке полягає у бажанні виборця брати участь у виборах. Однією із складових вільного волевиявлення, на наш погляд, і є його право на участь у виборах, тобто виборця ніхто не може примусити брати участь у виборах.

Систематизуючи права та обов'язки виборця, які становлять його правовий статус, необхідно підкреслити, що метою законодавця наділення виборця таким масивним спектром прав та обов'язків було лише одне – належним чином забезпечити реалізацію виборцем права голосу, а також забезпечити реалізацію активного та пасивного права виборця, тобто права та обов'язки виборця, які становлять його правовий статус, не є похідними від його активного та пасивного виборчого права, а є механізмами, інструментами, способами, за допомогою яких виборець має можливість реалізувати свої виборчі права (активне і пасивне).

Звертаємо увагу на те, що виборець, як суб'єкт виборчого процесу, у разі порушення його виборчих прав може звернутися по захист порушених прав, якщо суб'єкт оскарження своїми діями чи бездіяльністю безпосередньо порушив його виборчі права або охоронювані законом інтереси щодо участі у виборчому процесі. Так, право звернутися з адміністративним позовом про уточнення списку виборців, у тому числі про включення або виключення зі списку себе особисто або інших осіб, має кожен, хто володіє правом голосу на відповідних виборах. (ч. 1 ст. 274 КАС України). Із цієї норми випливає, що виборець може бути позивачем у справі щодо захисту «чужого» виборчого права (виключення особи із списку виборців).

Інші суб'єкти виборчого процесу – кандидат, партія, офіційний спостерігач – мають право оскаржувати будь-які виборчі

правопорушення безвідносно того, чи вони порушують їх власні права чи законні інтереси. Таким чином, зазначені суб'єкти не зобов'язані вказувати, чим у рамках ініційованого ними спору порушено їх права чи інтереси. Таким чином, оскарження з боку зазначених суб'єктів має на меті захист правопорядку під час виборчого процесу.

Важливу роль в реалізації виборчих прав громадян серед органів виконавчої влади відіграють виборчі комісії, які є органами адміністрування виборів [154].

Виборчі комісії – це чітко визначена та гнучка система, адаптована до різних видів виборів, яка здатна функціонувати незалежно, як будь-яка складна соціальна система, яка є узгодженим, живим організмом, частини якого (виборчі комісії) взаємодіють одна з одною за чітко визначеними правилами, встановленими законодавством про вибори [155, с. 321]. Необхідно особливо підкреслити, що у процесі розвитку виборчого законодавства акцент усе більше зміщується з технологічного боку діяльності виборчих комісій (підготовка і проведення виборів) на правозахисну діяльність, пов'язану із забезпеченням умов для реалізації виборчих прав громадян та їх відновлення у разі порушення, що дозволяє забезпечити проведення чесних та демократичних виборів.

Виборчі комісії відіграють вирішальну роль у забезпеченні найважливіших конституційних прав громадян – права обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вільно виражати політичну волю, а також права мирної та цивілізованої передачі державної влади з урахуванням існуючих соціально-економічних і політичних умов [156]. При здійсненні характеристики правового статусу виборчих комісій як суб'єктів виборчих спорів, на наш погляд, слід також акцентувати увагу на тому, що законодавство орієнтує виборчі комісії не тільки на організацію і проведення виборів та на сприяння захистові й охороні виборчих прав громадян. Отже, ініціювання і подальша участь у виборчих спорах у разі виявлення комісією порушень виборчих прав

громадян, які потребують звернення до компетентного органу для вирішення цієї ситуації, є для виборчих комісій не просто правом, а обов'язком, похідним від їх ролі як органу, якого покликано охороняти і захищати виборчі права громадян.

Враховуючи зазначене, саме із цієї причини законодавство про вибори до списку обов'язків будь-якої виборчої комісії (за винятком дільничної) прямо вказує на здійснення контролю за дотриманням виборчих прав громадян на відповідній території. При цьому, здійснення контролю, безумовно, передбачає впровадження відповідних заходів при виявленні порушень виборчих прав громадян, у тому числі і допомогою щодо звернення в необхідних випадках до суду та ініціювання виборчих спорів. Разом із тим, вищестоящих виборчих комісій наділено правом вирішення виборчих спорів за скаргами на рішення і дії (бездіяльність) нижчестоящих виборчих комісій та їх посадових осіб, які порушують виборчі права громадян. У таких випадках виборча комісія, яка розглядає скаргу, виконує функції юрисдикційного органу, що врегульовує виборчий спір по суті. Виборча комісія вищого рівня за результатом розгляду скарги, на підставі рішення суду або з власної ініціативи може скасувати рішення виборчої комісії нижчого рівня та прийняти рішення по суті питання (ч. 11 ст. 72 Виборчого кодексу України). Такими повноваженнями наділено лише виборчі комісії і ніякий інший суб'єкт виборчого права у цілому.

Політичні партії – це громадські об'єднання, головною метою яких є участь у здійсненні державної влади [157]. У ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» зазначено, що політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [158, с. 251]. Отже, політичним партіям відводиться роль суб'єктів виборчого процесу, що передбачає певні права і виконання відповідних функцій.

Для цього виду суб'єктів характерним є те, що вони становлять відповідним чином організовану групу людей, яка законодавством України наділяється правами виступати у виборчому процесі як єдине ціле. Для того, щоб володіти статусом колективного суб'єкта виборчого процесу, що реалізує своє виборче право, відповідна група повинна мати стійкий характер, певну внутрішню організацію, особливий характер повноважень. Якщо проаналізувати систему повноважень партій як суб'єктів виборчого процесу, то можна зазначити, що вони становлять визначені нормами виборчого законодавства, рівні, юридично-процесуальні права та обов'язки [159].

До того ж, для цього виду суб'єктів, що реалізують своє виборче право, законодавством встановлюється цілий ряд вимог. По-перше, у статуті політичної партії має бути закріплено можливість участі її у політичному житті суспільства через вплив на формування політичної волі громадян, участь у виборах до органів публічної влади, через висування кандидатів та організацію їх передвиборної агітації. По-друге, політичну партію має бути створено та зареєстровано у порядку, визначеному Конституцією та законами України не пізніше, як за рік до дня виборів [160].

Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися одночасно з еволюцією виборчого права у напрямі утвердження прямих, рівних, загальних виборів за умови таємного голосування. За умов впровадження пропорційної системи виборів в Україні політичні партії перетворюються на єдиних дієвих суб'єктів в електоральному процесі та отримують потужний імпульс для свого розвитку.

Кандидатом на виборну посаду може бути особа, яка володіє пасивним виборчим правом та яку висунуто як претендента на вакантну посаду до органів державної влади чи органу місцевого самоврядування. Відтак, кандидатом може бути виборець, якого висунуто в установленому виборчо-процесуальному порядку, визначеному законодавством, як претендента на

виборну посаду до органів державної влади або місцевого самоврядування [161, с. 157].

В юридичній літературі правовий статус кандидата зазначається як закріплене нормами виборчого права становище кандидата, зареєстрованого у виборчому процесі. Під реєстрацією особи кандидатом розуміють «...юридичне визнання її відповідності вимогам, що представляються законом до кандидатів на обрану посаду. Після реєстрації особа у виборчому процесі набуває особливого статусу, який дозволяє їй розгорнути ... заходи щодо ведення виборчої кампанії, зокрема передвиборної агітації» [162, с. 3]. Реєстрація особи кандидатом на обрану посаду – це юридичне визнання її відповідності вимогам, що пред'являються законом до кандидатів. Процедура реєстрації має бути позбавлена зайвого формалізму, тому в разі наявності деяких неточностей у реєстраційних документах не може бути підставою для відмови реєстрації кандидата [163]. Так, зареєстрованим кандидатом вважається громадянин, стосовно якого виборчою комісією прийнято рішення про реєстрацію як кандидата.

Відповідно до чинних законів часові рамки, межі володіння громадянином статусом кандидата починаються з моменту реєстрації та завершуються офіційним оголошенням результатів виборів. Безпосередньо у цьому проміжку часу громадянин, який претендує на виборну посаду, є у виборчих правовідносинах як кандидат. Однак, стадія висування і реєстрації кандидатів є важливим аспектом реалізації принципу загального пасивного виборчого права, без належного проведення якого є неможливим забезпечити повноцінну реалізацію права громадян бути обраними до владних структур, і під час неї особа, що є претендентом у кандидати, уже є суб'єктом виборчих відносин, але має невизначений статус від часу подання заяви про ініціативу висування (реєстрацію) та прийнятим рішенням про реєстрацію або відмову в ній.

Особливості правового статусу кандидата полягають у тому, що він: по-перше, володіє значно більшим обсягом прав порівняно з претендентом у

кандидати (може мати довірених осіб, вести передвиборну агітацію та тощо); по-друге, діяльність кандидатів забезпечується спеціальними юридичними гарантіями, пов'язаними із трудовими правами, тощо; по-третє, він у будь-який час має право зняти свою кандидатуру, але не пізніше, ніж вв установлений законодавством строк; по-четверте, за порушення рівності статусу кандидатів до них законодавством передбачено міру впливу у вигляді скасування виборчою комісією рішення про реєстрацію.

Правовий статус кандидата можна охарактеризувати такими складовими елементами: принципом рівного статусу між кандидатами; правами, обов'язками кандидата у виборчому процесі; гарантіями діяльності кандидата. Отже, основу правового статусу цього суб'єкта можна визначити як систему прав та обов'язків, принципи та гарантії визначених та закріплених законодавством, що фіксує зразки та стандарти поведінки учасників виборчого процесу, які держава вважає обов'язковими або необхідними у період виборів.

Разом із тим, «важливо не допустити порушень під час процедури реєстрації кандидата та безпідставної відмови в реєстрації з боку виборчої комісії. Що ж стосується самої відмови, то вона має бути максимально обґрунтованою. При цьому така відмова є не правом, яким комісія може скористатися на власний розсуд, а обов'язком, наслідком виконання якого є прийняття спеціального рішення відповідної виборчої комісії – про відмову в реєстрації кандидата» [164].

Юридичні наслідки та статус особи, якій на стадії висування кандидатів відмовлено в реєстрації на законодавчому рівні, залишаються невизначеними, однак вона може бути стороною у виборчому спорі як суб'єкт виборчих правовідносин. На нашу думку, зазначена прогалина має бути усунутою. Практика Європейського Суду з прав людини свідчить, що відмова у реєстрації кандидатом відбувається виключно на підставі положень, установлених законом. Обмеження мають бути здійсненими або на основі закону, або принцип дієвості прав вимагає того, щоб практичне

застосування обмежень виборчих прав відбувалося з дотриманням правил процедурної справедливості та юридичної визначеності (procedural fairness and legal certainty) [165].

Демократичний режим передбачає, що громадяни можуть отримати владу, яку вони вважають найбільш відповідною їх уявленням та інтересам. Варто привернути увагу ще раз до того, що рівень демократизму виборчої системи у країні напряду залежить від встановленого законом порядку висування і реєстрації кандидатів та інших посадових осіб [166].

Довірена особа кандидата – це окремий суб'єкт виборчих спорів, який має право оскаржувати будь-які дії (бездіяльність) та рішення, які порушують виборчі права, що впливають із статусу довіреної особи, так і порушення виборчих прав кандидатів, від імені яких вони виступають у виборчих правовідносинах. Разом із тим, не може бути довіреною особою кандидата член виборчої комісії, представник, уповноважена особа партії, посадова особа органу державної влади, місцевого самоврядування, військовослужбовець, особа рядового та начальницького складу Національної Поліції України, Державної кримінально-виконавчої служби України, працівник Служби безпеки України, особа, яка проходить альтернативну (невійськову) службу, особа, яка утримується в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах або має судимість за вчинення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято в установленному законом порядку.

Довірені особи в усіх випадках виступають від імені кандидатів, тому їх правовий статус як суб'єктів виборчих спорів безпосередньо стосується правового статусу їх довірителів. Виборчим законодавством встановлено, що повноваження довірених осіб припиняються також за рішенням кандидата чи у зв'язку із втратою статусу кандидата, який його призначив. У такому разі, виборчий спір припиняється у зв'язку з вибуттям протидіючої сторони, оскільки правовий статус довірених осіб є похідним від правового статусу кандидатів.

Безумовно, довірені особи можуть зняти з себе повноваження з власної ініціативи, письмово повідомивши про це довірену особу та подавши до виборчої комісії заяву про складення своїх повноважень та повернення виданого посвідчення. Із настанням зазначених обставин довірених осіб виключають із числа самостійних суб'єктів виборчого права та відповідно суб'єктів виборчих спорів.

Основна роль офіційних спостерігачів, як самостійних суб'єктів виборчого процесу, передбачена процедурною можливістю забезпечити належне застосування норм закону, є засобом перевірки безсторонності виборчих комісій, законності їх діяльності, документування та оскарження допущених порушень [167, с. 643].

Наявні в науковій літературі точки зору стосовно повноважень офіційних спостерігачів дозволяють стверджувати, що до основних їх обов'язків належать добросовісне та об'єктивне спостереження та контроль за діями виборчих комісій. При цьому, офіційним спостерігачам забороняється: втручатися в роботу виборчої комісії, чинити дії, що порушують хід виборчого процесу, або заважати членам комісії здійснювати свої повноваження; заповнювати замість виборців (у тому числі і на їхнє прохання) виборчий бюлетень, а також бути присутніми при заповненні виборцем виборчого бюлетеня в кабіні чи кімнаті, відведених для голосування; вести агітацію серед виборців чи видавати їм бюлетені. У разі допущення порушень застосовується конституційно-правова відповідальність щодо позбавлення права бути присутнім у приміщенні виборчої дільниці під час голосування та на засіданнях комісії. А у випадках вчинення дій, в яких міститься склад злочину чи правопорушення, спостерігач притягується відповідно до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Повноваження спостерігачів можна умовно поділити на чотири групи: Перша група – це повноваження, пов'язані з контролем за діяльністю дільничних виборчих комісій у день голосування, тобто ті, якими

спостерігачі наділяються до початку голосування. Це, наприклад, право спостереження за процесом, як голова дільничної виборчої комісії надає для огляду наявні виборчі скриньки. Другу групу становлять повноваження, якими спостерігач володіє під час голосування, зокрема, право: перебувати на виборчих дільницях під час голосування; спостерігати з будь-якої відстані за діями членів виборчої комісії; бути присутнім при видачі виборчих бюлетенів членам дільничної виборчої комісії для організації голосування виборців за межами приміщення для голосування та при проведенні такого голосування; робити фото-, кінозйомки, аудіо- та відеозаписи. До третьої групи відносяться права, якими спостерігач наділяється під час закінчення голосування, а саме: бути присутнім під час підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці; при погашенні невикористаних бюлетенів; при встановленні підсумків голосування; при отриманні копій протоколів за результатами голосування тощо. Четверта група повноважень – це оскарження будь-яких порушень, яких було виявлено та задокументовано під час виборчого процесу. Законодавець свідомо не обмежує перелік оскаржень порушень офіційним спостерігачем, інакше повністю нівелювалася б можливість реалізації завдань, що покладаються на цих суб'єктів виборчого процесу [168, с. 317].

Вітчизняний і зарубіжний досвід такого контролю за ходом виборів свідчить, що спостереження створює атмосферу відкритості під час проведення виборчої кампанії, а наявність спостерігачів підтверджує легітимність проведення виборів [169, с. 221]. Необхідно зазначити, що специфіка статусу спостерігача полягає в тому, що його діяльність обмежена терміном голосування, підведенням підсумків голосування та встановленням результатів виборів, а об'єктом контролю спостерігача є, як правило, робота виборчих комісій [170].

Особливе місце серед суб'єктів виборчих правовідносин посідають засоби масової інформації, які формують інформаційне забезпечення виборчих прав громадян України. Проте, виборче законодавство чітко та

однозначно не зараховує засоби масової інформації до суб'єктів виборчого процесу. Але досвід різних виборчих кампаній свідчить про постійне зростання ролі інформаційно-аналітичного забезпечення виборчого процесу в Україні. «Аналіз нового виборчого законодавства дозволяє розрізнити використання ЗМІ у виборчій кампанії та їх участь у ній. У першому випадку ЗМІ виступають як виробник масово-інформаційних послуг, в другому, – як самостійний інститут демократії. До того ж, ці іпостасі ЗМІ взаємопов'язані й неподільні» [171, с.27]. В.В. Соболенко та І.Р. Сокольська справедливо визначили «завдання ЗМІ під час виборчого процесу: а) інформування виборців про діяльність організаторів виборів; б) проведення суб'єктами виборчого процесу передвиборної агітації; в) надання актуальної інформації про кандидатів, політичні партії, виборчі блоки» [172, с.173].

Вплив ЗМІ на учасників виборчих кампаній є надзвичайно великим, часто навіть вирішальним. Для більшості виборців ЗМІ стають найпотужнішим джерелом інформації про політичні партії, виборчі блоки партій, кандидатів у народні депутати, про перипетії виборчого процесу тощо. Неучасть ЗМІ у виборах може створити інформаційний дефіцит, а непрофесійна участь може відчутно зашкодити суб'єктам виборчого процесу або ж навіть і негативно вплинути на результати виборів. Від ЗМІ значною мірою залежить рівень свідомої оцінки виборцем конкуруючих партій, кандидатів і політиків [173, с. 697].

Засоби масової інформації, на думку Л.М. Козодоя, є досить потужним суб'єктом виборчого процесу, що забезпечує реалізацію виборчих прав громадян, політичних партій та блоків партій. Наприклад, засобами масової інформації, на підставі проведених опитувань громадської думки, оприлюднюються різноманітні рейтинги, які є могутнім чинником пропагандистського впливу, що діє на виборців на свідомому та підсвідомому рівні. Засоби масової інформації здійснюють інформаційну функцію, що полягає у доведенні до громадськості об'єктивної та всебічної інформації про хід виборчого процесу, агітаційну функцію, яка полягає у

наданні тенденційної інформації із чітко вираженими соціально-політичними оцінками, та просвітницьку, яка полягає у сприянні суб'єктам та учасникам виборчого процесу оволодіння знаннями про виборче право, виборчі системи, виборчі технології та про особливості виборчого законодавства. Важливим завданням для засобів масової інформації усіх форм власності та належності фактично є їх законодавчо визначений обов'язок об'єктивно висвітлювати хід підготовки і проведення виборів та забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів виборчого процесу ведення передвиборної агітації у ході виборчої кампанії [174, с. 93–94].

Необхідність зарахування засобів масової інформації до числа суб'єктів виборчого процесу підтверджує також те, що відповідно до норм чинного виборчого законодавства представники засобів масової інформації (не більше двох осіб від одного засобу масової інформації) мають право бути присутніми без дозволу чи на запрошення відповідної комісії на засіданнях окружної чи дільничної виборчої комісії, у тому числі при підрахунку голосів та встановленні підсумків голосування, на виборчій дільниці в день голосування у приміщенні, де проводиться голосування [175]. Зазначене положення стимулює не тільки інформаційну, але й контрольну діяльність, нагляд за дотриманням виборчого законодавства виборчими комісіями з метою проведення чесних виборів, що, у свою чергу, має поєднуватися з правом ініціювати врегулювання виборчого спору компетентним суб'єктом.

Отже, на теперішній час засоби масової інформації не є суб'єктами виборчого процесу, але беруть участь в інформаційно-виборчих правовідносинах, що опосередковують інформаційне забезпечення виборчого процесу, та у виборчих спорах, які виникають у цьому процесі. Виходячи з того, що засоби масової інформації здатні створити систему громадського контролю за своєчасністю та законністю рішень і дій виборчих комісій, кандидатів та інших учасників виборчого процесу, їх варто зробити повноправними суб'єктами виборчого процесу з власним колом прав і обов'язків, а також передбачити альтернативні способи врегулювання

виборчих інформаційних спорів, зокрема із залученням медіаторів або консилиаторів.

Підсумовуючи аналіз суб'єктної складової виборчого спору, слід звернутися до статистики, що представлена у гістограмі [додаток № 3], та ілюструє активність різних суб'єктів виборчого процесу щодо врегулювання виборчих спорів. Домінування у цьому переліку виборців обумовлено великою кількістю спорів про уточнення у списку виборців [додаток № 4].

Таким чином, можна визначити, що сторона виборчого спору – це суб'єкт виборчого процесу, який своєю поведінкою ініціює врегулювання спору в межах виборчого процесу, знаходиться в безпосередньому конфліктному протистоянні, має самостійний інтерес у цьому спорі і формує його динаміку. Учасником виборчого спору є будь-який суб'єкт виборчих правовідносин, що прямо чи опосередковано бере участь у конфлікті у сфері виборчого права, може як мати, так і не мати власний інтерес у ньому, а також можливість впливати на його розвиток і завершення.

Категорія «суб'єкт виборчого спору» за своїм змістом є ширше за категорію «учасник виборчого спору», перша містить у собі другу. Суб'єкти виборчого спору поділяються на основних (обов'язкових), якими є протиборчі сторони, і неосновних (учасників), до яких належать: особи, які є ініціаторами виникнення і розвитку конфлікту; учасники, які схиляють сторони до конфліктної поведінки і (або) планують, організовують конфлікт (прямо або побічно) визначають поведінку сторін у ньому і результат конфліктного протиборства; учасники, які надають сприяння сторонам конфлікту, що підтримують кожну зі сторін окремо шляхом надання порад, рекомендацій, інформації, участі в судочинстві або в інші способи; посередники, посадові особи, члени виборчих комісій, які розуміються на причинах і обставинах того, що відбувається, намагаються запобігти відкритому протистоянню, зменшити інтенсивність і гостроту протидії, припинити конфлікт, що виник; свідки й очевидці – у конфлікти є пасивними спостерігачами конфлікту.

Отже, суб'єкти виборчих спорів – це їх сторони (суб'єкти виборчого процесу та виборчих правовідносин) та учасники, діяльність яких сприяє врегулюванню виборчого спору, що повертає до характеристики наступного елементу виборчого спору – його змісту (динаміки за конфліктологічним підходом).

Змістом виборчого спорує зіткнення інтересів сторін, які відбуваються у період виборчого процесу. Велика Палата Верховного Суду зазначила, що визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Таким чином, при визначенні юрисдикції спору судам слід виходити із суті права/інтересу, по захист якого суб'єкт публічного права звертається до суду, та мети звернення з позовом [176].

Змістом таких відносин є, з одного боку, право особи на захист, а з іншого – обов'язок відповідача визнати юридичну необхідність вчинення певної дії, утриматися від неї чи іншим чином поновити право особи [177, с.35]. При цьому, перше, спороутворююче, право пов'язане з правом на спростування неправомірних дій, що містить три правомочності: право звернутися до примусової сили держави по захист своїх прав і законних інтересів від неправомірних дій (і рішень) суб'єктів виборчих правовідносин; право на захист суб'єктивних прав від будь-якого незаконного посягання; право вимагати від держави, її органів дотримуватися й охороняти гарантовані чинним законодавством виборчі права [178, с. 4]. З огляду на це, зміст виборчого спору – це особливий набір суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників спірних правовідносин, що характеризується динамічністю свого розвитку під час виборчого процесу.

Динаміка виборчого спору (конфлікту) становить процес його виникнення, розвитку і завершення, а також характеризує взаємодію його суб'єктів. Оскільки «дії суб'єктів конфлікту спрямовані один на одного; дії однієї сторони конфлікту кореспондують з діями іншої сторони, але не для досягнення спільного погодженого результату, а якраз навпаки – для досягнення взаємовиключних цілей. У даному випадку звичне розуміння

терміна «взаємодія» як погодженої діяльності суб'єктів доповнюється трактовкою взаємодії у від'ємному значенні. Це зумовлено сутністю конфлікту, який є низкою послідовних дій, що здійснюються сторонами, та у цьому розумінні являє собою їх взаємодію» [52, с. 72].

На першому етапі права учасників виборчих правовідносин вступають у протиріччя і не можуть бути реалізованими мірою і спрямованістю, на яких спочатку мав надію суб'єкт виборчого процесу. Так виникає конфлікт.

Другий етап полягає в тому, що суб'єкт виборчих правовідносин починає усвідомлювати свої інтереси в ситуації, яка склалась, це є початком конфліктного протистояння. Зрозуміло, що уявлення суб'єктів про порушення їхніх суб'єктивних прав можуть бути помилковими, проте без їх усвідомлення подальший розвиток виборчого спору є неможливим. Саме на цьому етапі відбувається усвідомлення суб'єктом спірних відносин перешкод для задоволення своїх інтересів. Тут необхідно звернути увагу на те, що відповідні перешкоди можуть бути зумовлені об'єктивною ситуацією, не залежати від позицій інших суб'єктів.

Саме на цих стадіях існує можливість неюрисдикційного врегулювання суперечки, у разі згасання конфлікту та нормалізації відносин, або вирішення ситуації, яка виникла у ході суперечності.

Третій етап характеризується початком відкритого конфлікту. Він містить у собі конкретні дії одного або декількох суб'єктів виборчого процесу, що полягають у захистові (відстоюванні) своїх усвідомлених інтересів. До таких дій можна віднести, наприклад, подання скарги до виборчої комісії, позову до суду тощо. З того моменту, коли розбіжності суб'єктів щодо своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків набувають офіційного зовнішнього вираження, вони набувають статусу виборчого спору. Учасники спору наділяються статусом сторін, певними процесуальними правами, готують докази на підтвердження своєї позиції, вчиняють інші необхідні дії тощо. Юридичним фактом, який зумовлює

перетворення виборчого конфлікту на виборчий спір є звернення до компетентного суб'єкта з метою здійснення захисту своїх прав та врегулювання спору.

Начетвертому етапові, у межах розгляду виборчої справи компетентними юрисдикційними органами, відбувається зміна та припинення прав і юридичних обов'язків суб'єктів спірних виборчих правовідносин.

П'ятий етап характеризується завершенням виборчого спору. Він обумовлений прийняттям компетентним органом правозастосовного акта, який врегульовує названий спір та його виконання. Необхідно пам'ятати, що вирішення виборчого спору не завжди тягне за собою завершення виборчого конфлікту. Така розбіжність може мати місце в силу того, що виборчий спір є правовою формою вираження виборчого конфлікту, на що було вказано у попередньому підрозділі. Сам юридичний конфлікт за своєю соціальною природою є набагато глибшим змістовним явищем. З огляду на це, навіть бездоганне з точки зору права вирішення спору (усунення юридичних розбіжностей) може бути здійснено без урахування позаправових складових конфліктних відносин і суб'єктивних інтересів сторін, що в кінцевому підсумку може зашкодити усуненню того протиріччя, яке лежить в основі виборчого конфлікту. І як наслідок такого стану, тобто невирішеного з позиції права протиріччя інтересів, є продовження протидії суб'єктів конфлікту (спору). Натомість, у процесі врегулювання, навпаки, основну увагу спрямовано на усунення конфліктних протиріч, а тому головним результатом успішного врегулювання є завершення самого виборчого конфлікту. Врегулювання виборчого спору сторонами (як зовнішній результат) часто означає одночасне або попереднє врегулювання ними виборчого конфлікту.

Безумовно, названі етапи не обов'язково змінюються в наведеній послідовності. Деякі з них можуть випадати, інші – повторюватися, їх послідовність може бути зовсім іншою. Ця обставина зумовлюється тим, що

кожен виборчий спір, як і будь-який конфлікт, є індивідуальним. Так, можливими є оскарження і скасування раніше винесеного судового рішення, перегляд справи за нововиявленими обставинами тощо. Спільним для всіх виборчих спорів є лише етап їхнього виникнення, що відбувається під час виборчого процесу.

При цьому, об'єктивну значущість для правильного врегулювання виборчих спорів мають особливості, які пов'язані з швидкоплинністю виборчого процесу та обмеженими часовими межами для забезпечення виборчих прав та вчинення дій. Варто особливо звернути увагу на те, що з метою забезпечення належного виборчого процесу виборчі спори мають бути врегульованими в межах установлених строків. За межами виборчого процесу реалізація та поновлення виборчих прав стає неможливою [179].

З урахуванням виокремлених етапів виборчого спору та особливостей, які обумовлені хронологією цього процесу, можна визначити такі його стадії: передконфліктну, конфліктну та врегулювання спору.

РОЗДІЛ 2.

ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ

2.1. Юридичні засоби запобігання та врегулювання виборчих спорів

Виборчий процес перманентно здійснюється у ході зародження, розгортання і розв'язання різноманітних протиріч і суперечностей. Перебіг цього процесу відбувається через врегулювання різного роду конфліктів як одну з основних парадигм виборчих відносин. Забезпечення реального народовладдя в Україні не тільки потребує наявності необхідних політичних умов реалізації виборчих прав, але й передбачає створення і функціонування інституційного механізму запобігання виникненню спорів у цій сфері. При цьому запобігання за своїм значенням не поступається вирішенню самого конфлікту. Шляхом забезпечення ефективної превенції виникнення виборчих спорів можна реально вплинути на їх скорочення.

Відштовхуючись від того, що «у науковій (переважно кримінологічній) літературі існує величезна кількість поглядів, навіть протилежних один одному, стосовно вживання та співвідношення превентивних термінопонять: усі вони є абсолютно тотожними термінопоняттями; родовим поняттям є «попередження»; родовим є поняття «профілактика»; родовим є поняття «запобігання»; родовою категорією є протидія (боротьба) злочинності, а всі превентивні категорії – її складовими... треба відмовитися від вживання слів «попередження», «попереджувальний», «попередити» на позначення поняття, синонімічного до «запобігання» [180, с. 16]. Теоретико-правовою константою в межах цього дослідження є розуміння запобігання конфлікту як комплексу заходів, спрямованих на недопущення його виникнення, а також на зниження деструктивного впливу конфлікту на правовідносини. Вибір категорії «врегулювання» спорів пов'язаний з її більш широким змістом, що містить не тільки вирішення спору компетентним суб'єктом, але й налагодження консенсусу та подолання конфлікту шляхом досягнення певних домовленостей

між його сторонами на основі конституційно-правових норм.

Загальним базисом, передумовою, запобігання виникненню виборчих конфліктів є зміцнення правопорядку у виборчих правовідносинах, підвищення рівня культури учасників виборчих правовідносин, а реалізація практичних заходів має спиратися на принципи справедливості та чесності.

На рівні конституційного права важливого значення набуває питання забезпечення режиму конституційності рішень та дій органів державної влади, що відбувається у діяльності Конституційного Суду України та сприяє захистові виборчих прав громадян України.

Захист виборчих прав громадян України здійснюється Конституційним Судом України в межах реалізації загального повноваження нормоконтролю як у міжвиборчий період, так і під час виборчого процесу. І хоча таку діяльність спрямовано на попередження та врегулювання виборчих спорів, вона впливає на цей процес по-різному – тому необхідно окремо на них зупинитися.

До першого виду нормоконтрольної діяльності Конституційного Суду України можна віднести визнання неконституційними норм виборчого законодавства України, передусім з метою захисту як активних, так і пасивних виборчих прав громадян України. Так, Конституційний Суд України визнав неконституційними положення ч. 1 ст. 6 Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року». Суд наголосив, що факт нездатності пересуватися самостійно виборець мав підтвердити за допомогою нотаріуса або посадової особи виконавчого органу місцевої ради населеного пункту, де немає нотаріуса, копією його пенсійного посвідчення або виданої йому довідки медико-санітарної експертної комісії, «не сприяють реалізації виборчого права громадян, а навпаки ускладнюють його здійснення» [181]. За рішенням Конституційного Суду України від 23 жовтня 2003 р. № 17-рп/2003 системний аналіз статей 24, 38, 71 Конституції України дає підстави для висновку щодо того, що умови для реєстрації усіх кандидатів повинні бути

такими, щоб не було допущено обмеження пасивного виборчого права залежно від способу реалізації цього права [182].

У межах цієї діяльності варто виокремити акти Конституційного Суду України, що формують зміст самого права на оскарження у виборчому процесі. Так, рішенням від 26 лютого 1998 р. № 1-рп Конституційний Суд України визнав неконституційними близько 20 положень Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. № 541/97-ВР з підстав: незабезпеченості права громадян на оскарження до суду дій чи бездіяльності посадових і службових осіб дільничних, окружних та Центральної виборчих комісій; унеможливлення оскарження до суду рішення окружної виборчої комісії про визнання народного депутата України обраним та визнання виборів недійсними [183]. Конституційний Суд України зазначає, що заборона звертатися до ЦВК зі скаргами, що стосуються підготовки і проведення виборів Президента України, у день голосування і наступні дні виборчого процесу, розглядати ЦВК такі скарги передбачена всупереч приписам ст. 40 Конституції України, згідно з якою усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і надати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. За ст.ст. 22, 64 Основного Закону України це право гарантується і не може бути обмеженим. Згідно з ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на правовідносини, які мали місце у процесі складання протоколів щодо встановлення підсумків голосування у межах територіального виборчого округу під час проведення виборів Президента України, а також протоколів про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. Невиконання судом вимоги щодо розгляду справ у стислий строк (протягом двох днів із часу закінчення голосування на виборчих дільницях) не може бути підставою для залишення скарги судом без розгляду у зв'язку із закінченням строків, оскільки є несумісним із суттю конституційного

права на судовий захист і призводить до порушення правової справедливості в реалізації виборчих прав громадян[184].

Таким чином, скасовуючи неконституційні норми виборчого законодавства, Конституційний Суд України удосконалює нормативно-правове регулювання виборчого процесу, забезпечує сталість та стабільність виборчого законодавства, і, тим самим, запобігає виникненню різних конфліктів, а також посилює механізм захисту виборчих прав громадян. Аналогічний превентивний ефект, за рахунок уніфікації правозастосування, мають видані ним акти тлумачення виборчого законодавства.

До іншого виду нормоконтрольної діяльності Конституційного Суду України можна віднести вирішення питання неконституційності правозастосовчих актів Верховної Ради України та Президента України, що пов'язані з реалізацією виборчих прав на конкретних виборах.

Прикладом встановлення неконституційності такого акта є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про визнання такою, що втратила чинність, Постанови Верховної Ради України «Про призначення позачергових виборів депутатів Тернопільської обласної ради» від 10 червня 2009 р. № 14-рп/2009. У мотивувальній частині рішення зазначаються, що «враховуючи правову природу виборів до органів місцевого самоврядування як однієї з основних форм безпосередньої демократії, Конституційний Суд України вважає, що їх призначення за наявності законних підстав має для Верховної Ради України обов'язковий характер, за винятком випадків, передбачених Конституцією і законами України. Водночас указані положення Конституції України не надають підстав Верховній Раді України відмінити уже призначені чергові або позачергові вибори до органів місцевого самоврядування... Строки проведення виборів є важливим інститутом гарантії реалізації виборчих прав громадян. Відміна виборів до органів місцевого самоврядування чи перенесення строків їх проведення з підстав, не

передбачених законом, є порушенням цих прав громадян. Тому оспорювана Постанова суперечить також ч. 1 ст. 38 Конституції України» [185].

Хоча це рішення не вплинуло на розв'язання спірної ситуації, навіть було прийнято після проведення позачергових виборів депутатів Тернопільської обласної ради 15 березня 2009 року, воно сформувало правову позицію, що має обов'язкову силу не лише одноразового характеру, а на майбутнє має враховуватися усіма учасниками виборчого процесу під час прийняття рішень, а також судами та виборчими комісіями під час врегулювання виборчих спорів.

Крім того, Конституційний Суд України тричі розглядав питання конституційності указів Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів, датованих відповідно 2 квітня 2007 р., 26 квітня 2007 р. та 21 травня 2019 р., і саме з останнього було прийнято рішення по суті.

Вирішення цієї справи було досить складним, оскільки фахівці-конституціоналісти висловлювались як на користь конституційності цього указу, так і підтримували його неконституційність. Зокрема, М.В. Савчин зазначив, що «у силу того, що чергові вибори до Верховної Ради мають відбутися 27 жовтня 2019 р., та, зважаючи на конституційні засади поділу влади, плюралістичної демократії та засад розумності права і заборони свавілля як компонентів верховенства права, у Президента не існувало на день 21 травня 2019 р. юридичних підстав для ухвалення рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Указ Президента № 303/2019 від 21 травня 2019 р. є антиконституційним... До цієї справи не застосовно доктрину політичного питання, оскільки предмет її розгляду стосується змісту елементів конституційної демократії – плюралістичної демократії, поділу влади, державного континуїтету та демократичної легітимності публічної влади. Конституційний Суд України має розглянути конституційний спір по суті, інше є відмовою у конституційному правосудді» [186]. У правовому висновку Суспільної Системи наголошується на шести порушеннях, а саме п. 8 ст. 106, ч.

2 ст. 102, п. 1 ст. 90, ч. 7 ст. 83, ч. 5 ст. 90, ст. 8 Конституції України, в оскаржуваному указі [187].

Експерти Центру політико-правових реформ також відзначили, що «Указ Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 21 травня 2019 р. № 303/2019 таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) повністю. З огляду на звужені строки виборчої кампанії позачергових виборів до Верховної Ради України, суспільну важливість захисту Конституції від свавільних рішень вищих політичних органів влади та для запобігання настанню незворотних наслідків пропонуємо визнати конституційне провадження за цим конституційним поданням невідкладним» [188].

Однак, Конституційний Суд України все ж прийняв рішення про конституційність цього указу, оскільки конституційний конфлікт між Президентом України та Верховною Радою України щодо підстав дострокового припинення повноважень Верховної Ради України не має правового вирішення, а його розв'язання «народом шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України відповідає вимогам частини другої статті 5 Конституції України» [189].

Для експертів-конституціоналістів це рішення було до певної міри прогнозованим, адже воно спирається на аналіз ризиків прийняття протилежного рішення, якого було здійснено у 2007 р. для схожого спору. У ньому, зокрема, зазначається, що «при ухваленні Конституційним Судом рішення щодо неконституційності Указу Президента, на думку експертів, кількість імовірних ризиків дещо більша, насамперед – легалізація порушень Конституції, допущених при розширенні коаліції більшості, загроза зміни конституційного ладу в Україні, можливість переходу від демократичного до авторитарного режиму, посилення двовладдя і розкол України. Більшість експертів вважає, що арбітром між Президентом та Верховною Радою має бути народ, проте значна частина експертів покладає цю місію на Конституційний Суд України» [190].

Однак, головна проблема полягає в тому, що Конституційний Суд України не став перетворювати цей спір на конституційну кризу, а також створювати прецедент нелегальності проведених виборів та, у свою чергу обраного складу Верховної Ради України. Адже, як відзначила Голова Конституційного Суду України Н.К. Шаптала він «не є суб'єктом виборчого процесу та не може впливати на виборчий процес, а лише здійснює конституційний контроль актів, пов'язаних із цим процесом» [191].

Чинне виборче законодавство не передбачає зупинення (скасування) виборчого процесу, який триває. Варто погодитись із Ю.М. Кириченко, що «це не стандартна ситуація, подібні речі не врегульовані: указ про дострокові вибори визнано неконституційним – а як його виконувати, коли певні правовідносини вже відбулися, ЦВК уже розпочала виборчий процес, вже з'явилися суб'єкти виборчого процесу? Питань багато. Фактично, найбільше питань постане перед Центральною виборчою комісією, зокрема щодо грошей: як повернути гроші (йдеться про заставу для участі в виборах), що робити з уже відкритими рахунками?» [192].

Проте вирішення цих питань є досить незначним у порівнянні з тим, що Конституційний Суд України має передусім керуватися Конституцією України в усіх своїх рішеннях, забезпечуючи тим самим її захист та втілення режиму конституційної законності в діяльності вищих органів державної влади – Президента України та парламенту. При здійсненні конституційної юстиції відчувається найтісніший зв'язок між правом і політикою. Конституційні суди, вирішуючи конфлікти між конституційними органами влади, вводять політичний процес у правові рамки шляхом визнання неконституційними правових актів цих органів та інтерпретуючи конституцію. Оскільки виборче право є політичним за своїм змістом, то завданням Конституційного Суду України є зведення політичного процесу до правових рамок та визначення правових аспектів діяльності конституційних органів влади.

На теперішній час виконання цього завдання у ході вирішення спору щодо конституційності початку виборчого процесу є неможливим лише

шляхом деталізації порядку виконання, указаному в самому рішенні Конституційного Суду України відповідно до ст. 97 Закону України «Про Конституційний Суд України». Однак, виходячи з того, що він також є органом державної влади, на законодавчому рівні доцільно врегулювати механізм його впливу на хід конкретного виборчого процесу з метою юридичної визначеності.

У зв'язку із цим, можна запропонувати внести взаємопов'язані, системні зміни як до Закону України «Про Конституційний Суд України», так і до Виборчого кодексу України, якими передбачити невідкладний розгляд Конституційним Судом України подання про неконституційність акта про призначення дострокових виборів, а також закріплення рішення Конституційного Суду України про неконституційність акта про призначення дострокових виборів як підстави припинення виборчого процесу. Крім того, у статті Виборчого кодексу України про припинення виборчого процесу закріпити порядок повернення не витрачених коштів відповідним кандидатам та партіям, що були зареєстровані. Така новація цілком узгоджується і спрямована на виконання приписів ч.ч. 2–3 ст. 152 Конституції України.

Підсумовуючи, можна зазначити, що на теперішній час діяльність Конституційного Суду України спрямована на запобігання виникнення виборчих спорів – шляхом формування доктрини виборчого права, регулювання правовідносин між учасниками виборчого процесу і, частково, на сприяння їх вирішенню. Серед проблем врегулювання органом конституційної юрисдикції юридичних спорів, пов'язаних з конкретними виборами? можна назвати відсутність спеціальної процедури розгляду таких справ, встановлених строків та механізму впливу на хід виборчого процесу.

Вітчизняний державний механізм вирішення виборчих спорів передбачає існування двох шляхів (способів) – позасудового порядку (адміністративного) та судового. У першому випадку суб'єктом розгляду виборчого спору є відповідна виборча комісія як орган адміністрування виборів; у другому – суд, який здійснює контроль.

Можна зазначити, що виборчі спори є супутниками попередніх виборчих компаній в Україні. Тому, питання дослідження механізмів запобігання та врегулювання виборчих спорів є одним з інструментів зниження суспільної напруги під час здійснення виборчого процесу. На теперішній час, накопичено досвід у порядку позасудового та судового розгляду врегулювання виборчих спорів, який ілюструють подані нижче гістограми [додаток № 4, додаток № 5].

Як справедливо зазначає В.М. Колесниченко, « у цій сфері є те, що вона носить юрисдикційний характер. Що ж до відмінностей, то основними з них є такі. По-перше, судовий контроль здійснюється у формі правосуддя, а контроль з боку виборчих комісій є частиною їх управлінської діяльності. По-друге, контрольні заходи можуть здійснюватися виборчими комісіями як за зверненнями зацікавлених осіб, так і з власної ініціативи, а суди розглядають відповідні справи лише з ініціативи позивачів. По-третє, розгляд адміністративних справ в судах здійснюється як одноособово, так і колегіально, а виборчі комісії розглядають скарги лише колегіально. По-четверте, виборчі комісії, на відміну від судів, мають право самі переглядати власні рішення. По-п'яте рішення суду виносяться у нарадчій кімнаті, а рішення виборчої комісії – відкрито» [78, с. 12–13].

З питання співвідношення способів розгляду виборчих спорів протягом тривалого часу велася дискусія, ініційована експертами провідних європейських організацій. Її джерелом стало твердження, що міститься у Кодексі належної практики у виборчих справах, щодо неприпустимості надання можливості суб'єктові звернення зі скаргою обирати орган, де його скарга буде розглядатися (пункт II.3.3.с Керівних принципів [66]); така позиція обґрунтовується як можливою конкуренцією юрисдикцій (коли різні органи за підсумком розгляду того ж виборчого спору можуть приймати протилежні рішення), так і можливістю відмови у розгляді за кожним із способів із посиланням на юрисдикцію іншого органу[66].

На цей аспект вітчизняного виборчого права, відомий як «проблема подвійної юрисдикції у розгляді виборчих спорів», неодноразово звертали

увагу як Венеціанська комісія, так і ОБСЄ/БДПЛ. Так, наприклад, Спільний висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ 2013 р. вимагає «внести ясність у питання конкурентної юрисдикції виборчих комісій та судів щодо виборчих спорів» та наполегливо рекомендує усунути конкуренцію цих юрисдикцій [193]. Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами до Верховної Ради України 2012 р. жорстко рекомендував: «Подвійна юрисдикція судів та виборчих комісій щодо однакового типу скарг має бути скасована», пропонуючи «розглянути можливості для подання скарг або до судів, або до органів управління виборчим процесом» [194].

Деякі дослідники досі розглядають таку послідовність оскарження оптимальною [195, с. 146]. Проте слід підкреслити, що (очевидно, під впливом рішення Конституційного Суду України) існували пропозиції відмовитися взагалі від розгляду виборчих спорів виборчими комісіями. Зокрема, В.В.Алсуф'єв стверджував: «виборчі спори повинні бути виключно в юрисдикції судової влади» [196, с. 287]. Проте такі пропозиції не були підтримані законодавцем, як і іншими дослідниками у сфері виборчого права. С.В.Кальченко стверджує, що «відмова від надання виборчим комісіям повноважень вирішувати спори за скаргами не сприятиме зміцненню законності та покращанню якості реалізації виборчих процедур» [107, с. 31].

На наше переконання, проблема «подвійної юрисдикції» у виборчому законодавстві України є дещо надуманою. Як свідчить практика, за всі роки дії відповідних положень виборчого законодавства жодного реального конфлікту юрисдикцій не було. Справа в тому, що виборчий закон чітко та обґрунтовано встановлює ієрархію цих двох юрисдикцій, надаючи пріоритет судовому розглядові спорів. Так, очевидно, що рішення виборчої комісії може бути оскаржене до суду, тоді як рішення суду виборча комісія зобов'язана виконувати. Таку позицію було заявлено автором під час згаданого вище Круглого столу у серпні 2013 р. і було також підтримано О.В. Петришиним, який зазначив: «Це одне з завоювань Конституції 1996 р. Власне кажучи, громадянин повинен мати вибір. Він сам повинен вирішувати, де йому краще

оскаржити те чи інше рішення» [197]. Таких поглядів дотримуються й інші вітчизняні науковці. Зокрема, на думку О.В.Марцеляка, можливість вибору, до якого органу – виборчої комісії чи суду – подавати скаргу, є демократичним підходом, який не суперечить міжнародним виборчим стандартам [198]; С.В. Кальченко вважає, що «у питанні обрання заінтересованими особами судового або позасудового порядку оскарження порушень законодавство України забезпечує більш високий рівень захисту прав, свобод та інтересів учасників виборів порівняно з європейськими стандартами» [107, с. 9]. Венеціанська комісія у деяких своїх документах визнає, що «процедура звернення до адміністративних органів звичайно більш доступна для виборців» порівняно із судовою процедурою [199].

Аргументацію вітчизняних фахівців було сприйнято зарубіжними колегами, що сприяло зняттю проблеми «подвійної юрисдикції» у подальших висновках і рекомендаціях щодо України. Так, остаточні звіти Місій спостереження ОБСЄ/БДПІЛ щодо парламентських та президентських виборів 2014 р. не згадують про «подвійну юрисдикцію» [200].

Прийняття Виборчого кодексу України зняло питання подвійної юрисдикції шляхом дублювання розгляду однієї скарги одночасно двома органами. Так, у ч.ч. 5-6 ст. 63 закріплюється: «якщо судом відкрито провадження за адміністративним позовом із того самого питання та з тих самих підстав, що подано скаргу до виборчої комісії, виборча комісія не пізніше наступного дня після отримання повідомлення суду про відкриття провадження повертає таку скаргу суб'єкту звернення без розгляду листом за підписом особи, вказаної у частині другій статті 68 цього Кодексу, із зазначенням підстав її повернення. У разі скасування судом рішення відповідної виборчої комісії, у тому числі з питання визнання голосування на виборчій дільниці недійсним, встановлення підсумків голосування та результатів виборів, рішення з цього питання приймає виборча комісія, рішення якої було скасовано, або виборча комісія вищого рівня на підставі рішення суду. При цьому, якщо рішення не було скасовано з формальних

підстав, виборча комісія не може прийняти рішення, яке по суті повторює скасоване рішення». Більше того, у ч. 2 цієї ж статті встановлюється, що виключно до суду шляхом подання позовної заяви оскаржуються:

1) рішення, дії, бездіяльність Центральної виборчої комісії, члена Центральної виборчої комісії;

2) дії чи бездіяльність кандидата;

3) рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, що стосуються виборчого процесу, крім тих рішень чи дій, які відповідно до Закону, статуту (положення) належать до їхньої внутрішньої діяльності або виключної компетенції;

4) дії чи бездіяльність довіреної особи кандидата, уповноваженої особи партії (організації партії);

5) дії чи бездіяльність офіційного спостерігача від кандидата, партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу, громадської організації;

6) рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, закладів та організацій, їх посадових та службових осіб;

7) рішення, дії чи бездіяльність засобів масової інформації, інформаційних агентств, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників [59].

Таким чином, судове вирішення виборчого спору є пріоритетним і обов'язковим для виконання виборчими комісіями. І це впливає передусім зі змісту ч. 2 ст. 124 Конституції України, за якою юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення.

Судовий захист виборчих прав громадян здійснюється адміністративними судами. Адміністративні суди у ході виборчого процесу розглядають виборчі спори, чим забезпечують захист виборчих прав та накладають певні обмеження на суб'єктів виборчого процесу у разі порушення ними правових приписів. Суди

виконують функції запобігання порушень виборчих прав, усунення порушень виборчих прав, а також поновлення (корегування) порушених виборчих прав громадян та дотриманням виборчих процедур. При цьому суд здійснює контроль над правильним застосуванням виборчого законодавства, щонайменше відповідає ustalеним у суспільстві правовим і моральним цінностям, насамперед Конституції України.

Однак, при аналізові підсумків судових реформ, проведених у другій половині XX ст. в континентальній Європі, необхідно звернути увагу на загальну відмову від «державного патерналізму» (коли вирішення правових спорів здійснюється виключно у ході правозастосовної діяльності, шляхом прийняття відповідного обов'язкового для виконання рішення) і перехід до «плюралістичного» підходу, тобто визнання необхідності забезпечення сторонам спору права вибору засобу врегулювання їх розбіжностей шляхом надання можливості використання примірювальних процедур [201].

Виникнення у сфері конституційно-правового регулювання протиріч та конституційно-правова практика ставлять нові виклики щодо пошуку механізмів ефективного запобігання та врегулювання спорів, конфліктів та розбіжностей інтересів у правовідносинах, пов'язаних із виборчим процесом у умовах інтеграційних процесів в Україні.

Слід сказати, що в Рекомендації Rec (2001 р.) 9 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (стосовно альтернатив судовому вирішенню спорів між адміністративними органами влади та приватними особами), прийнятій 5 вересня 2001 р. на 762-й нараді заступників міністрів, йдеться про такі альтернативні засоби вирішення спорів між адміністративними органами та приватними особами: процедури внутрішнього контролю, примирення (погоджувальна процедура), медіація (врегулювання спору шляхом посередництва), переговорне врегулювання та третейський розгляд (арбітраж). Справді, з одного боку вказаних Рекомендаціях зазначається, що в певних випадках має існувати змога врегулювання адміністративних спорів іншими засобами, ніж судові. Наголошується на тому, що адміністративні органи чи

сторони – приватні особи, вони не мають вдаватися до альтернативних засобів як до способу ухилитися від їхніх зобов'язань або верховенства права. Альтернативні засоби в усіх випадках мають припускати судовий контроль, оскільки він є остаточною гарантією захисту як прав користувачів, так і адміністрації [202].

Міжнародний та вітчизняний досвід свідчить, що запровадження альтернативних методів врегулювання спорів поряд із судовою системою є найефективнішою передумовою вирішення правових конфліктів (спорів) [203].

На нашу думку, слід продовжити вивчення процесів розгортання альтернативних способів вирішення виборчих спорів та оцінювання їх результативності, виходячи з того, щопід альтернативними способами вирішення спорів у вузькому значенні слід розуміти систему неформальних неюрисдикційних позасудових процедур, спрямованих на вирішення або врегулювання спорів (конфліктів) самостійно шляхом переговорів чи із залученням інших нейтральних осіб (медіація, консиліація тощо).

В Україні прикладом позитивних зрушень у бік застосування альтернативних методів врегулювання виборчих протиріч стали вибори Президента України 2019 року. Так, у результаті переговорів між кандидатами у Президенти України Юлією Тимошенко, Анатолієм Гриценком, Андрієм Садовим, Віктором Бондарем, Олександром Шевченком та Володимиром Зеленським було підписано меморандум про чесні вибори для спільної протидії фальсифікації виборів і захисту вільного і чесного волевиявлення громадян України [204].

У державах ЄС медіація, як альтернативний засіб вирішення спору (конфлікту), що виник у результаті будь-яких правовідносин, застосовується набагато частіше у порівнянні з іншими позасудовими альтернативними засобами врегулювання спорів. Медіація, яку останнім часом усе частіше застосовують у провідних зарубіжних державах для врегулювання спірних питань, спрямовується на: вирішення конфлікту шляхом досягнення його сторонами взаємоприйняттого рішення; повне задоволення потреб сторін

конфлікту; зниження рівня конфліктності сторін і запобігання поновленню конфлікту; поновлення правопорядку та забезпечення демократичного шляху розвитку України. Отже, міжнародний, зокрема, європейський досвід свідчить, що запровадження альтернативних методів врегулювання спорів поряд із системою правосуддя є найефективнішою передумовою вирішення правових спорів.

Зазначимо, що під медіацією (англ. mediation - посередництво) розуміють вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації й проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який задовольняв би інтереси і потреби усіх учасників конфлікту. На відміну від формального судового процесу, під час медіації сторони доходять згоди самі – медіатор не приймає рішення за них [205, с. 157].

Слід погодитися з тим, що «в межах досудового та/або позасудового або позапроцесуального вирішення конфліктів і спорів медіація є конвенційною формою посередництва як примирливого механізму, а також об'єктивуванням, вираженням концепції відновної юстиції, покликаної забезпечити відновлення порушених прав; при цьому медіація (згідно з законодавством ряду держав) може бути запропонована судовим рішенням» [206, с. 110].

У зв'язку із цим, логічно постає питання – чи є медіальними виборчі спори? Юридична доктрина містить суперечливі позиції щодо застосування медіації у виборчих спорах, зокрема, існують позиції, що у спорах щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом, медіація не може бути застосована у цілому [207], але є й позиції, в яких припускається медіабельність окремих виборчих спорів [208].

Виборчі спори часто називають немедіабельними, тобто такими, які не можуть бути вирішені шляхом застосування медіації. Насамперед, це зумовлено швидкоплинністю виборчого процесу, наявністю граничних строків, встановлених для розгляду виборчих справ. Крім того, важливе значення має

притягнення до відповідальності винних у порушенні чинного виборчого законодавства, що втілює конституційний принцип невідворотності юридичної відповідальності. Якщо говорити про вихідну засаду медіації – добровільність, то слід враховувати, що однією із сторін виборчого спору, як правило, є орган адміністрування виборів. Тому необхідно виходити з того, що попри наявність у членів виборчих комісій деяких досить широких повноважень, можливість власного розсуду чиновників здебільшого є обмеженою. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Отже, вирішення конфліктів під час виборчого процесу із застосуванням медіації має низку переваг, порівняно із юрисдикційними способами вирішення виборчого конфлікту: економія часу, наявність можливості впливати на рішення з особистими перевагами, конфіденційність, збереження позитивних відносин з іншою стороною (сторонами) конфлікту тощо. Попри свої переваги, медіація не є засобом вирішення всіх проблем та не завжди може сприяти врегулюванню конфліктів. Наприклад, враховуючи специфіку правовідносин, перемовини неможливі у спраху щодо порядку проведення та оскарження результатів виборів, референдуму, порушення виборчого законодавства, а також правовідносин, де сам спір не може передбачати таке поняття як компроміс, тобто усі спори в яких однією з конфліктуючих сторін є виборча комісія.

У зв'язку із цим виникає питання щодо впровадження медіації у виборчі правовідносини, оскільки медіація у ході виборчого процесу є необхідною тому, що конструктивний діалог і вирішення конфлікту є неможливими без стороннього втручання. Б.А. Лєко і Г.В. Чуйко зазначають, що в таких випадках є доцільним втручання посередника: а) конфліктуючі сторони виявляють готовність до спільного пошуку вирішення проблеми, але не можуть дійти єдиної думки; б) безпосереднє спілкування учасників конфлікту серйозно ускладнено або припинено, і участь третьої сторони може сприяти зміні цієї

ситуації; в) для конфліктуючих сторін важливим є збереження та продовження взаємин; г) для опонентів важливим є такий аспект подолання розбіжностей, як конфіденційність [209, с.172]. Медіація є процедурою, яка може бути адаптована до потреб сторін або до обставин конфлікту, який виникає у виборчих правовідносинах. Незважаючи на те, що кожна процедура медіації за своєю суттю є у певному сенсі унікальною, практично необхідно її впроваджувати у правовідносини, які стосуються виборчого процесу. Така позиція є цілком слушною і щодо запровадження інституту медіації [210, с. 112].

Аналіз можливості використання процедури посередництва для раціонального розуміння положень врегулювання конфліктів у виборчих правовідносинах, допоміг дійти висновку щодо того, що проведення процедури посередництва необхідно інтегрувати у вирішення конфліктів за такими ознаками якщо: між суб'єктами виборчих правовідносин існують тривалі правовідносини та між ними в наявності проблеми комунікації учасників конфлікту, наприклад, у ході передвиборної агітації та щодо інформаційного забезпечення виборів; обставини конфлікту не підлягають розголошенню.

Відповідно необхідно відзначити допустимість проведення примірювальних процедур, у ході проведення передвиборної агітації та інформаційного забезпечення виборів. Необхідно звернути увагу не те, що зазначені стадії є визначальними стадіями виборчого процесу в цілому, оскільки завдяки їм громадяни дізнаються про кандидатів, про їх діяльність, наміри, досягнення, формують власні судження та виявляють відповідне рішення щодо делегування своїх повноважень [211, с. 341]. На зазначених стадіях дотримання демократичних принципів виборчого процесу, шляхом досягнення компромісу, призводить до реалізації виборчих прав [212].

Специфіка правовідносин під час виборчого процесу зумовлює певні особливості медіації, що містять, зокрема, таке: медіація переважно ініціюється суб'єктом виборчого процесу; суть виборчого конфлікту становлять розбіжності між суб'єктами виборчого процесу, які свідчать про розбіжність, несхожість їх

правових позицій у спірному правовідношенні, що пов'язує їх; ці розбіжності пов'язані із застосуванням, різним тлумаченням норм виборчого законодавства і реалізацією визначених ними суб'єктивних публічних прав і обов'язків, дотримання виборчих процедур; переговори проводить медіатор – третя особа із спеціальною підготовкою; медіація не обмежується предметом спору і результат вирішення конфлікту максимально задовольняє інтереси обох сторін та забезпечує баланс дотримання виборчих прав та дотримання чесних виборів, з урахуванням гнучкості самого процесу врегулювання. Адже, досягнення компромісу між суб'єктами виборчого процесу є одним із пріоритетів та завдань діяльності держави.

Медіація у виборчих правовідносинах – це альтернативний спосіб врегулювання та запобігання конфліктів, а також комплекс механізмів і технологій, процесів, які забезпечують її реалізацію, що добровільно обирається конфліктуючими сторонами, виходячи із взаємного прагнення до досягнення угоди, або призначається уповноваженим органом і передбачає в межах структурованої процедури, крім конфліктуючих сторін, наявність третьої сторони (неупередженого і нейтрального медіатора), обраного за взаємною згодою конфліктуючих сторін або визначеного для них компетентним органом, який не приймає рішення, але покликаний надати професійну, комплексну допомогу у справедливому врегулюванні конфлікту та спонукає конфліктуючі сторони до стабільного і конструктивного діалогу та до компромісного, стійкого і взаємоприйняттого рішення для обох сторін.

Сутність медіаційної процедури зумовлює необхідність приділення окремої уваги дослідженню змісту медіації, інтегрованої у виборчий процес, і класифікації її видів.

У вузькому значенні медіацію у виборчому праві можна визначити як альтернативну структуровану процедуру врегулювання виборчих конфліктів, що виникають у ході виборчого процесу, в рамках якої сторони намагаються досягти згоди для вирішення конфлікту за допомогою нейтрального посередника (медіатора).

У широкому значенні медіація – це якісно новий спосіб цивілізованого діалогу у сфері виборчих правовідносин, що створює можливості для вирішення конфліктів, а також запобігання їх виникненню. Адже медіація у виборчих правовідносинах застосовується не тільки там, де існує спір. Медіація у ході виборчого процесу може успішно використовуватися також як превентивний засіб для профілактики потенційних виборчих конфліктів.

Модель медіації — це ідеалізований/умовний опис набору певних технік, інструментів, прийомів і стратегій, які застосовуються медіатором, а також стилю його поведінки і способу взаємодії з учасниками медіації, що характеризує перебіг медіаційних переговорів, рівень впливу медіатора на процес прийняття рішень сторонами спору та методи досягнення цілей медіації [213, с. 131].

Відмінність медіації від традиційних способів врегулювання виборчих конфліктів полягає у тому, що замість рішення зовні сторони знаходять власне взаємовигідне рішення. «Замість боротьби за правоту відбувається конструктивна робота над вирішенням конфлікту. При цьому медіація не обмежується існуючим змістом спору, вона повинна враховувати також і приховані причини виникнення конфліктної ситуації, до переговорного процесу можуть залучатися треті особи, які до цього часу не брали участі в судовому провадженні. Якщо вирішення конфлікту розробляються сторонами самостійно, то це сприймається учасниками більш схвально та збільшує шанси на збереження міцних стосунків у майбутньому» [214].

Виходячи із основних принципів виборчого права, можна *визначити особливості процедури медіації саме для виборчих правовідносин*.

1. Мета медіації полягає у досягненні таких ціннісних, зорієнтованих на майбутнє результатів, від яких по можливості виграли б усі учасники конфлікту. Медіація здійснюється на добровільних засадах – як щодо початку та тривалості процедури, так і щодо укладення остаточної угоди.

2. Медіатор допомагає учасникам конфлікту знайти самостійне, юридично обов’язкове рішення для розв’язання конфлікту. Медіатор

зобов'язаний діяти в інтересах усіх учасників процесу та не порушувати принципи виборчого права.

3. Інформація, що акумулюється у ході медіації виборчих спорів не тільки надасть змогу підійти до розв'язання виборчих конфліктів, але й наблизить органи адміністрування виборів до належної реалізації виборчих прав громадян, додержання й однакового застосування виборчого законодавства.

При цьому, «якщо спочатку медіація розглядалася як автономний спосіб альтернативного врегулювання спорів, то із часом ефективність цієї процедури зумовила інтеграцію медіації як технології в діяльність різноманітних органів, що здійснюють правозастосовну діяльність. Відповідно до цього виокремлюють: приватну (зовнішню) медіацію, що є самостійним альтернативним способом урегулювання правових спорів та розглядається як окремий вид професійної діяльності; інтегровану медіацію, що ніби «вбудована» в діяльність юрисдикційних органів, зокрема, нотаріальну та судову медіацію, медіацію в рамках діяльності інших юрисдикційних органів [215].

Медіація може інтегруватися в діяльність юрисдикційних органів двома шляхами: по-перше, як самостійна процедура, по-друге, як технологія врегулювання конфлікту. Наприклад, у першому випадку медіація може інтегруватися в судове провадження як самостійна процедура, яка проводиться спеціально сертифікованими особами та звернення до якої є можливим на будь-якій стадії провадження в суді [213, с. 456].

Окремими вітчизняними авторами пропонується як критерій виокремлення різних моделей медіації застосовувати формальний зв'язок даного виду альтернативного вирішення спорів із судовим процесом. Відповідно до вказаного критерію розрізняють такі моделі: приватну (позасудову) медіацію, яка характеризується повною незалежністю від процесу розгляду спору судом; присудову медіацію, якій притаманною є певна координація із судовим процесом, але відмежування процедури медіації від суду як інституції; медіацію в межах судового процесу, для якої притаманним є

локальний і персональний зв'язок із судом та діями, що реалізуються в межах розгляду справи судом [216, с.53]. Н.М. Грень до останньої моделі відносить нещодавно запроваджений в Україні інститут урегулювання спору за участю судді, яке проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті і можливе в рамках адміністративного, господарського чи цивільного судочинства [217, с. 85]. Однак, як слушно зазначає Л.Д. Романадзе, інститут урегулювання спору за участю судді варто розглядати лише як нову в українській практиці гібридну примирну процедуру, що не є медіацією [218].

Отже, виходячи зі специфіки виборчого процесу та кола медіабельних спорів, використовувати присудову медіацію для їх вирішення не доцільно з позиції економії як фінансових ресурсів, так і запобігаючи перевантаженню представників судової влади. З огляду на вказане, не можна погодитися з тим, що медіація є «самостійною стадією адміністративного судочинства, яка впроваджена до адміністративного процесу» [219, с. 5].

Відштовхуючись від загально-теоретичної класифікації щодо поділу медіації на приватну та інтегровану, можна запропонувати залежно від способу застосування процедури медіації у ході виборчого процесу, виокремлювати:

приватну медіацію врегулювання виборчого конфлікту, що не переданий на розгляд суду, яка використовується щодо звернення до юрисдикційного органу та проводиться незалежними приватними медіаторами;

медіацію, інтегровану в діяльність органів адміністрування виборів, зокрема Центральної виборчої комісії.

Доцільність інтегрування медіації як технології врегулювання виборчого конфлікту в діяльність Центральної виборчої комісії зумовлена, з одного боку, відсутністю спеціального закону щодо діяльності у сфері медіації, а з іншого – специфікою виборчого процесу, який вимагає оперативного вирішення виборчих конфліктів та спеціальних знань (досвіду) з виборчого права.

Саме тому апробацію використання медіації для врегулювання виборчих конфліктів можна запровадити на загальнодержавних виборах із залученням працівників відділу медіації, створеного в межах секретаріату Центральної

виборчої комісії. При цьому посередник (медіатор, консиліатор) має розуміти, що він несе відповідальність за подальший перебіг спору, тому є необхідною спеціальна підготовка. Відповідно, до працівників цього відділу необхідно ставити спеціальні кваліфікаційні вимоги, що відображають розуміння особливостей виборчого законодавства, способів запобігання порушень виборчого законодавства та реагування на них, зокрема: вища юридична освіта, спеціальна підготовка у сфері медіації в Україні чи за її межами, доброчесність. Вимога доброчесності зумовлена тим, що мета медіації полягає у підтриманні рівноваги та стабільності в суспільстві, формуванні культури мирного та цивілізованого розв'язання конфліктів на основі взаємних інтересів і згоди.

У такому випадку член будь-якої виборчої комісії або інша зацікавлена особа може запропонувати або рекомендувати сторонам виборчого конфлікту звернутися до державного виборчого медіатора, однак остаточне рішення щодо використання процедури приймають сторони. Медіація за участю суб'єктів виборчого процесу, результатом якої може стати юридично значуще рішення, має здійснюватися відповідно до норм виборчого законодавства.

У виборчих правовідносинах модель медіації орієнтована насамперед на права та юридичні обов'язки сторін конфлікту, аналіз останнього крізь призму справедливості та права. Медіатор при послідовності та дипломатичності повинен бути компетентним, досить часто виконувати роль експерта виборчого права, та суворим організатором переговорів. Результатом успішної медіації є досягнута під час обговорення конкретна угода – компроміс або консенсус.

Компроміс є класичним засобом припинення виборчих конфліктів, який базується на взаємних поступках сторін під час переговорів. Його суть полягає у добровільному підпорядкуванні інтересів загальному інтересу, без чого задоволення специфічних інтересів є неможливим. Результатом компромісу є певна угода, додержуючись умов якої сторони припиняють конфронтацію. Тому, компроміс, як правило, тимчасове вирішення проблеми. Коли сторони воліють забезпечити довгострокове співробітництво на безконфліктній основі, спільні рішення мають прийматися шляхом консенсусу і тільки консенсусу. Тому саме

консенсус має стати як засобом профілактики конституційної конфліктності, так і способом вирішення врегулювання наявних конституційних конфліктів [52]. Рішення, прийняті в медіації, можуть бути закріплені в угоді лише у разі, якщо кожна із сторін конфлікту (спору) їх визнає.

Крім того, в межах медіації, яка пов'язана з вирішенням конфліктів із приводу забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах можна виокремити медіацію у ході проведення виборів Президента України, виборів народних депутатів України та місцевих виборів.

Таким чином, медіація є особливою формою переговорів, а її природа визначена місцем і роллю медіатора у цій процедурі. Оскільки медіатор не наділений правом і повноваженнями приймати будь-які рішення, нічого не буде вирішено, якщо обидві сторони не погодяться на це.

Новим також для застосування у практиці вирішення виборчих конфліктів в Україні та більш перспективним способом, як і медіація, необхідно визначити консиліацію. У загальному, консиліація або узгоджувальне примирення – це один із методів альтернативного врегулювання конфлікту. Подібно до медіації консиліація є добровільною, конфіденційною, гнучкою, зорієнтованою на інтереси сторін процедурою примирного вирішення спору за участі нейтральної особи – консиліатора (примирника) [220].

Суттєва відмінність консиліації від медіації полягає саме у ролі, яку виконує посередник у врегулюванні спору: у ході узгоджуваного примирення сторони звертаються до консиліатора з проханням запропонувати їм варіант рішення, тоді як медіатор, як правило, не пропонує й не ухвалює жодних рішень. Консиліатором найчастіше є особа, яка має спеціальні знання у сфері конфлікту і може давати особисті рекомендації сторонам про можливі способи його вирішення, при цьому консиліатор може також дійти висновку про правоту однієї із сторін.

Із побудови діалогу та знаходження компромісного рішення з питань врегулювання конфліктних питань як медіатор, так і консиліатор може проводити переговори без безпосередньої зустрічі сторін за одним столом. Ці

способи є додатковою гарантією реалізації конституційного права на вибір адекватного та зручного шляху вирішення спору з метою захисту прав та законних інтересів.

Отже, правова система України також уможлиблює значно ширше використання альтернативних заходів вирішення виборчих конфліктів, ніж це поки що має місце в Україні. Суспільний запит на такі методи вирішення виборчих конфліктів також сформувався. Відносини, що виникають у процесі посередництва є формою реалізації так званого альтернативного права, тобто права суб'єктів вирішити конфлікт у ході виборчого процесу будь-якими законними методами.

Наявна правова доктрина Української держави та відповідна їй нормативно-правова база є достатніми для невідкладної активізації цієї діяльності. У зв'язку із цим, вважаємо, що перспективи використання інституту медіації та консиліації у ході виборчого процесу є очевидними, оскільки, при його запровадженні, з одного боку, буде створено новий ефективний засіб запобігання порушень виборчого законодавства, а з іншого, громадянам і юридичним особам буде забезпечено особливу додаткову можливість врегулювання виборчих конфліктів з альтернативними заходами. Окрім того, медіація може бути не тільки засобом врегулювання виборчого конфлікту, але й запобігання порушень виборчого законодавства, що формує конституційні реалії, що ґрунтуються на концепті обов'язковості превентивного санкціонування.

Таким чином, на теперішній час існує суспільний запит на унормування у Виборчому кодексі України примирювальних процедур, причому Конституція України дозволяє використовувати позасудове врегулювання виборчого конфлікту шляхом переговорів, медіації, консиліації або узгоджувального примирення.

2.2. Судове врегулювання виборчих спорів

Конституційне право на судовий захист належить до невідчужуваних та непорушних. Право на судовий захист забезпечується конституційними гарантіями здійснення правосуддя судами, утвореними на підставі Конституції України та у визначеному законом порядку [221]. Л. Фуллер, відомий американський правознавець, справедливо підкреслює значення судової влади у своїй роботі «Мораль права» «у складному і багатолюдному політичному суспільстві суди виконують найважливішу функцію». Жодна правова система – чи-то прецедентна, яка створюється на основі судової практики, чи то законодавчого типу – не може бути розроблена настільки досконалим способом, щоб не залишити місця для розбіжностей. Коли виникає спір щодо значення конкретної норми, для його вирішення потрібно певне рішення. Найбільш відповідний спосіб вирішення спору забезпечується тією чи іншою формою судового розгляду [222].

Безумовно, слід погодитися з позицією вченого щодо важливості правотлумачної функції судів і функції судів із вирішення спорів, зокрема, й виборчих. Однак слід зазначити, що правотворча діяльність суду – це не основна його мета і функція. Суд творить право у процесі своєї основної судової діяльності. На нашу думку, в умовах правової і демократичної держави у межах виборчого процесу не менш важливою є правозахисна функція суду. Зокрема, на думку Лорда Томаса Бінгхема, «...немає важливішого завдання для досягнення цілей сучасної демократії, або більш основоположного завдання для розвитку судових функцій, ніж пошуки засобів захисту, звісно, у рамках закону, основних прав будь-якого громадянина від посягань інших громадян» [223].

Важливим завданням суду є усунення причин порушень виборчого законодавства та умов, що їм сприяли; підвищення рівня правосвідомості, правової культури учасників процесу [194, с. 16]. Суд, здійснюючи функцію правосуддя, водночас контролює діяльність учасників виборчого процесу з точки зору виконання ними вимог закону.

Як видно, значення судового засобу захисту виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів є очевидним. Слушною у цьому аспекті є позиція М.І. Смоковича, який зазначає, що «...від того, як організовано судовий захист виборчих прав і свобод громадян, наскільки ефективно використовуються інші функції суду, що реалізуються під час підготовки і проведення виборів, чималою мірою залежить дотримання на практиці фундаментальних принципів виборчого права» [224].

Свого часу Ж.К. Кольяр також наголошував, що «...дотримання закону гарантується втручанням судів, які можуть в окремих випадках очищати результати виборів чи оголошувати їх недійсними. Це стосується порушення базових принципів» [225].

Варто взяти до уваги й інше принципове зауваження європейських експертів, що «...забезпечення судового захисту справедливих виборів «очевидно передбачає, що суди є дійсно незалежними» [226].

У правовій державі ключовим інструментом верховенства права і універсальним механізмом захисту відпорушень, пов'язаних із виборчим процесом є звернення до суду [227]. Тому принцип верховенства права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність.

Судовий порядок вирішення виборчих спорів на відміну від порядку їх вирішення виборчими комісіями, є найбільш ефективним та пріоритетним. [228, с. 79]. Здійснений аналіз судової практики вирішення виборчих спорів у ході останніх виборчих кампаній свідчить, що кількість звернень суб'єктів виборчого процесу до суду по захист своїх прав і свобод у ході виборів та вирішенням виборчих спорів значно збільшилася. Зокрема, під час організації підготовки та проведення позачергових виборів народних депутатів України 21 липня 2019 р. на розгляді у судах адміністративної юрисдикції перебувало 163 справи, відповідачем в яких було визначено Центральну виборчу комісію. У 66 із цих справ прийнято судові рішення про відмову у задоволенні позовних вимог, у 48 з них – позовні вимоги задоволено, 34 – залишено без розгляду, 13 –

повернуто позивачам, 1 – залишено без розгляду; 1 – закрито провадження у справі [229].

Як свідчить аналіз судової статистики (у зрізі рівнів виборчих комісій) справ, пов'язаних із виборами Президента України у 2019 р., найбільшу кількість виборчих спорів ініційовано з приводу оскарження дій дільничних виборчих комісій та їх членів усього 1360, 1009 із постановленням судового рішення, із них 877 з постановленням судового рішення про задоволення позову. Аналогічна тенденція прослідковується і з судовій статистиці у справах, пов'язаних з виборами народних депутатів України у 2019 р. – кількість виборчих спорів ініційовано з приводу оскарження дій дільничних виборчих комісій та їх членів усього 313, 244 – із постановленням судового рішення, із них 213 із постановленням судового рішення про задоволення позову [Додаток № 5]. Наведені показники свідчать про стабільність та однаковість судової практики у вирішенні виборчих спорів.

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що суд здійснює ефективний захист порушених виборчих прав громадян шляхом задоволення їхніх позовних вимог, з одного боку, а з іншого – найбільше порушень мають місце на рівні дільничних виборчих комісій, як з об'єктивних причин (більша кількість спорів стосується питання уточнення списків виборців і безпосередньо залежить від кількості виборців, а також пов'язана з функціонуванням Державного реєстру виборців) [Додаток № 7], так і з суб'єктивних – низький рівень кваліфікації членів дільничних виборчих комісій.

У ході розв'язання виборчих спорів судами висловлювалися правові висновки та позиції щодо застосування законодавства України про вибори народних депутатів України та Президента України, наводилось їх правове обґрунтування, які беззаперечно мають вагоме значення для забезпечення однакового (уніфікованого) підходу у застосуванні виборчого законодавства України та правильного розуміння тих чи інших правових норм.

Аналіз національної судової практики вирішення виборчих спорів має не тільки методологічне значення, але й практичне – для виявлення причин

виникнення виборчих спорів та, відповідно, їх попередження або оперативне вирішення у майбутньому як виборчими комісіями, так і судами.

Здійснене дослідження дає можливість згрупувати сучасну судову практику у виборчих спорах за критерієм предмета правової позиції суду та етапу виборчого процесу.

По-перше, конкретизація особливостей застосування виборчого законодавства щодо реєстрації кандидатів у народні депутати, у тому числі її документального оформлення, внесення грошової застави, суб'єктного складу даного етапу виборчого процесу, у контексті реалізації і захисту пасивного виборчого права та забезпечення інтересів усіх виборців. Так, Верховним Судом у постановках від 18 червня 2019 р. у справі № 855/150/19 та від 26 червня 2019р. у справі № 855/154/19 про визнання протиправними постанов Комісії про відмову в реєстрації позивачів кандидатами у народні депутати України на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 р., прийнятих Комісією з підстав відсутності документів, визначених статтею 55 Закону України «Про вибори народних депутатів України», зроблено висновок «якщо у документі пропущена буква або слово, використано невдалий чи неточний термін, словосполучення, або не тотожне речення, це не є перешкодою для розуміння змісту викладених даних, але викладена інформація спрямована на виконання норми законодавства, тоді це вважається помилкою, що підлягає виправленню або уточненню. Якщо ж документ оформлено не належним чином, тобто у ньому міститься не всі необхідні та важливі дані, що за Законом повинні бути вказані, або відсутні підпис, печатка та інші необхідні реквізити, тоді слід вважати, що документ відсутній» [230].

Верховний Суд у своїх постановках (наприклад у справах № 855/171/19, 855/176/19, 855/183/19, 855/198/19) встановлює також, що «під неподаннями документів для цілей застосування пункту 2 частини другої статті 60 Закону України «Про вибори народних депутатів України», якою визначені підстави для відмови в реєстрації кандидата в депутати, слід розуміти виключно фізичну

відсутність будь-якого з документів, передбаченого у частині другій статті 55 цього ж Закону».

Вирішуючи спірне питання про те, чи можуть вважатися грошовою заставою кандидата в народні депутати України відповідно до статті 56 Закону України «Про вибори народних депутатів України» грошові кошти, сплачені не кандидатом, а замість нього третіми особами, Верховний Суд у постанові від 29 червня 2019 р. у справі № 855/167/19 зазначив, що «платником у документі про внесення грошової застави має бути зазначена саме особа, яка подає документи до ЦВК для реєстрації як кандидат у народні депутати України, оскільки ч. 2 ст. 56 Закону передбачає, що саме кандидат у депутати вносить грошову заставу».

Під час розгляду даної справи, досліджуючи сутність грошової застави у виборчому процесі, Верховний Суд звертається до Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу), в якому зазначається, що «виборчий ценз і грошова (виборча) заставка мають різну правову природу. Грошова заставка використовується у світовій практиці не як майновий ценз, а як одна з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах.

Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою щодо наявності виборчого права, а виборча заставка – лише умовою реєстрації кандидата в депутати. Майновий виборчий ценз безпосередньо пов'язаний із майновим станом особи, тобто характеризується сукупністю рухомого та нерухомого майна, певним рівнем річного доходу громадянина, які визначають його як власника. Метою грошової (виборчої) застави є обмеження чи усунення зловживання громадянином виборчим правом, передусім за рахунок платників податків. Із системного тлумачення положень Закону випливає, що грошова заставка застосовується з метою забезпечення відповідального ставлення громадян як ймовірних кандидатів в депутати до їх участі у виборах, сприяє прийняттю виважених рішень кандидатом у депутати, якого висунуто в одномандатному окрузі, та кандидатами у депутати, включеними до виборчих списків у багатомандатних округах, щодо реалізації їх пасивного виборчого права, а

також упереджує можливі невиправдані витрати з державних фондів. До того ж відповідно до частини п'ятої статті 43 Закону грошова застава повертається партіям (блокам), які взяли участь у розподілі депутатських мандатів, та депутатам, обраним в одномандатних округах».

У постановах Верховного Суду від 25 червня 2019 р. у справі №855/152/19 та від 30 червня 2019 р. у справі № 855/170/19 [231] сформовано висновок щодо того, що «пасивне виборче право у виборах народних депутатів України не є абсолютним та реалізується за умови дотримання виборчих цензів, зокрема, осілості.

Ценз осілості спрямований на те, щоб депутатами Верховної Ради України обиралися особи, які достатньо глибоко знають і розуміють економічні, політичні, соціальні й інші проблеми державного та суспільного розвитку України і відповідно до цього можуть більш компетентно виконувати свої обов'язки».

В указаних справах Верховний Суд констатував, що «обов'язок підтвердити відповідність кандидата в народні депутати вимогам, установленим статтею 76 Конституції України та статтею 9 Закону, покладається на особу, яка звернулася із заявою про реєстрацію кандидатом в народні депутати України.

Оскільки дотримання цензу осілості є умовою реалізації права бути обраним, подані особою документи для реєстрації кандидатом у народні депутати повинні містити докази, що підтверджують тривалість та мету перебування такої особи за межами України».

Разом із тим, у рішенні Шостого апеляційного адміністративного суду від 30 червня 2019 р. у справі № 855/215/19 [232], підтверджену постановою Верховного Суду від 4 липня 2019 р., указано, що «Законом не покладено на Комісію обов'язку інформувати особу, яка подає документи для реєстрації її кандидатом у народні депутати України, про невідповідність документів вимогам чинного законодавства, а також вимагати від кандидата подання додаткових документів, що підтверджують певні обставини, зокрема, підстави перебування особи за межами України».

Під час розгляду справи № 855/268/19 Верховний Суд у постанові від 14 липня 2019 р. дійшов висновку, що «Комісія, приймаючи рішення, повинна дотримуватися балансу між правами виборців та правами особи, яка бажає скористатися пасивним виборчим правом.

Поряд із цим, відповідність цензу осілості кандидата у депутати є тією інформацією, яка в розумінні статті 63 Закону необхідна виборцям для забезпечення можливості доступу до різнобічної, об'єктивної та неупередженої інформації, потрібної для здійснення усвідомленого, поінформованого, вільного вибору.

Крім цього, чинним законодавством не наділено ЦВК повноваженнями перевіряти отриману від правоохоронних органів інформацію чи встановлювати правомірність дій правоохоронних органів щодо дотримання законодавства при збиранні, виготовленні та поширенні інформації. Аналогічна правова позиція викладена в постанові Верховного Суду від 11 липня 2019 р. у справі № 855/252/19».

Слід звернути увагу на те, що Верховний Суд у постанові від 4 липня 2019 р. у справі № 855/224/19 [233] дійшов висновку, що «та обставина, що позивач через конфлікт політичних поглядів був змушений залишити Україну та просити в іншій країні міжнародного захисту з економічних мотивів не може визнаватися поважною підставою його виїзду за кордон та не є пом'якшуючою обставиною, оскільки свідчить про наявність у нього конфлікту саме з державою. Указана обставина сама по собі вже свідчить про неможливість реєстрації такої особи кандидатом та визначена в Законі як підстава для скасування такої реєстрації».

Зокрема, у рішенні Шостого апеляційного адміністративного суду від 6 лютого 2019 р., залишеному без змін, постанова Верховного Суду від 9 лютого 2019 р., в справі № 855/20/19 підтверджено неможливість участі у виборчому процесі кандидата на пост Президента України від партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому

Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (відмовлено в реєстрації кандидатом на підставі пункту 8 частини першої статті 52 Закону України «Про вибори Президента України») [234].

Під час розгляду справ № 855/25/19 (рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 9 лютого 2019 р. змінене у мотивувальній частині постановою Верховного Суду від 13 лютого 2019 р.) та 855/31/19 (рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 12 лютого 2019 р. залишене без змін постановою Верховного Суду від 15 лютого 2019 р.) суди дійшли висновку, що Центральній виборчій комісії надано повноваження самостійно оцінювати передвиборну програму кандидатів на предмет наявності у ній положень, встановлення яких є підставою для відмови у їх реєстрації, з одночасним обов'язковим наведенням мотивів цієї відмови у відповідному рішенні. Водночас така оцінка за жодних обставин не повинна базуватись виключно на суб'єктивному трактуванні Комісією положень передвиборної програми, яке спотворює дійсні наміри кандидата на посаду Президента України та/або не підкріплюється нормами чинного законодавства України.

По-друге, вирішення спірних процедурних аспектів діяльності виборчих комісій, у тому числі щодо роз'яснювальної діяльності та розгляду звернень. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 8 липня 2019 р., якою частково скасовано рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 4 липня 2019 р. у справі № 855/244/19 про визнання протиправною та скасування постанови Комісії від 30 червня 2019 р. № 1383 «Про внесення змін до постанови Центральної виборчої комісії від 26 червня 2019 р. № 1345» [235], досліджуючи питання правомірності не проведення процедури жеребкування щодо розміщення назв політичних партій у виборчому бюлетені у зв'язку з прийняттям на виконання рішень суду постанови про реєстрацію кандидатів у народні депутати України, включених до виборчого списку політичної партії,

поза визначеними Законом України «Про вибори народних депутатів України» строками встановив, що «виборчий процес є незворотнім та безперервним, усі виборчі процедури жорстко взаємопов'язані та здійснюються у чіткій послідовності і регламентовані строки, які не підлягають поновленню.

При цьому, Конституційний Суд України у Рішенні від 10 червня 2009 р. № 14-рп/2009 [236] указав, що строки проведення виборів є важливим інститутом гарантії реалізації виборчих прав громадян.

Отже, виборчому процесові притаманний темпоральний аспект, сутність якого полягає у тому, що цілеспрямована діяльність суб'єктів виборчого процесу неминуче розгортається у часі. Під час виборів часові параметри (строки) здійснення тих чи інших виборчих дій впливають на реалізацію виборчих прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу.

Темпоральний вимір виборчого процесу, порівняно з іншими юридичними процесами, є особливо важливим у зв'язку з винятковою роллю виборів як форми здійснення волевиявлення народу, адже проміжок часу, в межах якого відбувається виборчий процес, характеризується специфічним станом суспільства і держави. Виборчий процес не може тривати безмежно, отже, повинен закінчуватися у певний нормативно встановлений момент часу.

Таким чином, з огляду на викладене, Центральна виборча комісія при прийнятті оскаржуваної постанови зважила очікувані ризики та керувалася принципами «справедливого балансу» між інтересами усіх політичних партій – суб'єктів виборчого процесу, рівності та вільних виборів, а тому її оскаржуване по справі рішення мало очевидну легітимну мету - забезпечити реалізацію прав політичної партії «Рух нових сил Михайла Саакашвілі», не порушуючи прав інших суб'єктів виборчого процесу та чинного законодавства України.

Таким чином, з аналізу наведеного вище Верховним Судом не встановлено свавільності в діях ЦВК під час прийняття оспорюваного рішення. Натомість, це рішення було збалансованим та пропорційним з урахуванням інтересів всіх суб'єктів виборчого процесу».

Згідно з Постановою Великої Палати Верховного Суду від 13 серпня 2019 р., ухваленою за результатами перегляду рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 09 серпня 2019 р. та якою указане рішення суду першої інстанції залишено без змін, у справі № 9901/423/19 встановлено, що «саме лише не вчинення суб'єктом владних повноважень обов'язкової дії у передбачений Законом України «Про вибори народних депутатів України» строк не може бути єдиною і безумовною підставою для констатації факту допущення таким суб'єктом протиправної бездіяльності. З метою належного встановлення цих обставин підлягають з'ясуванню конкретні причини, умови та обставини, через які дії, що підлягали обов'язковому виконанню відповідно до закону, фактично не були виконані чи були виконані з порушенням строків» [237].

Під час розгляду справ № 855/337/19 та 855/342/19 Верховний Суд, виходячи з аналізу положень виборчого законодавства, доходить висновку, що «грубим порушенням законодавства України про вибори слід вважати відверте, умисне вчинення членом комісії дій або бездіяльності, які межують або становлять собою склад адміністративного чи кримінального правопорушення».

Постановою Верховного Суду від 1 березня 2019 р., ухваленою за результатами перегляду рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 25 лютого 2019 р. та якою рішення указане суду першої інстанції залишено без змін, у справі № 855/53/19 встановлено, що Комісія, перебуваючи у статусі власника ІАС «Вибори Президента України» ЄІАС «Вибори», зобов'язана забезпечувати усіма можливими та передбаченими законами у сфері захисту інформації способами захист цієї системи та інформації, яка у ній міститься, і запобігати несанкціонованим діям щодо цієї системи з боку інших осіб, у тому числі шляхом прийняття актів про утворення робочих груп із залученням співробітників Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України і Служби безпеки України, що узгоджується з функціями та завданнями цих органів у сфері інформаційної безпеки держави.

Згідно з висновками Верховного Суду, викладеними у ході розгляду справ № 855/57/19 (рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 28 лютого 2019 р. та постанова Верховного Суду від 4 березня 2019 р.) та № 855/58/19 (рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 1 березня 2019 р. та постанова Верховного Суду від 5 березня 2019 р.), «право ЦВК приймати рішення про роз'яснення положень виборчого законодавства є законодавчо визначеними повноваженнями Комісії, і такі рішення приймаються у формі НПА, що не підлягають реєстрації у Мінюсті, але є обов'язковими до застосування усіма суб'єктами, визначеними статтею 13 Закону України «Про Центральну виборчу комісію». За нормами частини 1 статті 12, частини 1 статті 13, пункту 5 частини 1 статті 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» ЦВК приймає у формі постанов роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори, які є обов'язковими для використання в роботі виборчих комісій та обов'язковими для виконання всіма суб'єктами виборчого процесу та органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності, а також громадянами України. Виходячи з системного аналізу завдань і принципів діяльності ЦВК, колегія суддів Верховного Суду погоджується з висновками суду першої інстанції в тій частині, що до повноважень ЦВК віднесено можливість надання роз'яснень і рекомендацій виключно з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми. Водночас, з огляду на норми частини 1 статті 13, пунктів 4 та 5 частини 1 статті 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію», роз'яснення і рекомендації ЦВК можуть стосуватися інших осіб, окрім виборчих комісій чи комісій з референдуму, адже обов'язковість їх виконання, за своєю суттю, означає необхідність їх урахування всіма без виключення особами при вирішенні питання щодо застосування законодавства про вибори і референдум, яке охоплюється відповідним роз'ясненням та/або рекомендацією» [238].

У постанові Верховного Суду від 13 березня 2019 р., якою скасовано рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 9 березня 2019 р. у справі № 855/71/19, суд, досліджуючи питання форми розгляду (колегіальної чи одноособової членом Центральної виборчої комісії) отриманих Комісією звернень, дійшов також висновку, що «порядок розгляду звернень, які надходять до ЦВК під час виборчого процесу, а також ухвалення рішень за наслідками цього розгляду залежить від суті питання, з яким звертається заявник, і не передбачає обов'язкового винесення цього питання на засідання ЦВК для прийняття колегіального рішення. Розгляд звернень у ЦВК організовано таким чином, що попереднє їх вивчення здійснює член ЦВК, до повноважень якого віднесено, серед іншого, вирішувати, чи є достатні підстави для того, аби порушені у зверненні питання Комісія розглядала на засіданні та ухвалювала з цього приводу колегіальне рішення. Критеріїв, якими мав би керуватися член ЦВК, коли вирішував, у якій формі необхідно розглядати певне звернення, яке надійшло до ЦВК, законодавство не містить, як і вичерпного переліку питань, які вимагають саме колегіального ухвалення рішення. Це сфера дискреційних повноважень члена ЦВК, реалізація яких, утім, повинна мати об'єктивні підстави та узгоджуватися з приписами закону. Вирішення питання про те, в якій формі треба розглядати звернення, які надходять до ЦВК під час виборчого процесу, є дискреційними повноваженнями члена ЦВК і це є його правом, а не обов'язком, рекомендувати ЦВК розглянути заяву на її засіданні та ухвалити рішення стосовно такої заяви. Законодавством не передбачено, в яких випадках заяви (звернення) вирішуються на засіданні ЦВК, оскільки оцінка змісту заяви і визначення того, чи існує необхідність її розгляду на засіданні Центральної виборчої комісії, чи достатня одноосібна відповідь члена Комісії заявнику, віднесено законодавством до дискреційних повноважень Комісії» [239].

Рішенням Шостого апеляційного адміністративного суду від 10 березня 2019 р., підтвердженим постановою Верховного Суду від 13 березня 2019 р., в справі № 855/72/19 суди дійшли висновку, що «встановлення форми виборчого

бюлетеня з виборів Президента України та затвердження тексту, що міститься у ньому, належить до дискреційних повноважень Центральної виборчої комісії» [240].

По-третє, конкретизація аспектів судового захисту порушеного виборчого права.

У рішенні Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р. було констатовано низку порушень виборчого права, зокрема «при встановленні результатів повторного голосування у день виборів Президента України Центральна виборча комісія на своєму засіданні колегіальним складом не досліджувала протоколи територіальних виборчих комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних виборчих округів, не перевіряла їх достовірність, правильність та повноту складення та інші документи зазначені у частині 6 статті 83 Закону «Про вибори Президента України». До встановлення результатів повторного голосування у день виборів Президента України Центральна виборча комісія не розглянула заяви та скарги про порушення територіальними виборчими комісіями порядку встановлення підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів і рішення прийняті територіальними виборчими комісіями за результатами їх розгляду. На час встановлення Центральною виборчою комісією результатів повторного голосування з виборів Президента України у судах не був закінчений розгляд своєчасно поданих скарг на бездіяльність, дії та рішення територіальних виборчих комісій, вчинених при встановленні підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів, і термін розгляду цих скарг не закінчився» [241].

У цьому ж рішенні зазначено, «враховуючи неможливість достовірно встановити результати дійсного волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі шляхом повторного встановлення підсумків повторного голосування та враховуючи, що проведене 21 листопада 2004 р. повторне голосування не змінило статусу кандидатів, які за підсумками голосування у день виборів 31 жовтня 2004 р. одержали найбільшу кількість

голосів виборців, суд вважає за необхідне поновити права суб'єктів виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними ст. 85 Закону України «Про вибори Президента України».

Таким чином, Верховний Суд України прийняв історичне рішення – вказав на новий спосіб поновлення порушеного виборчого права не передбаченого чинним на той час законодавством, чим спонукав Верховну Раду України здійснити оновлення складу ЦВК, прийняти зміни до виборчого законодавства.

У цій справі суд керувався чинною на той час ч. 1 ст. 98 Закону України «Про вибори Президента України», за якою суб'єкт розгляду скарги, встановивши, що рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта оскарження не відповідають законодавству про вибори Президента України, задовольняє скаргу, скасовує рішення повністю або частково, визнає дії чи бездіяльність неправомірними, зобов'язує суб'єкта оскарження задовольнити вимоги заявника або іншим шляхом поновити порушені виборчі права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу чи зобов'язує суб'єкта оскарження та (або) інший орган, партію (блок), засіб масової інформації, посадову чи службову особу здійснити передбачені законодавством, що регулює організацію та порядок проведення виборів Президента України, дії, які впливають із факту скасування рішення, визнання оскаржених дій або бездіяльності неправомірними.

Зміст цієї статті свідчить про те, що головне завдання суду під час захисту порушеного виборчого права забезпечити його поновлення, а не задоволення вимог заявника, і саме тому він наділяється фактично необмеженими способами вирішення виборчого спору.

Указане положення містилося саме у виборчому законодавстві не дарма, а тому що, порушення пасивного виборчого права певного кандидата одночасно нівелює вибір та паплюжить зміст активного виборчого права громадян України, які проголосували за цього кандидата та впливає на суміжні політичні права, зокрема право брати участь в управлінні державними справами.

Хоча, досліджуючи питання права виборця на оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, членів цих комісій до суду, Верховний Суд у постанові від 12 липня 2019 р. у справі № 855/265/19 про визнання протиправною та скасування постанови Комісії від 3 липня 2019 р. № 1446 «Про скасування реєстрації кандидата в народні депутати України А.А. Шарія, включеного до виборчого списку Політичної партії «Партія Шарія» у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 р.» звернув увагу на те, що «судовому захисту підлягає лише порушене право особи, а тому, звертаючись до суду з позовом щодо оскарження позивач повинен довести факт порушення Комісією безпосередньо його виборчого права або інтересу щодо участі у виборчому процесі, як того вимагає ч. 2 ст. 273 КАС України. При цьому таке порушення має бути реальним, стосуватися (зачіпати) індивідуально виражених прав чи інтересів особи, яка стверджує про їх порушення» [242].

Виходячи з викладеного, можна констатувати, що ефективна реалізація виборчих прав у ході вирішення виборчих спорів судом є основним завданням забезпечення реалізації конституційного принципу відповідальності держави за свою діяльність. Запровадження адміністративної юстиції обумовлено необхідністю контролю за ходом виборчого процесу, а судовий захист вважається найбільш дієвою гарантією відновлення порушених виборчих прав та запобігання таких порушень в майбутньому.

Судове врегулювання виборчих спорів є способом реалізації конституційного права кожного громадянина на звернення до суду щодо захисту своїх прав і свобод, оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, з одного боку, і ефективною гарантією народовладдя та ефективної роботи виборчих комісій, з іншого.

Отже, первинність названого конституційного права зумовлює необхідність зупинитися на характеристиці його змісту. Так, Конституційний Суд України у Рішенні від 25 листопада 1997 р. № 6-зп у справі за

конституційним зверненням громадянки Дзюби Г.П. щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) зазначив, що положення частини другої статті 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або обмежують права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді [243].

У контексті вирішення виборчих спорів, у змісті цього конституційного права можна виокремити:

1) матеріально-правовий аспект, пов'язаний із поновленням/коригуванням порушеного або оспорюваного права чи дотримання виборчих процедур, що становить предмет судового розгляду у виборчій справі;

2) процесуальні аспекти цього права у виборчих справах складаються з можливостей, наданих особі в стадії судового розгляду в адміністративному процесі, зокрема право на звернення до суду, право на належне сповіщення про рух справи, право на особисту участь у справі, надання пояснень, розгляд справи у визначені строки, отримання копії судового рішення, оскарження прийнятого судового рішення, вимоги його виконання тощо.

Оскільки процесуальний порядок розгляду і вирішення виборчих спорів не є предметом цього дисертаційного дослідження, а є самостійною науковою проблемою, яка достатньо детально досліджувалася багатьма вітчизняними вченими-процесуалістами [244], вважаємо за необхідне охарактеризувати конституційні засади судового врегулювання виборчих спорів, які ґрунтуються

на тому, що рівень захистувирборчих прав повинен відповідати європейським виборчим стандартам,відповідно до статті 13 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо проведення демократичних виборів, які,у свою чергу, мають становити систему правових норм і принципів, що мають гарантувати особі в межах судового змагального процесу однакові можливості користуватися усіма матеріальними і процесуальними правами[245, с. 36].

Кожен під час розгляду будь-якої справи має право на правосуддя, яке відповідало б вимогам справедливості [246]. На теперішній час реалізація виборчих прав громадян у процесіобрання на виборчі посади зіштовхується з численними перешкодами, порушеннями, у зв'язку з чим, безпосередня місія суду має полягати у тому, щоб мінімізувати їх негативний вплив на виборчий процес та презентувати можливість порушень на майбутнє. Отже, видається, що основною конституційно-правовою умовою гарантування виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході процесу обрання є право на захист незалежним і безстороннім судом.

Насамперед, суд – це незалежний орган, що є гарантією реалізацій конституційних прав громадян. Діяльність суддів чітко регламентована нормами законодавства, розроблена процедура встановлення й перевірки фактичних обставин та ухвалення рішень. Рішення суддів мають обов'язковий характер, тобто мають неухильно виконуватися сторонами спору, і це є найосновнішою гарантією ефективності судової влади України.

Використання закріплених у КАС України конституційних принципів судочинства наряду зі специфічними галузевими принципами адміністративного судочинства та їх гармонійне втілення у судовому процесі є ціннісними орієнтирами для надання тлумачення правилам, які забезпечують механізм захисту виборчих прав. Так, в адміністративному судочинстві, на відміну від інших видів судочинства, діє принцип офіційності, який реалізується через активну позицію суду щодо з'ясування всіх обставин у справі. Принцип диспозитивності в адміністративному судочинстві набуває

специфічних ознак, оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 9 КАС України у разі необхідності для повного захисту виборчих прав суд може вийти за межі позовних вимог. Цей принцип дозволяє суду при розгляді виборчих справ визнавати незаконними не тільки акти, про які не йдеться в адміністративному позові, але й інші обставини, які впливають на прийняття рішення у справі. Принцип офіційності не лише стосується з'ясування обставин у справі, але й корелює (взаємний зв'язок, взаємна залежність; співвідношення) з принципом змагальності та принципом диспозитивності, суд визначає обставини, які необхідно встановити для вирішення спору; з'ясовує, якими доказами сторони можуть обґрунтовувати свої доводи чи заперечення щодо цих обставин [247].

Щоб збалансувати нерівні вихідні можливості у сторін, адміністративний суд повинен відігравати активну роль у судовому процесі, щоб сприяти особі у захистові її прав та інтересів, оскільки виборчий процес має низку особливостей. У цих випадках судам слід звернути увагу на можливість вийти за межі позовних вимог, що є особливістю реалізації диспозитивності в адміністративному процесі, тобто адміністративний суд у постанові може вирішити питання щодо протиправності не лише рішення, яким було відхилено скаргу, подану в адміністративному порядку, але й першого рішення, яким безпосередньо було порушено права особи, вирішити виборчий спір.

Однією з актуальних проблем розгляду та вирішення виборчих спорів є забезпечення їх врегулювання у визначені законодавством строки, відповідає міжнародним виборчим стандартам у сфері забезпечення загального, рівного й прямого виборчого права, вільного й таємного волевиявлення громадян. Забезпечення принципу оперативності при розгляді та вирішенні виборчих спорів є гарантією реалізації норм виборчого законодавства, подолання механізмів перетворення на юридичну фікцію.

Отже, конституційно-правовими засадами врегулювання виборчих спорів у судовому порядку є незалежність, офіційність, змагальність, диспозитивність та оперативність.

Важливим завданням суду є усунення причин порушень виборчого

законодавства та умов, що їм сприяли, підвищення рівня правосвідомості, правової культури учасників процесу [248, с. 16]. Суд, здійснюючи функцію правосуддя, водночас контролює діяльність учасників виборчого процесу з точки зору виконання ними вимог закону, а судовий розгляд справи та відповідно вирішення виборчого спору, завершується постановленням судового рішення.

Судове рішення є офіційним документом, ухваленим судом. Варто зазначити, що рішення суду – це персоніфікований правозастосовний акт, який має разовий характер. При реалізації волевиявлення громадян та забезпечення законності його вплив на регулювання спірних виборчих правовідносин у цілому є остаточним, адже саме через судові рішення забезпечуються такі складові принципу верховенства права, як: правова певність; визначеність становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави; обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; незмінність остаточного судового рішення, яке набрало чинності. Судове рішення виражає волю держави та є юридично обов'язковим (ст. 129-1 Конституції України). Як акт із застосування норм виборчого права, судове рішення має індивідуальний характер, тобто вирішує виборчий спір між суб'єктами виборчого процесу з конкретної виборчої справи.

У статті 129-1 Конституції України закріплено, що судові рішення проголошуються іменем України та є обов'язковими до виконання на всій території країни. Обов'язковість судових рішень є однією з основних засад судочинства. Правильне застосування норм матеріального права й постановлення законного, обґрунтованого і справедливого рішення – один із головних обов'язків суду [249]. І як із цього приводу зазначає С.П. Головатий, «право на справедливе судочинство і саме правовладдя загалом втрачають будь-який зміст, якщо судове рішення не виконано» [250, с. 38].

Виконання судового рішення як завершальна стадія судового розгляду та фактичного поновлення порушеного права особи має бути реальним, оскільки

без дієвих заходів щодо виконання рішень судів поновлення права особи не відбувається.

Важливість виконання судових рішень полягає у тому, що по суті без цього елементу право на судовий захист стає неможливим, сумнівним та ілюзорним. І навпаки, невиконання судових рішень, затримання строків їх виконання, як свідчить вітчизняна практика, призводить до значного порушення виборчих прав та цілісності виборів, і тим самим зводить нанівець соціальну цінність правосуддя та підриває легітимність отримання влади. Це також є важливим із точки зору правової визначеності, оскільки особа, що виграла судовий процес, очікує на невідворотне виконання судового рішення і поновлення порушених прав [251, с. 45].

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював важливість виконання судових рішень та вказував на цю стадію судочинства як на елемент права на судовий захист. Зокрема, у Рішенні № 16-рп/2009 від 30 червня 2009 р. Конституційний Суд України зазначив, що метою судового контролю своєчасне забезпечення захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, і наголошує, що виконання усіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утворює авторитет держави як правової [252]. У Рішенні від 13 грудня 2012 р. № 18-рп/2012 (справа про стягнення заборгованості з підприємств паливно-енергетичного комплексу) Конституційний Суд України доходить висновку, що виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист охоплює, зокрема, законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави [253]. Невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом (пункт 3 мотивувальної частини Рішення від 25 квітня 2012 року № 1-рп/2012) [254].

Вибірчий процес має низку особливостей, серед яких його швидкоплинність, незворотність етапів у часі та неможливість їх поновлення.

За правовою позицією, висловленою Конституційним Судом України у Рішенні від 10 червня 2009 р. № 14-рп/2009, строки проведення виборів є важливим інститутом гарантії реалізації виборчих прав громадян. Верховний Суд у своїй практиці (постанова від 08 липня 2019 р. у справі № 855/244/19) наголошував, що системний аналіз Закону свідчить, що виборчий процес є незворотнім та безперервним, усі виборчі процедури жорстко взаємопов'язані та здійснюються у чіткій послідовності та регламентовані строки, які не підлягають поновленню [255].

Механізм примусового виконання рішень часто не спрацьовує, особливо в межах швидкоплинності виборчого процесу, коли не бажають виконувати вимоги суду та не несучи при цьому ніяких істотних ризиків. Таким чином, у виборчому процесі є значна зацікавленість в юридичних інструментах, які дозволяють вирішувати спори.

Виконання судових рішень у виборчій справі необхідно розглядати як заключну судову гарантію реалізації конституційних прав і свобод у межах виборчого процесу, як елемент права на справедливий судовий розгляд.

Оскільки за правилами КАС України вирішуються справи, які пов'язані з виборчим процесом, що характеризуються предметною спрямованістю, виконання судових рішень, постановлених у результаті такого вирішення, здійснюється низкою органів.

Таким чином, без реального належного виконання рішення суду право на забезпечення ефективного захисту у межах виборчого процесу в суді позбавлене сенсу, оскільки воно стає формальним і декоративним та не забезпечує захист і поновлення порушених виборчих прав. Право на судовий захист є конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина, а обов'язкове виконання судових рішень – складовою права на ефективний судовий захист [256].

Системний аналіз положень ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 70, ст.ст. 71, 76, 129 Конституції України, ст. 14 КАС України, ч.ч. 3–5 ст. 245, ст. 382 КАС України

дає підстави стверджувати, що виконання судового рішення у виборчій справі підлягає забезпеченням судом.

Пленум Вищого Адміністративного Суду України у п. 17 постанови від 1 листопада 2013 р. № 15 роз'яснив, що «судовим рішенням щодо розгляду виборчого спору суд може встановити строк для подання суб'єктом владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, звіту про виконання постанови суду (абз. 7 п. 4 ч. 1 ст. 163, ч. 1 ст. 267 КАС України). У разі необхідності спосіб, строки і порядок виконання можуть бути визначені в самому судовому рішенні. Так само на відповідних суб'єктів владних повноважень можуть бути покладені обов'язки щодо забезпечення виконання рішення (ч. 1 ст. 257 КАС України)» [58].

Отже, забезпечення відповідної форми контролю суду за виконанням рішень у виборчій справі – це зобов'язання в імперативному порядку судом суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіту про виконання судового рішення (ст. 382 КАС України), а в разі неподання такого звіту – накладенням штрафу.

Такі зобов'язання може бути спрямовано суб'єктові виборчих правовідносин, відповідачеві у справі, також іншій особі, що наділена повноваженням вчиняти дії з виконання судового рішення. Законодавець прямо передбачає, що контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом, та означає юридичну реалізацію приписів, що містяться у його резолютивній частині, тобто юридичну достатність для його реалізації через те, що судове рішення у сфері адміністративного судочинства є актом правосуддя та відповідним юридичним фактом з точки зору матеріального права. До того ж здійсненність судового рішення вимагає його виконання у добровільному або в примусовому порядку. Такі шляхи та способи реалізації контролю за виконанням судового рішення по справі, яка пов'язана з виборчим процесом у конкретних нормах виборчого права – як матеріальних, так і процедурних, та, відповідно, у положеннях виборчого законодавства відсутні.

Крім того, зміст нового Виборчого кодексу України суттєво обмежує суд у здійсненні правозахисної діяльності та виборі способів вирішення виборчих спорів і поновлення порушених виборчих прав громадян України. Зокрема, у ч. 6 ст. 64 Виборчого кодексу України зазначається, що «у разі скасування судом рішення відповідної виборчої комісії, у тому числі з питання визнання голосування на виборчій дільниці недійсним, встановлення підсумків голосування та результатів виборів, рішення з цього питання приймає виборча комісія, рішення якої було скасовано, або виборча комісія вищого рівня на підставі рішення суду. При цьому, якщо рішення не було скасовано з формальних підстав, виборча комісія не може прийняти рішення, яке по суті повторює скасоване рішення» [59].

Така редакція повертає по-суті вирішення спірного питання знову до відповідної виборчої комісії, некомпетентність або упередженість, якої було встановлено під час судового розгляду, що може призвести до поновлення/продовження виборчого спору.

Разом із тим, однією з найважливіших переваг судового захисту *a priori* є можливість необ'єктивного розгляду справи та відомчого впливу на вирішення питання, через незалежність та номінальне підпорядкування суду лише закону, широку гласність судового процесу, безпосереднє дослідження у судовому засіданні усіх обставин справи, змагальність процесу, детальну процесуальну регламентацію та демократичні принципи судового процесу.

Ватро погодитися з М.І. Смоковичем у тому, що «саме поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, не свідчить про належний судовий захист в Україні та судовий контроль за законністю діяльності суб'єктів цих (усіх) правовідносин. Ця конституційна норма буде повністю реалізованою лише за умови, що суди наділять повноваженнями не тільки на розв'язання конфліктів у відповідних правовідносинах, а й на відновлення або приведення у відповідність із законодавством цих правовідносин. Суди не мають відповідної компетенції на належне судове

врегулювання конфліктів, у тому числі при розв'язанні виборчих спорів» [61, с. 245].

Враховуючи, правову природу суду та його роль у процесі вирішення виборчих спорів, з метою встановлення юридичної визначеності під час врегулювання кожного виборчого спору, доцільним є викладення цієї норми в редакції, що вже довела свою ефективність на практиці під час подолання загальнодержавного виборчого спору під час виборів Президента України у 2004 р., а саме закріпити у ч. 6 ст. 64 Виборчого кодексу України: «Суд, встановивши, що рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта оскарження не відповідають цьому Кодексу, задовольняє скаргу, скасовує рішення повністю або частково, визнає дії чи бездіяльність неправомірними, зобов'язує суб'єкта оскарження задовольнити вимоги заявника або іншим шляхом поновити порушені виборчі права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу чи зобов'язує суб'єкта оскарження та (або) інший орган, партію (блок), засіб масової інформації, посадову чи службову особу здійснити передбачені цим Кодексом дії, які впливають із факту скасування рішення, визнання оскаржених дій або бездіяльності неправомірними».

Указана редакція кореспондує і чинним нормам КАС України. Так, частиною 2 ст. 5 КАС України передбачено, що захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися також в інший, не заявлений позивачем спосіб, який не суперечить закону і є ефективним. Одночасно п. 10 ч. 2 ст. 245 КАС України уповноважує суд у разі задоволення позову прийняти рішення, яким встановити інший, не зазначений у згаданій статті спосіб захисту прав, свобод, інтересів приватних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів. З огляду на зміст ч.ч. 3–5 ст. 245 КАС України з метою відновлення порушених прав, свобод, інтересів особи суд також може зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити необхідні дії, у тому числі, спрямовані на прийняття певного правового акта.

Виходячи з наведеного вище, можна зробити висновок, що судовий контроль у вирішенні спорів, пов'язаних із виборчим процесом є остаточною гарантією відновлення/коригування порушених виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів, а також призводить до юридичної визначеності у правовідносинах.

Отже, судовий захист виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів являє собою спеціальну процесуальну діяльність суду із розгляду звернень щодо їх порушення, яка регулюється комплексом конституційних, матеріальних і процесуальних норм. В умовах формування правової держави та громадянського суспільства механізм судового захисту виборчих прав має комплексний характер і передбачає діяльність у взаємопов'язаних напрямках, зокрема:

- 1) встановлення обставин справи на підставі доказів за положеннями змагального процесу;
- 2) розгляд справ про скасування або визнання незаконними (таких, що суперечать закону) актів органів адміністрування виборів чи дійбездіяльності під час виборчого процесу, наслідком застосування яких стало порушення виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів;
- 3) вчинення дій для відновлення/коригування порушених виборчих прав;
- 4) вжиття заходів відповідно до закону про притягнення до юридичної відповідальності суб'єкта (суб'єктів), з вини якого (яких) було допущено порушення норм та принципів виборчого права.

Виходячи з наведеного вище, можна зробити висновок, що судове врегулювання виборчих спорів є організаційно-правовим механізмом забезпечення виборчого законодавства шляхом розгляду та вирішення виборчих спорів адміністративними судами за зверненнями суб'єктів та інших учасників виборчого процесу на порушення або створення перешкод в реалізації виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів.

За допомогою процедури адміністративного судочинства відбувається відновлення/коригування порушених виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів.

2.3. Позасудове врегулювання виборчих спорів

Правове регулювання вирішення виборчих спорів виборчим комісіями врегульовано в актах виборчого законодавства. Водночас шлях через звернення зі скаргою до відповідної виборчої комісії заснований на конституційному праві на звернення (петицію) – одному із фундаментальних політичних прав громадян, встановленому ст. 40 Конституції України, яке гарантує не лише можливість звертатися до органів влади та посадових осіб, але й встановлює обов'язок останніх «розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк».

Як зазначають П.М. Рабінович та М.І. Хавронюк, право на звернення забезпечує громадянам, зокрема, «можливість відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення» [257, с. 215]. Таким чином, скарга до виборчої комісії, яка ініціює розгляд виборчого спору, реалізує конституційне право громадян, яке, відповідно до ч. 1 ст. 64 Конституції, не може бути обмежене законом. Зрештою, ч. 5 ст. 55 Конституції гарантує кожному «право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань».

Скарга – це звернення, що містить інформацію щодо порушення виборчого законодавства України та вимоги забезпечити реалізацію і захист виборчих прав та законних інтересів відповідних суб'єктів виборчого процесу, поновити порушені виборчі права [258, с. 26]. На наш погляд, скарга – це письмове звернення до виборчої комісії з вимогою скасувати або переглянути рішення, дії чи бездіяльність під час виборчого процесу. Метою звернення є забезпечення реалізації та захисту конституційних прав громадян під час виборчого процесу, дотримання рівності прав і можливостей участі

суб'єктів виборчого процесу, усунення порушень, поновлення порушених виборчих прав, дотримання цілостності виборів та однакового застосування законодавства про вибори.

У теорії права вирішення виборчих спорів, які стають предметом розгляду виборчої комісії іменуються адміністративним або позасудовим порядком. Постає питання, наскільки такий підхід є виправданим? Дійсно, адміністративне оскарження є основним позасудовим способом розв'язання виборчого спору. Як слушно зазначає Н.Ю. Хаманєва, цей спосіб у поєднанні із судовим оскарженням становить єдиний механізм захисту прав особи [259, с. 75]. Саме адміністративне оскарження частіше за все розглядається як засіб захисту прав, який або є альтернативним судовому оскарженню, або передуює йому. Разом із тим важливо підкреслити, що термін «адміністративний» використовується у цьому випадку не в загальноправовому розширеному значенні, а лише для позначення оскарження порушень виборчих прав громадян, тобто ініціювання виборчих спорів.

З урахуванням цього правильним, на нашу думку, є застосування саме терміна «позасудовий порядок вирішення виборчих спорів» як сукупності механізмів оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час виборчого процесу виборчими комісіями, не пов'язаних зі зверненням до суду.

Створення умов для реалізації виборчих прав, наявних юридичних можливостей обирати та бути обраним до органів державної та місцевої влади, брати участь у здійсненні інших виборчих процедур та дій, а також для досягнення відповідного результату є основною задачею органів адміністрування виборів. Проте, виборчі кампанії останніх років свідчать про необхідність перегляду підходів формування та функціонування виборчих комісій і форм підготовки та навчання їх членів, які існують на теперішній час, оскільки діючі порядки уже не здатні досягти тих результатів, які їх очікують від них як українські виборці, так і держава [260].

Система виборчих комісій України є централізованою і складається з комісій низової ланки (дільничних), середньої ланки (окружних,

територіальних) і вищої ланки – Центральної виборчої комісії України, яка, на відміну від інших ланок, є постійно діючим колегіальним державним органом, якого наділено повноваженнями щодо організації, підготовки і проведення виборів у порядку та в межах, встановлених законами України [261, с. 354]. Центральна виборча комісія володіє винятковим досвідом у виборчій сфері з огляду на багаторічну безперервну практику застосування законодавства України про вибори, а також проведення виборів [262].

Розглядаючи правовий статус органів адміністрування виборів, передусім слід указати на одностайну оцінку виборчих комісій саме як органів. Така їх кваліфікація, як уже зазначалося, має законодавчий характер; так їх розглядає і Венеціанська комісія [263, с. 150–151]. Із цим погоджуються івітчизняні науковці [264]. Як органи розглядають виборчі комісії також російські [265, с. 61] та європейські (у тому числі польські) дослідники [266].

Разом із тим, варто погодитися з О.В. Олькіною тому, що «концепт конституційно-правової природи виборчих комісій розкривається у їх сутнісних ознаках: 1) організаційно-правова форма юридичної особи публічного права, самостійного державно-владного інституту з представницьким характером, що може формувати виборчу владу, та тимчасовим характером функціонування для окружних (територіальних) і дільничних виборчих комісій; 2) незалежність, що проявляється в особливому порядку формування персонального складу різних рівнів виборчих комісій та достроковому припиненні повноважень окремих їх членів, а також в наявності самостійних владних повноважень і матеріально-фінансової самостійності; 3) колегіальність, яка втілюється в порядку прийняття рішень виборчими комісіями; 4) компетентність – полягає у особливих юридичних знаннях та практичних навичках здійснення виборчого процесу; 5) прозорість та відкритість» [267, с. 40].

Саме названі ознаки зумовлюють наділення виборчих комісій повноваженнями квазісудових органів із розгляду та вирішення виборчих спорів, а також контролю за дотриманням виборчого законодавства.

Виборчі комісії, як органи адміністрування виборів є безпосередніми організаторами підготовки та проведення виборів в Україні і на всіх стадіях виборчого процесу, вживають заходів для того, щоб реалізація виборчих прав громадян стала можливою, оскільки це проголошується в законодавчих актах, що регулюють порядок підготовки та проведення виборів в Україні. На теперішній час виборчих комісій наділено повноваженнями юрисдикційних органів щодо розгляду скарг [268]. Тому необхідно зазначити, що такий спосіб оскарження може передувати судовому розглядові виборчого спору, але є окремим способом захисту виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів, використання якого далеко не завжди тягне за собою судовий розгляд і тим більше не впливає на перебіг останнього [269, с. 18].

У цьому випадку йдеться про діяльність виборчих комісій, як спеціальних колегіальних органів, що полягає у забезпеченні реалізації та захисту виборчих прав громадян, інших прав і свобод у ході виборів, яку пропонуємо комплексно розглянути в межах дисертаційного дослідження.

Законодавством, яке регулює управлінські правовідносини у сфері організації, підготовки, проведення та підведення підсумків виборів, передбачено широкий спектр заходів адміністративного (тобто здійснюваного з боку органів державної влади) впливу на учасників виборчого процесу з метою забезпечення дотримання ними вимог виборчого законодавства. Такі заходи адміністративного (управлінського) впливу застосовуються шляхом ініціювання та розгляду виборчих спорів.

Це є природним, оскільки управлінські функції неможливо повноцінно здійснювати, не маючи контрольно-наглядових повноважень. Проте, такі контрольні повноваження неможливо реалізувати, не будучи уповноваженим розглядати спори і приймати щодо них рішення. Тому позбавлення виборчих комісій юрисдикційних повноважень просто перетворило б виборчі комісії на технічні бюро з організації виборів без будь-яких управлінських та контрольних повноважень.

Сучасна наукова доктрина по-різному класифікує групи повноважень та функції виборчих комісій. На наш погляд, саме контрольно-наглядова функція реалізується через контрольні повноваження, зокрема, повноваження розгляду та вирішення виборчих спорів. Така функція ґрунтується на забезпеченні дотримання правопорядку при проведенні виборів, зокрема, дотримання реалізації суб'єктивних виборчих прав і законних інтересів у виборчому процесі. Обсяг контрольних повноважень порівняно з окружними та територіальними різко звужений у дільничних комісій, для яких найбільш характерними є організаційно-розпорядчі повноваження.

Вважаємо, що необхідно відносити до контрольно-наглядової та правозахисної функції компетенцію виборчих комісій (насамперед Центральної виборчої комісії, окружних виборчих комісій загальнонаціональних виборів, територіальних виборчих комісій місцевих виборів) щодо нагляду за дотриманням виборчого законодавства усіма учасниками виборчих правовідносин, що вимагає повної юрисдикції щодо розгляду усіх порушень виборчого законодавства, які мають місце у відповідному виборчому процесі.

Таким чином, незаконні виборчі дії чи розпорядження можуть бути скасованими або виправленими за допомогою оскаржень; можливим також накладення санкцій на порушника чи осіб, відповідальних за порушення або протиправні дії. У залежності від правової норми, що застосовується, одне порушення може призвести до використання обох типів механізму нагляду та забезпечення чесних виборів. Саме тому, важливим є повноваження ЦВК здійснювати загальний нагляд за дотриманням виборчого процесу з власної ініціативи, яке варто поширити й на інші виборчі комісії. Так, якщо про порушення стало відомо у будь-яких джерел, слід ініціювати заходи щодо усунення цих порушень.

Проте, для посилення контрольно-наглядової та правозахисної функції, необхідно удосконалити нормативно-правове регулювання двох взаємозв'язаних питань функціонування виборчих комісій, а саме:

- 1) професіоналізація їх персонального складу;
- 2) деталізація процедури розгляду та вирішення виборчих спорів.

Виходячи з того, що компетентність виборчих комісій є їх сутнісною ознакою, яка забезпечує виконання покладених на них функцій, необхідно зупинитися на питанні комплектування виборчих комісій кваліфікованими кадрами.

За результатами проведених виборчих компаній, у багатьох нетипових ситуаціях, зокрема, й під час вирішення виборчих спорів, ефективна організація роботи виборчої комісії залежить від професійного досвіду і компетентності її складу. Відомо, що досить часто до складу цих комісій потрапляють особи, які не мають відповідної підготовки, достатнього рівня кваліфікації, досвіду роботи, а отже неспроможні виконувати свої обов'язки на належному рівні, що зумовлює порушення законодавства, у тому числі й у процедурі оскарження. Те, що основною причиною численних порушень під час виборів, які викликають виборчі спори «насправді є непрофесійність виборчих комісій» [270], констатують і офіційні спостерігачі та громадські організації.

Особливо гострою є проблема професійного рівня голів, заступників, секретарів окружних виборчих комісій на загальнодержавних виборах та територіальних виборчих комісій на місцевих, на яких покладається широке коло повноважень: від безпосередньої організації здійснення виборчих процедур до забезпечення нарахування, виплати заробітної плати та інших виплат, укладення договорів, представництво інтересів комісій у судах і, звичайно, підготовки до розгляду комісіями скарг під час виборчого процесу. До того ж в умовах швидкоплинності виборчого процесу проблема професійності членів виборчих комісій поглиблюється постійними їх замінами [271].

Правозахисні та контрольні-наглядові функції виборчих комісій вимагають від їх членів належної підготовки, що зумовлено низкою факторів:

1) частою зміною виборчого законодавства України під кожні вибори, що нівелює використання попередньо набутого досвіду учасниками виборчих перегонів (головами комісій, секретарями, кандидатами, спостерігачами та ін.);

2) чіткою регламентацією виборчих процедур та дій, які потребують суворого дотримання приписів як виборчого законодавства, так і інших галузей, оскільки їх порушення можуть призвести до таких негативних наслідків, як скасування реєстрації кандидата, відміна рішення виборчої комісії про визнання кандидата обраним тощо;

3) потребою у спеціальних знаннях через необхідність належного оформлення великої кількості юридичних документів щодо участі у виборах кандидата (партії) та їх участі у різноманітних правовідносинах, які пов'язані з виборчим процесом;

4) здійсненням превентивної діяльності виборчих комісій, пов'язаної з контролем за дотриманням виборчого законодавства та завчасної протидії порушенням на ранніх стадіях;

5) загальним низьким рівнем правової культури та освіти учасників виборчих правовідносин.

Таким чином, існуючий на теперішній час механізм формування складу виборчих комісій потребує організаційної прозорості й обґрунтованості, а також покращання роботи з навчання та підвищення професійної кваліфікації членів виборчих комісій.

Однак, Виборчий кодекс України у ч. 1 ст. 34 серед вимог до членів виборчої комісії називає лише громадянство України та право голосу на відповідних виборах [59], що не відповідає сучасному суспільному запиту та протирічить ч. 2 ст. 19 цього ж Кодексу, за якою «забезпечення умов для реалізації виборчих прав громадян, дотримання основних засад виборчого

права, належне здійснення виборчих процедур і механізмів, передбачених цим Кодексом, точне і достовірне встановлення результатів виборів гарантується».

Виході з того, що «професійність в адмініструванні виборів вимагає чіткого дотримання виборчих процедур та орієнтованості на надання виборчих послуг, що має забезпечуватись персоналом з відповідним рівнем кваліфікації» [272] і керуючись принципом чесних виборів, доцільно на законодавчому рівні встановити додаткові вимоги до членів виборчих комісій, а саме:

1) володіння державною мовою, якою викладено нормативно-правові акти, що регулюють порядок проведення виборів, а також розгляд та вирішення виборчих спорів;

2) проходження обов'язкової попередньої підготовки (навчання) із засвідченням рівня такої підготовки особи державно визнаним документом, а для осіб, які претендують на керівні посади у виборчих комісіях, а також усіх членів Центральної виборчої комісії – вищої юридичної освіти.

Нажаль, чинний Закон України «Про Центральну виборчу комісію» не містить вимоги про юридичну чи іншу вищу освіту до членів ЦВК, однак у більшості зарубіжних країн «на відповідні посади можуть бути призначені виключно осіб, які мають юридичну освіту. Всі члени ОАВ Пакистану, Польщі і Туреччини мають бути дійсними чи колишніми суддями вищих судів, а в Австралії, Португалії і Танзанії керівник органу адміністрування виборів має обіймати посаду судді. У Литві, Мексиці, Непалі, на Філіппінах, в Росії. У Боснії і Герцеговині, Маврикії і на Філіппінах від кандидатів вимагається наявність вищої юридичної освіти і досвіду роботи у сфері права» [269 с.127-128]. На думку Р.М. Максакової, члени виборчих комісій, які не мають фахової юридичної освіти, практично не здатні якісно юридично оформлювати перебіг виборчого процесу [273, с. 86].

Крім того, зарубіжний досвід свідчить, що ефективним є залучення до виборчих комісій осіб, які мають практичний досвід юридичної діяльності,

зокрема, це судді, які в обов'язковому порядку входять до складу виборчих комісій у Бельгії, Данії, Польщі, Румунії, Естонії, Литві, Бразилії, Македонії, предстаники Міністерства внутрішніх справ у Німеччині, Франції, Мексиці, до недавнього часу – Великій Британії, особи з юридичною освітою – у Литві, Польщі, Естонії, Австралії та ін. Входження таких представників до складу виборчих комісій демократичних країн автоматично підвищує їх статус [274].

Чинний порядок навчання членів комісій в Україні встановлено Постановою ЦВК «Про Порядок навчання членів окружних та дільничних виборчих комісій з виборів народних депутатів України» № 949 від 15 вересня 2014 р. Проте, як «засвідчила практика, тренінгова підготовка чи інструктажі вже призначених членів комісії під час виборчого процесу неефективні. Для цього бракує часу, крім того, часті зміни складу комісій мають наслідком поповнення складу особами, які не проходили навіть таких тренінгів чи інструктажів. Наслідком цього стану на рівні окружних чи територіальних виборчих комісій є надзвичайно низький рівень якості правозастосовної діяльності, а на рівні дільничних комісій – часті помилки та зловживання при виконанні основних процедур проведення голосування виборців та підрахунку голосів. Розроблена під егідою ЦВК і розміщена на її сайті система дистанційного навчання корисна, однак недостатньо ефективна, оскільки є деперсоніфікованою (не дозволяє встановити особу, яка пройшла навчання, і засвідчити її підготовку відповідним документом) та орієнтована на тривалу ініціативу тих, хто її використовує, а отже, не гарантує системності підготовки» [275, с.20–42].

Ю.О. Хромова також зазначає, що «короткотермінові навчальні програми під час виборчого процесу не можуть забезпечити якісної організації роботи членів виборчих комісій будь-якого рівня. Така цільова підготовка повинна проводитись у міжвиборчий період з метою теоретичного осмислення отриманих знань та в необхідний строк під час виборів набути практичного застосування» [276].

На нашу думку, організація та проведення підготовки фахівців на академічній основі могла б здійснюватися шляхом взаємодії Центральної виборчої комісії із закладами вищої освіти за спеціальністю Право, які мають відповідні науково-педагогічні кадри, здатні здійснювати професійну підготовку цих фахівців, у тому числі й за дистанційною формою навчання, протягом міжвиборчого періоду. При цьому, для підвищення ефективності навчання членів виборчих комісій має бути приділено більшої уваги саме процесові розгляду та вирішення скарг. Адже, як свідчить практика проведення виборів, розгляд виборчими комісіями скарг часто не приводить до досягнення мети, закладеної в інституті оскарження. Зокрема, виникають випадки, коли відсутність у більшості членів окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій спеціальних знань у галузі виборчого права не дає їм можливості оцінити викладені у скарзі обставини та надати їм правильної правової оцінки.

Крім того, закладами вищої освіти за спеціальністю Право в межах програми освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» варто включити до навчального плану вивчення навчальної дисципліни «Виборче право», що сприятиме не тільки підвищенню професійного рівня потенційних членів виборчих комісій, але й формуванню належної виборчої правосвідомості молодих громадян України.

За результатами такої підготовки (навчання) ЦВК формує електронну базу осіб, які можуть на професійній основі виконувати повноваження члена виборчої комісії, а політичні партії отримують доступ до цієї бази для формування свого представництва у виборчих комісіях.

При такому нормативному підході збережеться політичне (партійне) являє та підвищиться професійний рівень виборчих комісій, що сприятиме попередженню та оперативному вирішенню виборчих спорів, забезпеченню виборчих прав громадян України та проведенню чесних виборів.

Фахова підготовка та навчання членів виборчих комісій являє собою лише один із напрямків механізму удосконалення реалізації функцій

виборчих комісій правозахисного характеру, який сприятиме забезпеченню реалізації та захистові виборчих прав громадян.

На всіх стадіях виборчого процесу виборчі комісії вживають заходів щодо того, щоб реалізація виборчих прав стала можливою, і чинне законодавство України містить низку спеціальних правових норм, що регламентують процедурні правила розгляду виборчими комісіями виборчих спорів, сформульовані достатньо дієві форми їх вирішення [277, с. 179].

Своєчасний розгляд виборчих спорів передусім залежить від чіткої організації цього процесу у виборчих комісіях усіх рівнів [278, с.79]. Однак практика розв'язання виборчих спорів за результатами виборчих кампаній останніх років в Україні свідчить про наявність великої кількості проблем та прогалин у їх законодавчому регулюванні та практичному застосуванні.

Зважаючи на швидкоплинність виборчого процесу, законодавство про вибори встановлює досить стислі строки для реагування на порушення та звернення до відповідних комісій по захист своїх порушених прав учасниками виборчого процесу, оскільки скарги, подані після закінчення строку оскарження, залишаються без розгляду [279][280], а зволікання у їх розв'язанні може призвести до зриву певних виборчих процедур зокрема, та виборів у цілому [281, с. 134–135]. Тому нагальною видається проблема удосконалення механізму розгляду та вирішення виборчих спорів саме виборчими комісіями, оскільки цілеспрямована діяльність суб'єктів виборчого процесу, здійснення тих чи інших виборчих дій впливають на реалізацію виборчих прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу.

Незважаючи на те, що Центральна виборча комісія здійснює контроль за дотриманням виборчих прав і ходом виборчого процесу, варто зазначити, що взаємодія виборчих комісій та громадян з питань розв'язання спірних питань перебуває на досить низькому рівні, оскільки можна зазначити, що громадяни часто не можуть реалізувати право на звернення зі скаргою навіть за наявності правових підстав для її подання через відсутність належної

роз'яснювальної роботи з боку виборчих комісій різних рівнів ані під час виборчого процесу, ані після його завершення.

Щоб детально дослідити зазначені вище тенденції, було проаналізовано статистичні дані та практику розгляду скарг, що стосуються оскарження рішень, дій чи бездіяльності у ході виборів, на прикладі Центральної виборчої комісії [Додаток № 7]. Так, приміром, під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. до Центральної виборчої комісії надійшла 441 скарга, з яких 374 – через їх неналежне оформлення повернено суб'єктам звернення зі скаргами з відповідними роз'ясненнями, 3 скарги відкликано суб'єктами їх подання [282, с. 945 – 948]. Скарги, що були подані до Центральної виборчої комісії, поділялися на дві основні групи:

1) за суб'єктами звернення зі скаргами: від політичних партій в особі їх представників у Комісії з правом дорадчого голосу, уповноважених осіб – 90; від кандидатів у народні депутати України – 212; від довірених осіб кандидатів у народні депутати України – 82; від офіційних спостерігачів від громадських організацій – 6; від громадян – 31; від членів виборчих комісій – 19; від офіційних спостерігачів від міжнародних організацій – 1;

2) за предметом та суб'єктами оскарження: порушення ведення передвиборної агітації – 198, у тому числі підкуп виборців – 11; порушення терміну відкриття рахунку виборчого фонду кандидата та надання проміжного фінансового звіту кандидата – 4; на дії, рішення та бездіяльність окружних виборчих комісій – 85; на дії чи бездіяльність членів окружних виборчих комісій – 40; на дії чи бездіяльність членів дільничних виборчих комісій – 11; на дії кандидатів у народні депутати України – 52; на дії чи бездіяльність членів Центральної виборчої комісії – 4; на рішення Центральної виборчої комісії – 18; на дії посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування – 6; на дії засобів масової інформації – 3; з інших питань – 20 [280, с. 94–948].

У цілому, аналізуючи рішення Центральної виборчої комісії, ухвалені за результатами розгляду поданих скарг на рішення, дії та бездіяльність у

ході розглянутих виборчих кампаній 2014–2019 рр., можна зазначити, що у більшості випадків скарги поверталися суб'єктам оскарження через формальні недоліки з формулюванням «порушення вимог щодо оформлення» та невідповідність вимогам, встановленим розділом 6 Порядку розгляду скарг виборчими комісіями з виборів народних депутатів України, затвердженого постановою Центральної виборчої комісії від 31 липня 2012 р. № 133, при цьому суб'єкт розгляду скарги не конкретизував, яким саме вимогам найчастіше не відповідали скарги. Ухваленими постановами Центральної виборчої комісії скарги залишалися без розгляду, зокрема, й через відсутність поштової адреси проживання, номерів засобів зв'язку та адреси електронної пошти суб'єкта оскарження.

Наведені у Додатку №7 статистичні дані доводять, що в середньому Центральною виборчою комісією задовольняється близько 10% поданих скарг, що є доволі низьким показником. При цьому менше половини з поданих скарг розглядаються по суті, тоді як більша частина скарг не розглядаються з формальних підстав (пропущені строки, не туди подана скарга, недотримана форма чи зміст скарги тощо). Порівнюючи зі статистикою роботи судів щодо розгляду справ про оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій [Додаток № 9] можна простежити досить високий показник задоволення позовних вимог у цих справах, а також тенденцію його зниження на останніх виборах, що свідчить про позитивну динаміку ефективності роботи виборчих комісій. Так, на виборах Президента України 25 травня 2014 року з 52 прийнятих судових рішень 23 було про задоволення позовних вимог (44%), на виборах народних депутатів 25 травня 2014 р. з 88 рішень 40 про задоволення (45%), на виборах Президента України 31 березня 2019 р. з 87 рішень 14 про задоволення (16%), на виборах народних депутатів України 21 липня 2019 р. зі 197 рішень 42 про задоволення позовних вимог (21%).

Слід сказати, що, наприклад, під час виборчої кампанії щодо позачергових виборів народних депутатів України 21 липня 2019 р., яка

тривала 59 днів, тільки до Центральної виборчої комісії було подано 370 скарг. Шляхом математичних підрахунків можна побачити, що на кожний день роботи Центральної виборчої комісії, упродовж цього виборчого процесу, приходилося близько 6,27 скарг, які мали бути розглянутими Центральною виборчою комісією України відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України», Закону України «Про Центральну виборчу комісію», Регламенту Центральної виборчої комісії України та Порядку розгляду скарг виборчими комісіями з виборів народних депутатів України на засіданні Центральної виборчої комісії колегіально. Що, відповідно, потребує певної підготовки до розгляду скарг та часу на їх розгляд.

Дослідження постанов Центральної виборчої комісії, яких було прийнято у ході виборчих кампаній 2019 р. та які знаходяться у відкритому доступі на її сайті, призвело до виявлення того, що лише одне рішення ЦВК в результаті розгляду скарг скасовано судом у порядку контролю, на виконання якого прийнято нову постанову ЦВК [283]. Указане свідчить, що Центральна виборча комісія переслідує легітимну мету – забезпечення додержання принципів виборчого права, належного врядування та діє передбачувано, обґрунтовано, розсудливо, пропорційно, своєчасно.

Помітно, що реалізація виборчих прав громадян та забезпечення цілісності виборів є як правом, так і обов'язком виборчих комісій, тому в цьому розумінні вони не тільки використовують (здійснюють) право, але й одночасно його виконують. У цих рамках виконання виборчі комісії мають певну свободу вибору тих чи інших процесуальних дій, спрямованих на забезпечення реалізації виборчих прав. Прикладом цього може бути вирішення питань по скаргах, що надійшли до ЦВК, де скаргу подано в установленому порядку з питань, що належать до компетенції комісії, розглядається на її засіданні або, якщо звернення не потребує прийняття рішення комісії, член комісії може надати відповідь заявникові від свого імені [284].

Отже, однією з основних процедурних гарантій забезпечення виборчих прав є гарантування транспарентності дій та рішень виборчих комісій, однак, систематичну дискусію викликає питання щодо розгляду членами виборчих комісій одноособово питання про повернення скарг, тобто фактичного порушення чинного виборчого законодавства України щодо порядку розгляду виборчими комісіями скарг на рішення, дії, бездіяльність у ході виборчого процесу. Приміром, Рішенням Київського апеляційного адміністративного суду від 19 серпня 2012 р.у справі №2а-9103/58/2012 за позовом ОСОБА_2 до Центральної виборчої комісії, члена Центральної виборчої комісії Магери А.Й., члена Центральної виборчої комісії Шелудька В.Є. про визнання протиправною та скасування Постанови Центральної виборчої комісії України від 03 серпня 2012 р. № 147 «Про реєстрацію кандидатів у народні депутати України, які балотуються в одномандатних виборчих округах у порядку само висування», на виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 р. в частині реєстрації кандидата в народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 62; визнання протиправними дій членів Центральної виборчої комісії Шелудька В.Є. та Магери А.Й., було встановлено, що: «Відповідно до частини 11 статті 111 Закону України «Про вибори народних депутатів України» якщо скарга подана до неналежного суб'єкта розгляду, виборча комісія приймає рішення про залишення скарги без розгляду.

Згідно з ч. 1 ст. 12 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» за результатами розгляду на засіданні Комісії питання порядку денного Комісія ухвалює рішення у формі постанови. Проте відповідної постанови із цього питання Комісією не приймалося.

Приписи ч. 1 ст. 16 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» визначають, що якщо Комісії стане відомо про порушення законодавства України про вибори і референдуми, виборчих прав громадян України та права на участь у референдумі з результатів проведених нею перевірок або із засобів масової інформації чи інших джерел, що не суперечать законодавству

України, Комісія має право розглянути з власної ініціативи питання, що належать до її повноважень, та прийняти із цього приводу рішення встановленому цим Законом порядку.

Згідно з ч.ч. 8, 9 ст. 10 затвердженого постановою ЦВК від 26 квітня 2005 р. № 72 Регламенту Центральної виборчої комісії проект порядку денного засідання Комісії готує секретар Комісії за пропозицією членів Комісії та керівника Секретаріату Комісії, керівника Служби розпорядника Реєстру, погоджує його з Головою Комісії і повідомляє членам Комісії разом із зазначенням часу та місця засідання Комісії. Порядок денний засідання Комісії пропонує для затвердження Голова Комісії або головуючий на засіданні. Порядок денний засідання Комісії обговорюється та затверджується Комісією на початку її засідання.

Таким чином, ЦВК вправі з власної ініціативи розглянути на своєму засіданні, порядок денний якого формується, у тому числі за пропозицією члена ЦВК, будь-яке питання, віднесене до її повноважень. З аналізу наведених норм не вбачається застережень щодо можливості оскарження кандидатом у народні депутати України рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії та/або її членів безпосередньо до ЦВК, а також прямої заборони членам ЦВК розглядати скарги суб'єктів оскарження на вже прийняті рішення, вчинені дії чи допущену бездіяльність ЦВК та/або членів останньої.

За таких обставин колегія суддів доходить висновку, що Відповідач-3 як член ЦВК, повертаючи скаргу Позивача про порушення норм виборчого законодавства без розгляду, не використав усіх передбачених приписами чинного законодавства способів захисту порушених прав кандидата у народні депутати України як суб'єкта оскарження. А тому, на думку суду, наявні обґрунтовані підстави для визнання протиправними дій Відповідача-3 щодо повернення без розгляду скарги Позивача [285].

Важливою умовою забезпечення демократичного характеру діяльності виборчих комісій є безумовний пріоритет колегіальних процедур

функціонування, що передбачає не тільки можливість, але й необхідність контролю за діями та рішеннями членів комісії з боку комісії, як колегіального органу. У цьому розумінні колегіальність, заснована на принципах рівності членів комісії, підкорення меншості більшості при прийнятті рішень, є проявом демократичних засад організації державної влади.

Принцип колегіальності в роботі виборчих комісій є фундаментальним принципом організації їх роботи. Адже склад виборчих комісій формується з представників різних політичних сил, суб'єктів виборчого процесу, а колегіальний розгляд та вирішення питань є запорукою прийняття комісіями політично не заангажованих рішень та запобіжником від фальсифікації результатів виборів. Тому принцип колегіальності є однією з процесуальних гарантій чесних виборів.

Разом із тим, у жодному документі авторитетних європейських інституцій та організацій не акцентується увага на принципові колегіальної роботи виборчих комісій. Відсутність спеціальних вказівок із цього приводу, на наш погляд, пов'язана не з нехтуванням цим принципом, а, мабуть, із тим, що європейське виборче право сприймає колегіальність у роботі комісій як аксіому, яка не потребує спеціального підтвердження, ані доведення. Адже європейські експерти уже давно наголошують, що прийняття рішень виборчими комісіями має відбуватися не простою більшістю голосів – воно має ґрунтуватися на консенсусі. Зокрема, у Кодексі належної практики у виборчих справах висловлювалося побажання, щоб виборчі комісії ухвалювали рішення кваліфікованою більшістю голосів або консенсусом [286, с. 57].

Справедливості заради слід погодитися з тим, що суб'єкти виборчого процесу досить часто зловживають правом, а випадки зриву роботи виборчих комісій через неявку її членів дійсно мали місце на практиці. Разом із тим, на наше глибоке переконання, згадана проблема не може вирішуватись у запропонований спосіб через відмову від принципу колегіальності, а

потребує виваженого та комплексного підходу. Із цього приводу можна процитувати експертів Венеціанської комісії, які наголошували, що «необхідний баланс між досягненням залученості і представницького характеру процесу прийняття рішень, з одного боку, та його ефективністю, з іншого. Інституційні стимули (як кваліфікована більшість) для забезпечення загальної згоди щодо рішень виборчої адміністрації мають бути поєднані з рішеннями для подолання патових ситуацій» [287].

При цьому, як правило, реалізація принципу колегіальності у діяльності будь-якого органу (зокрема, виборчих комісій) здійснюється шляхом встановлення вимог щодо: присутності на засіданні колегіального органу більшості членів від його складу; прийняття рішень більшістю від складу органу (іноді кваліфікованої більшості).

Однак, стосовно вирішення виборчих спорів доречно запровадити колегіальний попередній розгляд скарги на предмет її прийнятності за формальними ознаками, що може здійснюватися трьома членами виборчої комісії, один з яких має вищу юридичну освіту, та які призначаються на першому засіданні виборчої комісії із цією метою. Більше того, у складі ЦВК також має бути така група з трьох членів, що спеціалізується на попередньому розгляді поданих скарг. Конституційно-правове закріплення цієї новели сприятиме не тільки гарантуванню колегіального принципу роботи виборчих комісій, але й за рахунок підвищення професіоналізму, більш швидкому та ефективному вирішенню виборчих спорів, а також поновленню порушених виборчих прав громадян України. Передусім тому, що питання оскарження рішень, дій чи бездіяльності, які стосуються виборів є складним і надзвичайно важливим, з огляду на їх правову природу та наслідки для виборчого процесу. Річ у тому, що в результаті такого розгляду скарг не лише надається правова оцінка діяльності учасників виборчого процесу та інших його суб'єктів, але й здійснюється вплив на організацію підготовки та проведення виборів та легитимність отриманих результатів.

Тому, при правовому регулюванні виборчого процесу доречно пам'ятати про відомий англійський вислів, що демократія – це перш за все процедура.

Процедура розгляду скарги має бути чіткою, доступною, вільною від необґрунтованих перешкод (наприклад, дискримінація або неправомірне обмеження активного чи пасивного виборчого права), забезпечувати належний процес розгляду, рівний захист перед законом та прості, гнучкі інструменти для ефективного поновлення виборчих прав, своєчасне вирішення спорів та прийняття рішень.

Характеристика процедури вирішення виборчих спорів виборчими комісіями потребує виокремлення її стадій, один із варіантів яких запропонував С.В. Кальченко у межах адміністративно-процесуального аналізу позасудового порядку вирішення справи про виборчий спір:

- 1) порушення провадження у справі: приймання, реєстрація скарги, перевірка додержання форми і змісту скарги;
- 2) вирішення справи за скаргою: вивчення скарги та доданих до неї документів, підготовка проекту рішення, розгляд скарги на засіданні виборчої комісії;
- 3) прийняття рішення за підсумком розгляду скарги;
- 4) виконання рішення виборчої комісії [107, с. 146].

Кожна з названих стадій має свої особливості, на яких необхідно зупинитися детальніше.

На першій стадії відбувається формальний розгляд скарги. Вітчизняне виборче законодавство приділяє значної уваги особливостям форми та змісту скарги. Подання скарги без дотримання вимог щодо її оформлення передбачає повернення головою або заступником голови виборчої комісії суб'єкту звернення зі скаргою без розгляду, не пізніш як на наступний день після подання, а напередодні дня голосування та в день голосування – невідкладно.

Незважаючи, на можливість повторного звернення зі скаргою, відповідно оформленою у передбачені строки, на нашу думку, підстави для

повернення скарги з формальних підстав (не зазначений індекс адресата, не зазначений номер телефона тощо) не є належною процедурою.

Кодекс незалежної практики у виборчих справах передбачає мінімум формальностей до питань оформлення звернень про порушення виборчого законодавства. Проте, вимоги до змісту та форма скарги, яких встановлено законодавством України, є занадто суворі навіть порівняно з позовною заявою. Разом із тим, такий формалізм до оформлення скарги щодо вирішення виборчого спору виборчою комісією, може завдати складнощів на практиці щодо ефективної системи оскарження, якої спрямовано на порушення виборчих прав.

Ключовим принципом діяльності виборчих комісій та належного здійснення розгляду скарги виборчими комісіями, який забезпечує вирішення виборчого спору, є верховенство права. Для забезпечення ефективного захисту виборчих прав, як процедурної гарантії проведення чесних виборів необхідно відійти від формалізованих вимог скарги, що обумовлює простоту вимог до оформлення скарги, з якою особа звертається по захист.

Більше того, з урахуванням перетинальних строків у ході виборчого процесу, скарги, подані після закінчення строку оскарження, залишаються без розгляду та реагування на порушення, а зволікання у їх розв'язанні може призвести до зриву певних виборчих процедур зокрема, та виборів у цілому [278, с. 134-135].

Виходячи з того, що виборчий процес є незворотнім та безперервним, необхідно забезпечити оперативне здійснення виборчими комісіями здійснення виборчих процедур у чіткій послідовності та взаємопов'язаності. Саме тому, в межах цієї стадії слід відійти від формального розгляду скарги і здійснити її попередній розгляд шляхом вирішення таких питань: чи належить розгляд цієї скарги до повноважень цієї виборчої комісії; чи мало місце прийняття суб'єктом оскарження відповідне рішення (чи мало місце оскарження дій/бездіяльності); чи було прийнято рішення (вчинялись дії) у повному об'ємі повноважень та

відповідно до встановленої процедури; які юридичні норми необхідно застосовувати до цих правовідносин; підлягає задоволенню кожна вимога скарги, чи необхідно частково її задовольнити або відмовити у задоволенні скарги; чи підлягають поновленню порушені права та законні інтереси скажника в інший спосіб; які рішення чи дії необхідно вжити, які обумовлені фактом скасування рішення, дії/бездіяльності, що оскаржується незаконними, необхідно вчинити.

Відповідь на перші запитання і має бути основною підставою для залишення скарги без розгляду тому, що тоді виборча комісія не може вирішити відповідний спір та сприяти поновленню порушеного виборчого права. З огляду на викладене, ст. 68 Виборчого кодексу України доцільно викласти у такій редакції: «Стаття 68. Повернення скарги без розгляду

1. Рішення про повернення скарги без розгляду по суті приймається, якщо вона анонімна, чи не підписана заявником, чи подана неналежним суб'єктом звернення зі скаргою, чи до неналежного суб'єкта розгляду скарги або з порушенням строків оскарження, встановлених цим Кодексом.

2. Право повернути скаргу без розгляду має група членів відповідної виборчої комісії, яка складається не менш ніж з 3 осіб, призначених відповідною виборчою комісією для здійснення попереднього розгляду скарг.

3. Повернення скарги здійснюється не пізніш як на наступний день після дня надходження скарги, а скарга, подана напередодні дня голосування, в день голосування чи наступного дня, – невідкладно та оформляється листом за підписом голови відповідної виборчої комісії, в якому зазначаються обставини, що перешкоджають розглядові скарги.

Друга стадія полягає власне у розгляді скарги та вирішенні виборчого спору, які не доцільно розмежовувати, оскільки прийняття рішення відбувається одразу після дослідження усіх доказів. При цьому, обов'язковою умовою для забезпечення належного розгляду скарги виборчою комісією є повідомлення суб'єкта звернення зі скаргою, суб'єкта оскарження,

заінтересованих осіб, зазначених у скарзі про її розгляд, а також про прийняте рішення.

Правомірність прийнятого рішення за результатами розгляду поданої скарги забезпечується нормативним зобов'язанням виборчої комісії здійснити ретельне дослідження доказів, які підтверджують позицію, викладену у скарзі. Тому можна погодитися з тим, що «виходячи з цілей інституту оскарження – забезпечення правомірного перебігу виборчого процесу і належного, достовірного встановлення волі народу, тобто важливого загального публічного інтересу, суб'єкт розгляду не може обмежуватися лише правами та інтересами суб'єкта звернення, а має розглядати спір у максимально широкому контексті. Звідси впливає специфіка характеру процесу розгляду – інквізиційного, а не чисто змагального» [274, с. 75].

Визначальним у цьому контексті видається зміст п. 12 ст. 72 Виборчого кодексу України: «якщо виборча комісія при розгляді скарги визнає необхідним проведення перевірки зазначених у скарзі обставин органами правопорядку, відповідні органи правопорядку за зверненням виборчої комісії перевіряють ці обставини та вживають відповідних заходів для припинення порушення законодавства у триденний строк з дня отримання звернення виборчої комісії, а якщо таке звернення отримано ними менше ніж за три дні до дня голосування (повторного голосування), у день голосування чи в наступний за ним день - невідкладно. Про наслідки перевірки та вжиті заходи відповідні органи повідомляють виборчу комісію, яка до них звернулася» [59].

Отже, чинне законодавство передбачає широкі можливості виборчих комісій для розгляду та вирішення виборчих спорів, а також забезпечення демократичності виборчого процесу.

Але необхідно розуміти, що виборчою комісією, відповідно до чинного законодавства, за результатами розгляду скарги може бути прийнято такі види рішень. Перше з них – це залишення скаргу без розгляду по суті. Таке

рішення комісія постановляє у разі, якщо скаргу подано неналежним суб'єктом або з порушенням строків оскарження. Крім того, підставою для такого рішення є повторне подання скарги з не виправленими недоліками або з допущенням нових. Другий вид рішення – відмова у задоволенні скарги. Воно постановляється комісією як суб'єктом розгляду скарги у тому разі, якщо комісія встановить, що рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта оскарження вчинені відповідно до закону, в межах повноважень, передбачених законом, і не порушують виборчих прав виборців, прав і законних інтересів інших суб'єктів виборчого процесу. Третім видом рішення комісії є задоволення скарги. Таке рішення вона приймає тоді, коли встановить, що оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність не відповідають законодавству про вибори депутатів. При задоволенні скарги суб'єкт розгляду скарги може задовольнити всі або частину вимог суб'єкта звернення зі скаргою.

Виходячи з пропозиції щодо виокремлення попереднього розгляду скарги на даній стадії слід виключити можливість прийняття формальних рішень, що має наслідком залишення скарги без розгляду, та здійснювати її змістовне вирішення шляхом задоволення або відмови в задоволенні скарги.

При цьому, виборчі комісії мають досить великі повноваження щодо прийняття рішень у разі задоволення скарг, зокрема:

- 1) визнати рішення суб'єкта оскарження чи окремих його положень, дії чи бездіяльність такими, що не відповідають вимогам законодавства (є протиправними), порушують виборчі права громадян, права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу;
- 2) скасувати оскаржене рішення;
- 3) зобов'язати суб'єкта оскарження здійснити дії, передбачені законодавством, що регулює організацію та порядок проведення виборів;
- 4) зобов'язати суб'єкта оскарження утриматися від вчинення певних дій;

5) поновити в інший спосіб порушені виборчі права громадян, права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу;

6) зобов'язати суб'єкта оскарження здійснити передбачені законодавством, що регулює організацію та порядок проведення виборів, дії, які впливають із факту скасування рішення, визнання оскаржених дій чи бездіяльності протиправними.

Перелічені способи поновлення порушених прав особи, яка подала скаргу, ще раз доводять правозахисну функцію виборчих комісій та доцільність звернення до виборчих комісій для вирішення виборчих спорів.

Аналіз змісту цієї центральної стадії вирішення виборчих спорів виборчими комісіями дозволяє виокремити такі характеристики цього процесу: безоплатність, доступність (у тому числі й територіальна), оперативність, професійність, дієвість, що забезпечується негайним виконанням прийнятого рішення.

Рішення комісії за підсумками розгляду скарг є результатом офіційної діяльності, повинно бути справедливим, належним чином оформленим, законним і обґрунтованим, передбачає можливість проведення чесних і прозорих виборів, дотримання процедури проведення демократичних виборів.

У зв'язку із цим необхідно привернути увагу до того факту, що рішення комісії з розгляду скарг має бути оформлене відповідною постановою, в якій слід відобразити суть предмета оскарження, мотивувати рішення з посиланням на фактичні обставини та конкретні положення відповідних нормативно-правових актів.

Практика свідчить, що не завжди ці зрозумілі та прості вимоги дотримуються комісіями при оформленні ними своїх рішень. Іможе статися так: комісія постановляє цілком законне рішення, а через його неналежне оформлення суд чи комісія вищого рівня скасовує таке рішення. Щоб не допустити цього, необхідно, по-перше, об'єктивно і дуже ретельно досліджувати викладені ускарзи обставини, по-друге, надавати оскаржуваним

рішенням, діям чи бездіяльності правильну правову оцінку (правильно застосовувати закон) і, по-третє, належним чином оформляти прийняті рішення.

У виборчому законодавстві не містяться будь-які спеціальні правила щодо набрання постановою виборчої комісії законної сили, пов'язані з узгодженням або затвердженням прийнятих комісіями рішень. Хоча вони не є остаточними, оскільки з ініціативи будь-якого учасника виборчого спору можуть бути оскаржені до вищестоящої виборчої комісії або до суду. Разом із тим необхідно врахувати, що рішення вищестоящої комісії у виборчому спорі вступає в законну силу з моменту його прийняття та підлягає її негайному виконанню.

Виконання рішення, особливо щодо задоволення поданої скарги, і є основною метою звернення до виборчих комісій, та завершальною стадією позасудового порядку вирішення виборчого спору.

На цій стадії, за твердженням О.В. Бачерікова, «рішення виборчої комісії, що набуло чинності, гарантовано виконується лише в тому разі, якщо виконання рішення здійснюється автоматично під час його проголошення» [82]. Науковці також зазначають, що, на відміну від рішень адміністративних судів, рішення виборчих комісій не гарантуються охоронювальними нормами Кримінального кодексу України [79 с. 16]

Проте, ст. 13 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» встановлює, що «Рішення Комісії, прийняте в межах її повноважень, є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами відповідного виборчого процесу чи процесу референдуму, в тому числі відповідними виборчими комісіями і комісіями з референдумів нижчого рівня, а також органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами України. Невиконання, неналежне, несвоєчасне виконання рішень Комісії тягне за собою відповідальність, встановлену законом» [288].

Більше того, у цій же статті закріплено, що у разі, якщо рішення Комісії передбачає вжиття певними особами заходів для його виконання, про вжиті заходи на виконання рішення має бути повідомлено Комісію у встановлений нею строк.

Таким чином, рішення ЦВК мають не тільки ознаку обов'язковості, але й можуть містити порядок виконання, враховуючи обов'язок подання відповідного звіту, що і свідчить про можливість виокремлення цієї завершальної стадії.

Підводячи підсумки дослідження позасудового порядку розгляду виборчих спорів варто здійснити узагальнену характеристику юридичної процедури, акцентуючи увагу на її деяких позитивних і негативних аспектах.

Основною перевагою позасудового порядку вирішення виборчих спорів, безумовно, є його оперативність, у тому числі і з точки зору негайного набрання сили рішення. Як позитивний момент необхідно зазначити, що розгляд виборчого спору в комісіях часто здійснюють фахівці, професіонали саме у сфері виборчих відносин (ЦВК та ОВК), що володіють знаннями та досвідом застосовування виборчого законодавства. Як наслідок, у цілому наділення виборчих комісій правом розгляду скарг на дії (бездіяльність) і рішення нижчих виборчих комісій та їх посадових осіб є істотною юридичною гарантією реалізації та захисту конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування, це багато в чому обумовлено саме професійною спеціалізацією виборчих комісій, орієнтованою виключно на електоральний вид діяльності, враховуючи питання організаційно-правового забезпечення виборів. У результаті виборчі комісії мають акумулювати у своїх рядах фахівців, найбільш підготовлених до розгляду і вирішення електоральних спорів.

Позасудовий спосіб вирішення виборчих спорів характеризується низкою негативних моментів. По-перше, через відсутність законодавчо

встановлених процесуальних правил розгляду виборчих суперечок комісіям не завжди вдається забезпечити необхідну однаковість у застосуванні виборчого законодавства при їх вирішенні. По-друге, позначена проблема ускладнюється також тим, що в державі немає єдиної системи узагальнення практики позасудового розгляду виборчих спорів. Виборчі комісії при розгляді виборчих спорів часто позбавлені можливості проаналізувати аналогічні справи, які були предметом розгляду, у тому числі і вищестоящими комісіями. По-третє, виборчі комісії не впроваджують у діяльність міжнародні виборчі стандарти, що негативно впливає на ефективність оскарження. По-четверте, повернення скарги з формальних підстав, з урахуванням швидкоплинності виборчого процесу та перетинального характеру строків розгляду виборчих справ, може призвести до неспроможності держави відновити чи коригувати виборче право суб'єкта виборчого процесу на підставі рішення виборчої комісії.

У контексті дотримання принципу справедливих виборів слід звернути увагу на необхідність застосування у порядку розгляду виборчими комісіями скарг принципу диспозитивності, оскільки квазісудовий характер розгляду спорів має спільні з ним риси.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження виборчих спорів у конституційно-правовому аспекті дозволило зробити ряд висновків та пропозицій:

1. Здійснення та забезпечення виборчих прав як виду політичних прав громадян України є індикатором демократичності державного та політичного режиму. Забезпечення активного і пасивного виборчого права є позитивним зобов'язанням держави, яке передбачає наявність механізму їхнього захисту від порушень, що у своїй сукупності обумовлює виникнення такого явища, як виборчий спір. Діяльність щодо запобігання та врегулювання виборчих спорів є самостійною складовою механізму забезпечення виборчих прав будь-яких громадян, у тому числі громадян України, що має свою структуру: нормативно-правовий, інституційно-організаційний, функціональний та забезпечувальний блоки.

2. Виборчі спори – невід'ємна частина інституту публічно-правових спорів у правовій системі демократичної держави. Виборчі спори у матеріальному аспекті – це конфліктні правовідносини, що виникають під час реалізації активного або пасивного виборчого права між суб'єктами виборчого процесу та виборчих правовідносин. Виборчі спори у процесуальному аспекті необхідно розуміти як правовідносини охоронного, процесуального характеру, в рамках яких відбувається розв'язання конфліктних ситуацій та захист (поновлення) виборчих прав суб'єктів виборчого процесу в установленому законодавством України порядку. При цьому, в процесуальному аспекті виборчі спори мають міжгалузеву природу, оскільки регулюються нормами не тільки конституційного, але й адміністративно-процесуального законодавства. Виборчий конфлікт та виборчий спір співвідносяться між собою як загальне та одиничне, оскільки виборчий конфлікт, що містить усі електоральні розбіжності, є передумовою не тільки виникнення виборчого спору, але й завжди конститується у формі спору через різні причини.

3. Виборчі спори є неоднорідними, вони розрізняються за своєю правовою природою, змістовним характером, процедурно-процесуальними особливостями їхнього врегулювання. Запропоновано виборчі спори класифікувати за критеріями залежно від: 1) виду виборів: виборчі спори, що мають місце під час загальнонаціональних та місцевих виборів; виборчі спори під час чергових та позачергових виборів тощо; 2) суб'єктного складу виборчого спору: виборчі спори за участю суб'єктів, які реалізують виборче право (виборці, кандидати на виборчі посади); виборчі спори за участю суб'єктів, яких наділено владними, у тому числі розпорядчими, повноваженнями (виборчі комісії різних рівнів, органи влади та органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи цих органів); виборчі спори за участю суб'єктів, які сприяють реалізації виборчих прав (довірені особи кандидатів, ЗМІ, виборчі блоки та об'єднання, громадські організації, ініціативні групи виборців); 3) предмета виборчого спору: виборчі спори щодо початку виборчого процесу; виборчі спори щодо формування виборчих округів та дільниць; виборчі спори щодо складання списків виборців; виборчі спори щодо формування виборчих комісій; виборчі спори щодо висування кандидатів, списків кандидатів; виборчі спори щодо відмови в реєстрації кандидата; виборчі спори щодо неправомірного використання можливостей ЗМІ; виборчі спори щодо неправомірного використання службового становища; виборчі спори щодо порушення проведення правил ведення передвиборчої агітації; виборчі спори щодо порушення порядку фінансування виборів; виборчі спори щодо скасування рішення про реєстрацію кандидата, списку кандидатів; 4) порушення порядку та процедури голосування: виборчі спори про порушення правил підрахунку голосів; виборчі спори про визнання виборів недійсними чи такими, що не відбулися; виборчі спори з питань повторного голосування, повторних виборів; 5) суб'єкта врегулювання виборчих спорів, зокрема: виборчі спори, які підлягають розглядові судом (судовий розгляд); виборчі спори, що

врегулюються у позасудовому порядку (виборчими комісіями та шляхом примирення сторін (переговори, медіація, консиліація тощо).

4. На базі діяльнісного підходу в структурі виборчого спору запропоновано виокремити такі елементи: юридичні факти, об'єкт і предмет, суб'єкти та зміст. Перелік юридичних фактів, що породжують виборчий спір, не є легально визначеним, вичерпним та однорідним за своєю суттю. Спільним для всіх юридичних фактів, що зумовлюють виборчі спори, є те, що вони пов'язані з конкретним виборчим процесом, є наслідком виборчого конфлікту та підставами для звернення до компетентного суб'єкта для врегулювання спору, зокрема підставою адміністративного позову. Об'єктом виборчих спорів є вибори як демократичний спосіб оновлення складу представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Предмет виборчого спору встановлює сутність вимог сторін, має практичне значення для врегулювання спору, легальну основу та залежить від суб'єктного складу виборчого спору. Предмет виборчих спорів збігається з предметом оскарження лише у разі врегулювання виборчого спору юрисдикційним органом. Суб'єкти виборчого спору запропоновано поділити на дві групи: 1) сторона виборчого спору – це суб'єкт виборчого процесу, який знаходиться у безпосередньому конфліктному протистоянні, має самостійний інтерес у цьому спорі і формує його динаміку; 2) учасником виборчого спору є будь-який суб'єкт виборчих правовідносин, що прямо чи опосередковано бере участь у виборчому конфлікті, а тому може не мати власного інтересу в ньому, маючи при цьому можливість впливати на його розвиток і завершення. Зміст виборчого спору – це сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів виборчого спору, що перебувають у динамічному стані під час виборчого процесу.

5. Запобігання виникненню виборчих спорів – це система засобів і способів, що здійснюються з метою недопущення та усунення виборчих конфліктів. Запобігання виникненню виборчих спорів прямо або опосередковано впливає на фактори виникнення конфліктної ситуації,

спрямовано на забезпечення гарантованих Основним законом України принципів загального, рівного і прямого виборчого права. Врегулювання виборчих спорів містить не тільки вирішення спору компетентним суб'єктом, але й налагодження консенсусу та подолання конфлікту шляхом досягнення певних домовленостей між його сторонами на основі конституційно-правових норм. До засобів запобігання та врегулювання виборчих спорів належать конституційний нормоконтроль та інтерпретаційна діяльність, що здійснюється Конституційним Судом України, юрисдикційна діяльність органів адміністрування виборів та адміністративних судів, а також альтернативні способи врегулювання виборчих конфліктів (переговори, медіація та консиліація).

6. Медіація виборчих спорів – це альтернативний спосіб врегулювання виборчих конфліктів, а також добровільна, позасудова, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою професійного і неупередженого медіатора (медіаторів) намагаються досягти взаємоприйнятого і стійкого рішення для обох сторін шляхом переговорів.

7. Судове врегулювання виборчих спорів є ключовою гарантією забезпечення виборчих прав громадян України, проведення вільних та чесних виборів і реалізації принципу верховенства права. Суд під час врегулювання виборчих спорів здійснює правозахисну, контрольну та правотлумачну функцію. Судова практика дозволяє виявляти причини виникнення виборчих спорів та, відповідно, вживати запобіжних заходів або їх оперативного врегулювання у майбутньому як виборчими комісіями, так і судами.

8. Врегулювання виборчих спорів виборчими комісіями скарг є складовою процедурних гарантій дотримання забезпечення виборчих прав громадян і дотримання принципів виборчого процесу, а також реалізацією права громадян на звернення. В аспекті здійснення виборчими комісіямиконтрольно-наглядової та правозахисної функції необхідно удосконалити нормативно-правове регулювання двох взаємопов'язаних

питань функціонування виборчих комісій: професіоналізація їх персонального складу; деталізація позасудової процедури розгляду та вирішення виборчих спорів.

9. Запропоновано: 1) запровадити колегіальний попередній розгляд скарги виборчими комісіями під час врегулювання виборчих спорів; 2) встановити додаткові вимоги до членів виборчих комісій, а саме: володіння державною мовою; проходження обов'язкової попередньої підготовки (навчання) із засвідченням рівня такої підготовки особи державно визнаним документом, а для осіб, які претендують на керівні посади у виборчих комісіях, а також усіх членів Центральної виборчої комісії – вищої юридичної освіти.

10. Запропоновано внести зміни до Виборчого кодексу України з метою підвищення ефективності запобігання та врегулювання виборчих спорів у ч.6 ст. 64 Виборчого кодексу України такого змісту: «Суд, встановивши, що рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта оскарження не відповідають цьому Кодексу, задовольняє скаргу, скасовує рішення повністю або частково, визнає дії чи бездіяльність неправомірними, зобов'язує суб'єкта оскарження задовольнити вимоги заявника або в інший спосіб поновити порушені виборчі права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу або зобов'язує суб'єкта оскарження та (або) інший орган, партію (блок), засіб масової інформації, посадову чи службову особу здійснити передбачені цим Кодексом дії, які впливають із факту скасування рішення, визнання оскаржених дій або бездіяльності неправомірними».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 06.06.2019).
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства: зб. документів/упоряд.: О. М. Руднєва, Г. О. Христова Київ, 2007. 240с.
3. Нестерович В.Ф. Зміст та структура суб'єктивного виборчого права в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Спецвипуск № 3. Дніпропетровськ. 2018. С. 163–169.
4. Мацелик Т.О. Суб'єктивне публічне право як юридичний феномен. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. с. 67–71.
5. Кистяковский Б. А. Соціальні науки и право (очерки по методології соціальних наукъ и общей теорії права). Москва. 1916. 704 с.
6. Остапенко В.В. Гарантії суб'єктивних прав і свобод як елемент правового статусу людини і громадянина. *Теорія і практика правознавства*. Харків. 2018. Вип. 1 (13). С. 1–15. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/127019/130216> (Дата звернення: 25.07.2018).
7. Лещенко О.Д. Роль виборів, виборчих прав та виборчих спорів громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 81. С.78–96
8. Кархалев Д.Н. Охранительное гражданское правоотношение. монографія. Москва. 2009. 332 с.
9. Посібник з виборчих даних URL: <https://openelectiondata.net/uk/guide/electoral-integrity/why-we-care/> (Дата звернення: 25.07.2019).
10. Богашов О.В. Поняття та правова природа органів управління виборчим процесом. *Вибори та демократія*. 2011. № 1(27). С. 21–28.
11. Вищий адміністративний суд України. Аналіз стану парламентського виборчого законодавства України: напрямки та шляхи його удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПІЛ зі спостереження за виборами та

Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) URL: <http://www.vasu.gov.ua> (дата звернення 25.11.2019 р.)

12. Кодекс адміністративного судочинства України: від 06.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/stru#Stru> (дата звернення 25.11.2019 р.)

13. Цимбалістий Т.О. Деякі проблеми реалізації конституційних виборчих прав громадянами України за кордоном. *Reformy praw wyborczego w Polsce i na Ukrainie. Pod redakcja Petro Steciuka i Jerzeko Buckowskiego*. Przemysl. 2004. С. 212–224.

14. Кальченко С.В. Адаптація адміністративного процесуального законодавства України, що регулює порядок вирішення справ про виборчі спори, до європейських стандартів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 13 с.

15. Шаповал В. М. Проблема демократичності виборчої системи України у контексті рішень Конституційного Суду України. *Вибори та демократія*. 2008. № 4 (18). С. 82–84

16. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 81–89.

17. Костюченко О.Є. Визначення поняття «правове забезпечення». *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України*. 2015. № 1 (68). С. 11–16.

18. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс. Москва. 2001. 652 с.

19. Букач В.В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.

20. Конституційне право України/за редакцією доктора юрид. наук, професора В.Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 2002. 733 с.

-
21. Наливайко О.І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права. Держава і право: збірник наукових праць. *Юридичні і політичні науки*. Вип. 12. Київ. 2001. С. 18–24.
22. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні: монографія. Дніпро: Вид-во Дніпропетр.нац. ун-ту. 2007. 256 с.
23. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2004. 36 с.
24. Рабінович П.М., Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): монографія. Львів: Астрон, 2001. 108 с.
25. Європейський суд з прав людини: Рішення у справі «“Імобільяре Саффі” проти Італії» від 28.07.99 р. Ліга: 3 Закон: комп’ютер.-прав. система / Всеукр. мережа розповсюдження прав. инф. [Електр. прогр.]. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
26. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10-ти т. Том 2 (Права людини у контексті поліцейської діяльності. Київ: Концерн Видавничий Дім «Ін Юре». 2005. Т. 2. Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1224 с.
27. Слабунова Ю.В. Структура адміністративно-правового механізму забезпечення прав громадян органами прокуратури. *Форум права*. 2013. № 2. С. 508–512. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_2_80 (дата звернення: 10.06.2019).
28. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Москва: Гнозис. 1994. 319 с.
29. Clerfayt G. The European electoral heritage and the Code of good practice in electoral matters. *European Standards of Electoral Law in Contemporary Constitutionalism. Science and Technique of Democracy*, No. 39. Strasbourg: Council of Europe, 2005. 33p.

-
30. Case of Hirst v. the United Kingdom, GC, 6 October 2003. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442#{«itemid»:\[«001-70442»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442#{«itemid»:[«001-70442»]}) (дата звернення 12.08.2019 р.).
31. Сидоренко О.О. Ідея процедурної справедливості у процесуальних нормах права. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. Харків. 2013. Вип. 3 (62). С. 15–25.
32. Роулз Дж. Теорія справедливості: пер. з англ. О. Мокровольський. Київ. 2001. 822 с.
33. Посібник зі статті 6 Право на справедливий суд. Посібник. Дослідницький підрозділ Європейського Суду з прав людини. Рада Європи/Європейський Суд з прав людини. 2013. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення 17.06.2018 р.).
34. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). Москва: Юристъ, 2001. 292 с.
35. Пушкар П.В. Концепція справедливості у судовому розгляді. *Держава і право*. Вип. 17. 2002. С. 377–382.
36. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні: монографія. За загальною редакцією Безверхнюк Т.М.. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. 328 с.
37. Рада Європи Рекомендація № R (81) 19 Комітету міністрів для держав-членів про доступ до інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів, прийнята Комітетом Міністрів 25 листопада 1981 на 340-й зустрічі заступників міністрів). URL: <https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-81-19-pro-dostup-do-informatsiyi-shho-znahodytsya-u-rozporyadzhenni-derzhavnyh-organiv/> (дата звернення 04.09.2019 р.).
38. Конфликтология: учебник / под. редакцией А.С.Кармина. Санкт-Петербург. 2000. 190 с.
39. Конституція України від 28 червня 1996 року. Основний Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

-
40. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваїте. 2018. 908с.
41. Козюбра М.І. Дотримання вимог верховенства права – запорука забезпечення виборчих прав громадян та потреб суспільства URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11426/Kozyubra_Dotrymanna_vymoh_verkhovenstva.pdf?sequence=1(дата звернення 11.09.2019 р.).
42. Гудзь Л.В. Гарантування виборчих прав громадян у контексті гуманізації конституційного законодавства України. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/15046/2/%D0%93%D1%83%D0%B4%D0%B7%D1%8C_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf (дата звернення: 01.08.2019).
43. Чечель Н. О. Юридичні гарантії прав людини та громадянина. Офіційний сайт Луцького міського управління юстиції Волинської області. URL: <http://www.lutskrada.gov.ua/yurydychni-garantiyi-prav-lyudyny-ta-gromadyanyna> (дата звернення 04.09.2019 р.).
44. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії України: проблеми теорії і практики (до 10-ї річниці незалежності України) / за ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 356 с.
45. Князев С.Д. Российское избирательное право: учебник. Владивосток, 2001. 448 с.
46. Игнатенко В.В. Правонарушения и юридическая ответственность в избирательном процессе. Иркутск. 2003. 186 с.
47. Марцеляк О.В. Місце ОВС у механізмі забезпечення основних прав громадян України. Права людини в діяльності органів внутрішніх справ України: матеріали Міжнародної науково–практичної конференції. Київ. 2006. С. 10 – 12.
48. Букач В.В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2004. 20 с.

-
49. Богашов О.В. Поняття та правова природа органів управління виборчим процесом. *Вибори та демократія*. 2011. № 1 (27). С. 21 – 28.
50. Данченко А.А. Превентивная функция российского права: дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород. 2002. 164 с.
51. Козюбра М.І. Основні підходи до праворозуміння. Київ. 2015. С. 24–45.
52. Єзеров А.А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: монографія. Одеса: Юридична література. 2008. 240 с.
53. Батан Ю.Д. До питання про місце превенції у правовому регулюванні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. Луганськ. 2017. № 10. С. 25–31.
54. Алсуф'єв В.В. До питання співвідношення адміністративної та судової юрисдикції щодо виборчих спорів: збірник матеріалів міжнар. наук. - практич. конференції «*Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення*». (м. Київ. 13–15 листоп. 2002 р. (доповіді, виступи, рекомендації). Київ. 2003. С. 286–289.
55. Гуменюк В.І. Розгляд виборчих спорів за Законом України «Про вибори Президента України». Київ. 2004. 350 с.
56. Куйбіда Р.О. Особливості окремих категорій адміністративних справ. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: навч. посіб./ за заг. ред. Р.О. Куйбіди, В.І. Шишкіна. Київ. 2006. 576 с.
57. Самсін І. А. Судовий розгляд справ про вибори. *Вибори і демократія*. Київ. 2007. № 1. С. 4–21.
58. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 2 квітня 2007 року № 2 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму». *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2007. № 2. С. 85–96.

-
59. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 р. № 396-IX, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14> (дата перегляду: 22.12.2019).
60. Кукоба О.О. Адміністративно-процесуальні провадження у справах, що виникають з виборчих правовідносин: дис.... к-та юрид. наук. Київ. 2015. 199с.
61. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер. 2014. 575с.
62. Кукоба О.О. До питання визначення предметної підсудності виборчих спорів пов'язаними із виборами Президента України. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/26.pdf>(Дата звернення: 20.06.2016).
63. Україна може стати осередком з обміну досвідом у вирішенні виборчих спорів для суддів Євразії. URL: <http://ukrainepravo.com/news/ukraine/ukraina-mozhe-stati-oseredkom-z-obminu-dosvidom-u-virishennyaviborchikh-sporiv-dlya-suddiv-vrazii> (Дата звернення: 25.06.2018).
64. Барабаш О.Л. Підкуп як спосіб перешкоджання вільному здійсненню виборчого права: матеріально-правові аспекти злочину та процесуальний порядок його встановлення. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 4 (38). С. 51–54.
65. Князев С.Д. Очерки теории российского избирательного права: монографія. Владивосток. 1999. 189–190с.
66. Кодекс належної практики у виборчих справах (Code of Good Practice in Electoral Matters) URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2003/CDL-STD\(2003\)034-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2003/CDL-STD(2003)034-e.asp) (дата звернення: 15.11.2017).
67. Авакьян С.А., Алехичева Л.Г., Альхименко В.В. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации: учеб. для вузов. отв. ред. А.В. Иванченко. Москва: Норма. 1999. 856 с.

-
68. Ковалів М.В., Гаврильців М.Т, Стахура І.Б. Адміністративне судочинство: навч. посіб. Львів. 2014. 596 с.
69. Загальна теорія держави і права: навч. посібник/заг. ред. В.В. Копейчикова. Київ. 1997. 317с.
70. Ківалов С.В. Адміністративне процесуальне право: проблеми категоріального апарату. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Т. 5. 2006. С. 5–19.
71. Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики. *Журнал российского права*. 1998. № 8. С. 66–77.
72. Стукаленко В.А. Актуальні питання розуміння виборчих спорів. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 119–123.
73. Зеленцов А.Б. Содержание и виды административно-правовых споров. Административное право: теория и практика: материалы науч. конф. Москва. 2002. 44–47 с.
74. Хаманева Н.Ю. Административно-правовые споры: проблемы и способы разрешения. *Государство и право*. Київ. 2006. С. 5–13.
75. Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»: Закон України від 7 липня 2005 року № 2777-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 38-39. Ст. 449.
76. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Закон України від 21 серпня 2009 року № 1616-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 50. Ст. 754.
77. Бондарь Н.С. Органы конституционного правосудия как средство разрешения избирательных споров. *Международный альманах. Конституционное правосудие в новом тысячелетии*. 2006. С. 57–69.
78. Колесниченко В. М. Роль судової влади у захисті виборчих прав: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2009. 214 с.
79. Ківалов С.В. Виборчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА*, 2010. С. 7-19.

-
80. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. Р.О. Куйбіди. Київ. 2007. Т. 2. 728с.
81. Ківалов С.В. Адміністративне процесуальне право: проблеми категоріального апарату. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. т. 5. 2006. С. 5–19.
82. Бачеріков О. В. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із виборчим процесом: автореф..... дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 21 с.
83. Смокович М.І. Вибори до Верховної Ради України: проблеми визначення виборчого спору. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2012. № 2 С. 3–15.
84. Юридична відповідальність за порушення законодавства про вибори народних депутатів України / за ред. О.Л. Копиленка. Київ. 2007. 96 с.
85. Тодика Ю. М., Клименко Г. Б. Основи конституційного права України: навч. посіб. Харків. 1998. 117 с.
86. Избирательное право и выборы: сборник статей. Москва, 1990. 191с.
87. Конституція незалежної України: навч. посіб./ за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. Киев: Фірма «Консум». 2000. 428 с.
88. Проект концепції Кодексу про вибори, референдуми в Україні (Виборчого кодексу України). Киев: Факт. 2000. 54 с.
89. Шкурат І. Конституційно-правові засади політичних виборів в Україні: зб. наук. пр. Української Академії державного управління при Президентові України; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. Київ: Вид-во УАДУ. 1999. Вип. 1. С. 97–104.
90. Сьох К.Я. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємництво, господарство та право*. № 6. 2019. С.192–197.
91. Казанцев А.О. Избирательные споры в Российской Федерации (конституционно-правовое исследование): автореферат дис. ...канд. юрид. наук, Челябинск, 2005. 20 с.

-
92. Казанцев А.О. Избирательные споры в Российской Федерации (конституционно-правовое исследование): автореферат дис. канд. юрид. наук. Челябинск, 2005. 14 с.
93. Пошивайлова А.В. Понятие и особенности избирательного спора. Право и политика. Москва. 2005. № 11 (17). С. 124-133.
94. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: навч. посіб. за заг. ред. Р.О. Куйбіди, В.І. Шишкіна. Київ, 2006. 576 с.
95. Гадельшин Р. И. К вопросу о понятии «избирательный спор». *Вестник Томского государственного университета. Право*. № 308. 2008. С. 115–118.
96. Гадельшин Р. И. Избирательные споры, способы их разрешения (по материалам Сибирского Федерального округа): автореф.дис. канд. юрид. наук. Тюмень. 2010. 25 с.
97. Веденеев Ю. А. Избирательная конфликтология: проблематика, ресурсы, механизмы. *Выборы и референдумы*. 2000. №1. С. 40–42.
98. Кальченко С.В. Адаптація адміністративного процесуального законодавства України, що регулює порядок вирішення виборчих справ про виборчі спори, до європейських стандартів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2015. 246с.
99. Попова Ю. А. Судопроизводство по делам, возникающим из публично-правовых отношений (теоретические проблемы). Краснодар. 2001. 247 с.
100. Янюк П. В. Виборчі спори як предмет судового розгляду: окремі проблеми теорії та практики. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 47. С. 96–102.
101. Криса Т.І. Адміністративна справа та виборчий спір: зміст і співвідношення понять. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2010. № 3. С. 163–167.
102. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва. 2004. 473 с.

-
103. Пошивайлова А.В. Понятие и особенности избирательного спора. *Право и политика*. Москва. № 11 (17). С. 124–133.
104. Клімова Г. Юридичний конфлікт: привини і сутність. *Вісник Академії правових наук*. 2002. № 1. С. 99-105
105. Конфликтология: учебник/под редакцией А.С.Кармина. Санкт Петербург. 2000.448с.
106. Уткин Э.А. Конфликтология: теория и практика, Москва, 2000, 264 с.
107. Курбатов В.І. Конфліктологія, Москва, 2009. 423с.
108. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса. 2019. 462с.
109. Дмитриев А.В. Конфликтология: учебное пособие. Москва: Гардарикию 2002. 320 с.
110. Баранов В.М., Худойкина Т.В. Теория юридического конфликта: философские и соціально-правовые аспекты. *Юрист - Правоведъ*. 2000. № 1. С. 18 – 28.
111. Дмитриев А.В. Конфликтология. Москва:Феникс. 2002. 445 с.
112. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія. Харків: Право. 2008. 220 с.
113. Шинкар Т.І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід: дис. ...канд. юрид. наук. Львів, 2018. 220с.
114. Давыденко Д.Л. Вопросы юридической терминологии в сфере «альтернативного разрешения споров». *Альтернативное разрешение споров в программах высшего и дополнительного профессионального образования: материалы научно–методической конференции (13–14 ноября 2008 г., Санкт–Петербург)*. Санкт -Петербург, 2008. С. 15–16.
115. Общая теория советского права / ред. С. Н. Братусь, И. С. Самощенко. Москва. 1966. 491с.

-
116. Лещенко О.Д. Виборчий спір: до визначення дефінітиву та характерних рис. *Судова апеляція*. 2011. № 2(23). С. 32–39.
117. Скрипнюк О., Батанов О. Актуальні проблеми теорії джерел конституційного права України (аксіологічні, гносеологічні та онтологічні аспекти). *Право України*. Київ. 2017. № 6. С. 39 – 52.
118. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2002. 1440 с.
119. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации: Учебник для вузов / Отв. ред. А. А. Вешняков. Москва, 2003. 816с.
120. Князев С.Д. Избирательные споры. Москва. 2001. № 3. 53–69с.
121. Смокович М.В. Критерії виборчих спорів: динаміка виникнення. *Юридична Україна*. Київ. № 9/2014. С. 14–23.
122. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-16> (дата звернення 05.02.2019 р.).
123. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 01 грудня 2003 року № 1382-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/698-16> (дата звернення 05.02.2019 р.).
124. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України № 1706-VII від 20.04.2017 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page2> (дата звернення 05.02.2019р.).
125. Жушман М.В. Судовий розгляд справ, що виникають з законодавства про вибори: дис. ...канд. юр. наук. Харків, 2004. 195 с.
126. Лещенко О.Д. Виборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Держава і право*. Київ. 2011. Вип. 51. С. 236–247.
127. Винницкий Д.В. Российское налоговое право: проблемы теории и практики. дис. ... докт. юрид. наук. Екатеринбург. 2003. 436с.

-
128. Лукич Радомир. Методология права. Москва. 1981. 304с.
129. Зінченко О.В. Юридичні конструкції: класифікація та значення у процесі пізнання правових явищ. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2011. С. 55–58.
130. А.О.Дутко Класифікація юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки. 2014. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2302/vnulpurn201481015.pdf> (дата звернення 05.02.2019 р.).
131. Галаган В.Я., Орлов В.Ф., Отич О.М. Конфліктологія: Конспект лекцій. Для підготовки магістрів усіх форм навчання. Київ: ДЕТУТ. 2008. 293с.
132. Пірен М.І. Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП. 2003. 360с.
133. Гасанова А.К. Адміністративно-правові засади вирішення конфліктів в діяльності органів виконавчої влади: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 215с.
134. Тимошенко К.О. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів: автореф. ...дис. канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20с.
135. Білозьоров Є.В. Особливості використання діяльнісного підходу в дослідженні правової системи суспільства/ Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)»: збір. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) Київ. 2019. С. 13–17.
136. Афанасьєва М.В. Зловживання правом у виборчому процесі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса. 2011. том 10. С. 153–162.
137. Тимошенко І.В. Юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства України: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Київ., 2010. 20 с.
138. Галаган В.Я, Орлов В.Ф., Отич О.М. Конфліктологія: Конспект лекцій. Для підготовки магістрів усіх форм навчання. Київ. 2008. 293с.
139. Рябов С. Г. Політичні вибори: словник-довідник. Київ. 1998. 56с.
140. Картузова І.О. Поняття, елементи та види адміністративного позову. *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 94 – 100.

-
141. Педько Ю.С. Адміністративний позов і предмет захисту в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. Київ. 2009. № 4. С. 151 – 157.
142. Дерій В.І. Виборчі спори та їх судовий розгляд. URL: www.just.gov.ua/content/277 (дата звернення 05.02.2019 р.).
143. Тодика О.Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект): монографія. Харків, 2003. С. 147.
144. Князев С.Д., Хрусталева Е.Н. Субъекты российского избирательного права. *Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков*. Владивосток, 1998. С. 85–90.
145. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. Москва. 1979. 229 с.
146. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х т. Москва. 1982. Т.2. 359 с.
147. Бандурка О.М., Тищенко М.М. Адміністративний процес: Підручник для вищих навчальних закладів. Київ. 2002. С. 288.
148. Козодой Л.М. Конституційно-правовий статус суб'єкт виборчого процесу в Україні, дис. ... канд.юрид. наук, Київ. 2006. 228с.
149. Минникес И.В. Выборы в истории Российского государства в X начале XX века. Санкт – Петербург:Юридический центр Пресс. 2010.526 с.
150. Грабильникова О.А. Конституційно-правовий статус виборців як суб'єктів виборчого процесу в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2 //:[http://www.pap.in.ua/3-2_2013/2/Hrabylnikova%20O.A. pdf](http://www.pap.in.ua/3-2_2013/2/Hrabylnikova%20O.A.pdf). (Дата звернення: 10.02.2017).
151. Співак В.І. Правова культура виборів в Україні: теорія і практика: Монографія. За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 2006. 256с.
152. Смокович М.І. Правовий статус виборця в Україні: окремі аспекти. *Юридична Україна*. 2014. № 2. С. 28–38.

-
153. Буравченко И.Л. Конституционно-правовой статус избирателя в Российской Федерации: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Москва. 2010. 27с.
154. Уваров А.А. Конституционно-правовой механизм охраны и защиты прав и свобод человека. *Известия Оренбургского государственного аграрного университета*. Оренбург. 2010. № 28-1. Т. 4. С. 291–293.
155. Рябець М.М. Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. Київ, 2003. 600с.
156. Стешенко Т.В. Виборчі комісії: правовий статус і організація роботи: Автореф. дис..... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 19с.
157. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365 – III. Офіційний вісник України. 2001. № 17. Ст. 728.
158. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник /Центральна виборча комісія; Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. Київ, 2001. 353с.
159. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/page>(дата перегляду: 12.11.2018).
160. Ковлер А. И., Зотова З. М. Стратегия избирательной кампании и ее планирование. М., 1999. 80с.
161. Катков Д. Б., Корчиго Е.В. Избирательное право: Вопросы и ответы/ Ред. Ю. А. Веденеева, Москва. 2001. 288с.
162. Коментар до Закону України «Про вибори народних депутатів України». За ред. М.І. Ставнічук, М.І. Мельника. Київ, 2002.384с.
163. Проміжний звіт «Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ Місія зі спостереження за виборами Україна Місцеві вибори, 25 жовтня 2015 р.» URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/191446?download=true>(дата перегляду: 12.11.2018).
164. Лавринович О.В. Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення: Автореф.. дис канд. юрид. наук, Київ, 2001. 16с.

-
165. Handbook for Monitoring Administrative Justice. OSCE/ODIHR. – Warsaw, 2013.- 128 p. URL: <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/105271?download=true> (дата перегляду: 22.08.2019).
166. Загайнов С.В. Избирательный процесс в современной России: конституционно-правовой аспект: дис. канд. юрид., Майкоп, 2006. 195с.
167. Вибори до Верховної Ради України: Інформаційно-довідкове видання. Ред: М. М. Рябець та ін. Київ, 2002. 676с.
168. Адміністративне судочинство України: підручник / О.М. Пасенюк (кер.авт. кол.), О.Н. Панченко, В.Б. Аверьянов та інш.; О.М. Пасенюка. Київ. 2009. 672с.
169. Вибори Президента України. 1999: Інформаційно-аналітичне видання. Київ, 2000.396с.
170. Выдрин И.В. Институт общественных наблюдателей за выборами органов власти. *Государство и право*. 1996. № 6. С. 29–36.
171. Зінченко О.О. Журналіст і передвиборна агітація: проблеми правової захищеності. Засоби масової інформації у виборах: права, обов'язки, відповідальність: Матеріали наради семінару з представниками ЗМІ України, 19 грудня 2001 року. Київ. 2001.С. 25–30.
172. Соболенко В., Сокольська І. Вплив засобів масової інформації на виборчий процес в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 172–175.
173. Парламент України: вибори – 98. Інформаційно-аналітичне видання. Київ. 1998. 723с.
174. Козодой Л.М. Конституційно-правовий статус суб'єктів виборчого процесу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2006. 228с.
175. Грищенко І. М. Формування публічної політики у сфері виборчого процесу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 11. С. 90–96.

176. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 лютого 2019 року у справі № 462/2646/17 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80224650> (дата звернення: 03.03.2019).

177. Битяк Ю. Проблемні питання визначення понять, які застосовуються в Кодексі адміністративного судочинства України / Тези доповідей Всеукр. наук. конференції з нагоди річниці запровадження адміністративного судочинства // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. С. 35 – 36

178. Юсов С.В., Ткачев В.Н., Харьковский А.И.. Избирательные споры в ходе федеральных, региональных и местных выборов 1993–1999 годов. Москва. 1999. 73с.

179. Постанова Центральної Виборчої комісії України від 28.10.2005 року № 138 «Про виконання рішення Верховного Суду України від 14 липня 2005 року». URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/acts/getd4b0d.html?id=19904&ptext=> (дата звернення: 03.03.2019).

180. Батан Ю. Д. Поняттєво-категорійний апарат превенції як призначення права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. Вип. 4. С. 11–19.

181. У справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»): Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04> (дата звернення: 06.06.2019).

182. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини третьої статті 30 Закону України

«Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів): Рішення Конституційного Суду України від 23 жовтня 2003 року № 17-пп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-03> (дата звернення: 07.06.2019).

183. У справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України): рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-пп/1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98>(дата звернення: 07.06.2019).

184. У справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України): рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-пп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09>(дата звернення: 07.06.2019)

185. У справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про визнання такою, що втратила чинність, Постанови Верховної Ради України «Про призначення позачергових виборів депутатів Тернопільської обласної ради»: Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2009 року № 14-пп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-09>(дата звернення: 28.04.2019).

-
186. Савчин М.В. Amicuscuriae щодо конституційності Указу Президента України № 303/2019 про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів від 21 травня 2019 року. *Український часопис конституційного права часопис*. Київ. № 2. 2019. С. 87–94.
187. Правовий висновок Суспільної Системи щодо неконституційності указу Президента по дострокове припинення повноважень Верховної Ради/ Матеріали справи № 1-152/2019(3426/19) до Рішення КСУ № 6-р/2019. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2770>(дата звернення: 15.11.2017).
188. Amicus curiae з питань, винесених на розгляд Конституційного Суду України в межах справи щодо відповідності Конституції України Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 21 травня 2019 року № 303/2019. URL: <https://www.pravo.org.ua/ua/news/20873730-amicus-curiae-z-pitan,-vinesenih-na-rozglyad-ksu-v-megeah-spravi-schodo-vidpovidnosti-konstitutsiyi-ukrayini-ukazu-prezidenta-ukrayini-pro-rozpusk-parlamentu>.(дата звернення: 15.11.2017).
189. У справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»: Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19>(дата звернення: 15.11.2017).
190. Рішення Конституційного Суду України від 26 квітня 2007 р: оцінки можливих ризиків і наслідків від. URL: <https://dif.org.ua/article/rishennya-konstitutsiynogo-sudu-ukraini-otsinki-mozhlivikh-rizikiv-i-naslidkiv> (дата звернення: 04.06.2019).
191. У справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу

Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»: Рішення Конституційного Суду України від 21 травня 2019 року № 303/2019 URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynyy-sud-ukrayiny-mozhe-vplyvaty-na-vyborchyy-proces-lyshe-zdiysnyuyuchy> (Дата звернення: 15.07.2019)

192. Кириченко Ю. Президент тут ні до чого. URL: https://zbruc.eu/node/90149?fbclid=IwAR2pXt1nGHAYpc3CRioCWgqxvckZgW_sOTr9My2RyUIWLxjuUsa0uOENvEw (дата звернення: 15.07.2019)

193. Спільний висновок ОБСЄ/БДПІЛ та Венеціанської Комісії щодо проекту Закону про внесення змін до Законів про вибори народних депутатів України і про Центральну виборчу комісію та щодо проекту Закону про повторні вибори в Україні (CDL-AD(2013)016). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / заред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2016. Ч. 2. 348 с.

194. Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПІЛ зі спостереження за виборами до Верховної Ради України 2012р. URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/98746?download=true> (дата звернення: 14.08.2019).

195. Бучин М.А. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2012. 364 с.

196. Алсуф'єв В.В. До питання співвідношення адміністративної та судової юрисдикції щодо виборчих спорів. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-15 лист. 2003 р.). Київ: Нора-Друк, 2003. 504с.

197. Стенограма засідання круглого столу «Обговорення зауважень та рекомендацій Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПІЛ стосовно внесення змін до Конституції України» від 13 серпня 2013 р. URL:

<https://minjust.gov.ua/news/ministry/stenograma-zasidannya-kruglogo-stolu-obgovorenniya-zauvajen-ta-rekomendatsiy-venetsianskoi-komisii-ta-obsebdipl-stosovno-vnesennya-zmin-do-konstitutsii-ukraini-vid-13-serpnya-2013-roku-18385>(дата звернення: 14.08.2019).

198. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: навч. посібник. Харків: Прометей-Прес. 2008. 636 с.

199. Доповідь про скасування результатів виборів (CDL-AD(2009)054). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії / пер. з англ.; за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. В 2-х част. Київ. 2016. ч.1. с. 221.

200. Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПІЛ зі спостереження за позачерговими виборами народних депутатів України 2014 р. URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>(дата звернення: 10.08.2019 року).

201. Калашникова С.И. Медиация в сфере гражданской юрисдикции. URL: <http://mosmediator.narod.ru/index/0-1604> (дата звернення: 14.09.2019).

202. Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B) (дата звернення: 06.05.2019).

203. Указ Президента України № 276/2015 від 20 травня 2015 року «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки (редакція від 20.05.2015). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 06.05.2019).

204. Тимошенко, Гриценко, Садовий, Бондар та Шевченко підписали меморандум «Про чесні вибори» URL: <https://censor.net.ua/ua/n3110616>; <https://ru.tsn.ua/ukrayina/timoshenko-zelenskiy-i-esche-chetyre-kandidata-v->

prezidenty-podpisali-memorandum-o-chestnyh-vyborah-1293813.html(дата звернення: 21.02.2019 р.).

205. Красіловська З.В. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект. дис. ...канд. наук з держ. управ. Одеса. 2017. 220с.

206. Шинкар Т.І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід. Київ. 2017. 220с.

207. Лиско А. Проблеми впровадження та проведення медіації в адміністративному судочинстві в Україні. URL: <http://aphd.ua/problemu-vprovadzhennia-ta-provedennia-mediatsi-v-administratyvnomu-sudochynstvi-v-ukrany/>(дата звернення: 01.08.2019).

208. Муза О.В. Деякі аспекти використання медіації в адміністративному судочинстві України. *Університетські наукові записки*. Хмельницький. 2011. № 4. С. 239–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2011_4_36 (дата звернення: 01.08.2019).

209. Медіація: підручник / Б.А. Леко, Г.В. Чуйко. Чернівці: Книги XXI, 2011. 462с.

210. Геселев О. Зміна пануючого право розуміння як обов'язкова умова впровадження відновного правосуддя в Україні (філософсько-правовий аспект). *Право України*. 2010. № 3. С. 106-115.

211. Мішура В.Д. Політична реклама у виборчій кампанії: збір. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. «Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення». Київ, 13–15 листоп. 2002 р. (доповіді, виступи, рекомендації). Київ. 2003. С. 340–342.

212. Мельник М.І. Правові та соціальні проблеми відповідальності за порушення виборчого законодавства. Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: Матеріали науково-практичної конференції. Київ. 2005. С. 17–30.

213. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса, 2019. 456с.
214. Матеріали курсу підготовки медіаторів із кола посадовців, які займають керівні посади в органах виконавчої, законодавчої та судової влади. Спільна програма Європейської Комісії та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи України». Київ. 2010.
215. Медиация в практике нотариуса / отв. ред. С.К. Загайнова, Н.Н. Тарасов, В.В. Ялков. Москва-Берлин: Инфотропик Медиа. 2012. С. 19–21.
216. Поліщук М.Я. Моделі медіації: порівняльно-правовий аналіз досвіду зарубіжних країн. *Судова та слідча практика в Україні*. 2016. Вип. 2. С.52–56.
217. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Львів. 2016. 250с.
218. Романадзе Л.Д. Сдерживающие недостатки: какие пробелы в проектах новых ХПК, ГПК и КАС будут мешать примирению сторон судьей или медиатором. URL: http://zib.com.ua/ru/print/128584-kakie-probeli_v-proektah-novih-hpk_gpk_i-kas-budut-meshat-pr.html (дата звернення: 02.06.2019).
219. Корінний С.О. Впровадження медіації в адміністративний процес України. автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2019. 16с.
220. Врегулювання спорів: Що таке консиліація? URL: <http://www.dispute-resolution-hamburg.com/ua/ua/conciliation/what-is-conciliation/> (дата звернення: 30.07.2019).
221. У справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-10> (дата звернення: 08.07.2019).

-
222. Habeas Corpus Act 1679 p. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Habeas_Corpus_Act (дата звернення: 08.07.2019).
223. Sir Thomas Bingham, The European Convention on Human Rights: Time to Incorporate, 1993 Law Quarterly Review, 390p.
224. Смокович М.І. Теоретичні засади правового регулювання розгляду адміністративними судами виборчих спорів: автореф. дис. д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 35с.
225. Colliard J.-C. Electoral Disputes. The Cancellation of Election Results. Science and Technique of Democracy. No. 46. Strasbourg: Council of Europe Publ., 2010. 9p.
226. Clerfayt G. The European electoral heritage and the Code of good practice in electoral matters. European Standards of Electoral Law in Contemporary Constitutionalism. Science and Technique of Democracy, No. 39. Strasbourg: Council of Europe, 2005. 33p.
227. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення 09.11.2019р.).
228. Лещенко О.Д. Роль виборів, виборчих прав та виборчих спорів громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні: *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 81. С.78–96.
229. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019-NDU-ua-Analytical-report.pdf> (дата звернення 09.11.2019р.).
230. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82472876> (дата звернення: 15.11.2019р.).
231. Постанова Верховного Суду від 25 червня 2019 року у справі № 855/152/19 та від 30 червня 2019 року у справі № 855/170/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/> (дата звернення: 15.11.2019 р.).

-
- 232.Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 30 червня 2019 року у справі № 855/215/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/> (дата звернення: 15.11.2019 р.).
233. Постанова Верховного Суду від 4 липня 2019 року у справі № 855/224/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/> (дата звернення: 15.11.2019 р.).
234. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори Президента України 31 березня 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019-VPU-ua-Analytical-report.pdf> (дата звернення: 07.08.2019 р.).
- 235.Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 4 липня 2019 року у справі № 855/244/19 про визнання протиправною та скасування постанови Комісії від 30 червня 2019 року № 1383 «Про внесення змін до постанови Центральної виборчої комісії від 26 червня 2019 року № 1345». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review> (дата звернення 15.11.2019 р.).
- 236.У справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про визнання такою, що втратила чинність, Постанови Верховної Ради України «Про призначення позачергових виборів депутатів Тернопільської обласної ради»: Рішення Конституційного Суду України від 10.06.2009 р.№ 14-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-09> (дата звернення 15.11.2019 р.)
237. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 серпня 2019 року, ухвалена за результатами перегляду рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 9 серпня 2019 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/> (дата звернення 15.11.2019 р.).
238. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори Президента України 31 березня 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/wp->

content/uploads/2019/10/2019-VPU-ua-Analytical-report.pdf (дата звернення 07.08.2019 р.).

239. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори Президента України 31 березня 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019-VPU-ua-Analytical-report.pdf> (дата звернення 07.08.2019 р.).

240. Аналітичний звіт Центральної виборчої комісії: Вибори Президента України 31 березня 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019-VPU-ua-Analytical-report.pdf> (дата звернення 07.08.2019 р.).

241. Рішення Верховного Суду від 03 грудня 2004 року «Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04/conv> (дата звернення: 01.06.2019).

242. Постанова Верховного Суду від 12 липня 2019 року у справі № 855/265/19 про визнання протиправною та скасування постанови Комісії від 3 липня 2019 року № 1446 «Про скасування реєстрації кандидата в народні депутати України Шарія А.А., включеного до виборчого списку Політичної партії «Партія Шарія» у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/> (дата звернення 15.11.2019 р.).

243. У справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та ст. 2482 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи): Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 р. № 6-зп. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Ст. 2598.

-
244. Гуменюк В.І., Ставнійчук М.І. Розгляд виборчих спорів за Законом України «Про вибори Президента України»/заред. А.Г.Яреми. Київ. 2004. С. 352.
245. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів. *«Право і суспільство»*. 2018. № 6. С. 33–39.
246. У справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу): Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року [№ 9-рп/2012](http://www.ccu.gov.ua/docs/648) URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/648> (дата перегляду: 10.07.2019)
247. Сербан Ф.І. Кореляція принципу офіційності і принципів змагальності та диспозитивності в адміністративному судочинстві. *Юридична наука*. 2015. № 7. С. 74–82.
248. Колесниченко В.М. Роль судової влади у захисті виборчих прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 23с.
249. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації: монографія. Харків: ФІНН, 2011. 248с.
250. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) (2017) Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Переклад українською. 2017. 168 с.
251. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект. дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2014. 210с.
252. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України: Рішення Конституційного Суду України № 16-рп/2009 від 30 червня 2009 року. Офіційний вісник України. 2009. № 52. Ст. 1800.
253. У справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «ДІД Конс» щодо офіційного тлумачення положень пункту

15 частини першої статті 37 Закону України «Про виконавче провадження» у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 41, частини п'ятої статті 124, пункту 9 частини третьої статті 129 Конституції України, статті 115 Господарського процесуального кодексу України, пунктів 1.3, 1.4 статті 1, частини другої статті 2, абзацу шостого пункту 3.7 статті 3 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливноенергетичного комплексу» (справа про стягнення заборгованості з підприємств паливно-енергетичного комплексу): Рішення КСУ від 13 грудня 2012 року № 18-рп/2012. *Вісник Конституційного суду України*. 2013. № 1. С. 5.

254. У справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 1-рп/2012. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12> (дата звернення 07.08.2019 р.)

255. У справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про визнання такою, що втратила чинність, Постанови Верховної Ради України «Про призначення позачергових виборів депутатів Тернопільської обласної ради»: Рішення Конституційного Суду України у від 10 червня 2009 року [№ 14-рп/2009](#). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-09> (дата звернення: 15.11.2017).

256. У справі за конституційним зверненням акціонерної компанії «Харківобленерго» щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 17, пункту 8 частини першої статті 26, частини першої статті 50 217 Закону України «Про виконавче провадження»: Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2013 року № 5-рп/20 від 26

червня 2013 року Справа № 1-7/2013 URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/5-rp/2013.pdf> (дата звернення 07.08.2019 р.).

257. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка. 2004. 430с.

258. Осадчук О.К. Порядок розгляду скарг окружними виборчими комісіями. *Вісник Центральної виборчої комісії України*. Київ. № 2. 2012. С.26-29.

259. Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. Дис. ... д-ра юрид. наук. Москва. 1997. 363с.

260. Тимошенко І. Виборчі комісії як суб'єкти реалізації правозахисної функції URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/52575/7/Tymoshenko_Vyborchi_komisii.pdf (дата звернення: 15.11.2018).

261. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: навч. посіб. Харків. 2008. 636с.

262. Постанова Центральної виборчої комісії України від 11 листопада 2019 року № 1954 «Про пропозиції щодо вдосконалення Виборчого кодексу України, повернутого з пропозиціями Президента України для повторного розгляду Верховною Радою України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1954359-19#Text> (дата звернення 15.11.2019 р.).

263. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х ч.; пер.з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., виправ. і доповн. Київ. 2016. Ч. 1. 500с.

264. Богашева Н.В. Виборчі комісії як органи управління виборчим процесом: проблеми формування і забезпечення професійності та об'єктивності. Вибори Президента України—2004: проблеми теорії та практики: зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9–10 черв. 2005 р.). Київ. 2005. С. 530-542.

-
265. Выдрин И.В. Избирательное право Российской Федерации: учебник / 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: ИНФРА-М. 2011. 240с.
266. Sokala A., Michalak B., Uziębło P. Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych. Warszawa: Lex; Wolters Kluwer Polska, 2013. 106 s.
267. Олькіна О.В. Конституційно-правова природа виборчих комісій за стандартами європейської моделі конституціоналізм. *Український часопис конституційного права*. Львів. 2019. № 1. С. 31–42.
268. Голосніченко Д.І. Повноваження виборчих комісій щодо розгляду заяв і скарг виборців // Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: Матеріали науково-практичної конференції. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. С. 177–181
269. Талапина Э.В. Новые институты административного права. *Государство и право*. 2006. № 5. С. 14-21.
270. Некомпетентність членів виборчих комісій – головна причина порушень, – ОПОРА. 23 липня 2019 р. URL: <https://dyvys.info/2019/07/23/nekompotentnist-chleniv-vyborchyh-komisij-golovna-prychyna-porushen-opora/> (дата звернення: 01.06.2019).
271. Guidelines for Understanding, Adjudicating, and Resolving Disputes in Elections (GUARDE) / International Foundation for Electoral Systems / Edited by Chad Vickery / 2011.
272. Посібник з дизайну системи адміністрування виборів. Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам, 2016. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-management-designrevisededition-UK.pdf> (дата звернення: 01.06.2019).
273. Максакова Р.М. Особливості організації та проведення місцевих виборів 2006 року в Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 2 (4). С. 86-91.

-
274. Тимошенко І.В. Виборчі комісії як суб'єкти реалізації правозахисної функції. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/52575/7/Tymoshenko_Vyborchi_komisii.pdf (дата звернення: 15.11.2018).
275. Ключковський Ю. Аналіз стану та пропозиції щодо доопрацювання проекту Виборчого кодексу (№ 3112-1) стосовно проблем формування складу, повноважень та процедури діяльності виборчих комісій. Аналіз стану та пропозиції щодо доопрацювання проекту Виборчого кодексу (№ 3112-1): матеріали за результатами регіональних дискусій / Ю. Ключковський, О. Бурмагін, В. Венгер, Є. Радченко. Київ, 2018. 98 с.
276. Хромова Ю. О. Шляхи вдосконалення роботи виборчих комісій в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 166–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2010_4_27 (дата звернення; 06.11.2019 р.).
277. Голосніченко Д.І. Повноваження виборчих комісій щодо розгляду заяв і скарг виборців. Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: матеріали науков.-практич.к онф. Київ, 2005. С. 177–181.
278. Жушман М. Предмет судової діяльності у справах про захист виборчих прав. *Право України*. 2004. № 4. С. 78–81.
279. Ставнійчук М.І. Строки у виборчому процесі: правові проблеми визначення поняття, класифікації та обрахунків. *Право України*. 2003. № 10. С. 21–29.
280. Єремєєва М.О. Особливості визначення та обчислення процесуальних строків у виборчих спорах, які вирішуються за нормами Кодексу адміністративного судочинства. *Форум Права*. 2011. С. 261–266
281. Радченко Є.В. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування. Київ: Факт. 2003. 258с.

-
282. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичний збірник. / М.В. Охендовський, А.Й. Магера, Ж.І. Усенко-Чорна та ін. Київ: ВАІТЕ, 2016. 990 с.
283. Постанова Центральної виборчої комісії України № 757 від 31 травня 2014 року «Про голосування в межах територіальних виборчих округів № 41 – 46, 48, 51 – 57, 105 – 113, 116 на позачергових виборах Президента України 25 травня 2014 року» URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/acts/showcardfa1f-2.html?id=47228&what=0> (дата звернення 06.11.2018 р.)
284. Регламент Центральної виборчої комісії, затверджений постановою Центральної виборчої комісії України від 26.04.2005 р. № 72. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/acts/showcardfa1f-2.html?id=47228&what=0> (дата звернення 06.11.2019 р.).
285. Рішення Київського апеляційного адміністративного суду від 19 серпня 2012 року у справі № 2а-9103/58/2012 за позовом ОСОБА_2 до Центральної виборчої комісії, члена Центральної виборчої комісії Магери А.Й., члена Центральної виборчої комісії Шелудька В.Є. про визнання протиправною та скасування постанови Центральної виборчої комісії від 03 серпня 2012 року № 147 «Про реєстрацію кандидатів у народні депутати України, які балотуються в одномандатних виборчих округах у порядку само висування», на виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 року в частині реєстрації кандидата в народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 62; визнання протиправними дій членів Центральної виборчої комісії Шелудька В.Є. та Магери А.Й. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/so8249?ed=2012_08_19&an=1 (дата звернення 06.11.2019 р.).
286. Європейський демократичний доробок в галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Б. Ключковського. вид. 2-е, виправ. і допов. Київ. 2009. 340 с.

287. Chrysogonos K., Stratilatis C. Limits of Electoral Equality and Political Representation. *European Constitutional Law Review*. 2012. Vol. 8, Iss. 1. P. S. 87-88

288. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 року № 1932-IV (остані зміни № 396-IX від 19.12.2019) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/1932-15#n134> (дата звернення: 20.12.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лещенко О.Д. Выборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Держава і право*. 2011. № 51. С. 250–260.
2. Лещенко О.Д. Выборчий спір: до визначення дефінітиву та характерних рис. *Судова апеляція*. 2011. № 2(23). С. 32–39.
3. Лещенко О.Д. Роль виборів, виборчих прав та виборчих спорів громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні: *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 81. С. 78–96.
4. Лещенко О.Д. Европейские стандарты обжалования нарушений избирательного законодательства и разрешения дел об избирательных спорах: міжнар. наук.-практ. правовий журнал «*Leges et Vita*» («Закон і Життя»). 2018. № 12. С. 82–85.
5. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів. «*Право і суспільство*». 2018. № 6. С. 33–39.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Лещенко О.Д. Выборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: III Всеукр. конф. студентів, аспірантів і молодих учених* (м. Маріуполь, 11 бер. 2011 р.). м. Маріуполь: Маріуполь.держ. ун., 2011. С. 45–49.
2. Лещенко О.Д. Выборчий спір: до визначення поняття та особливостей. *Конституційні основи формування правової системи: міжнар.*

наук. конф. пам'яті доктора юридичних наук Стрельцова Л.М. (м. Одеса, 20 квіт. 2012 р.). м. Одеса: Астропринт, 2012. С. 76–78.

3. Лещенко О.Д. Структура виборчого спору: до питання визначення дефінітиву та суб'єктно-об'єктної характеристики. *Актуальні питання розвитку держави і права: традиції та новачії*: Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2012 р.). м. Київ: Актуальна юриспруденція. С. 74–77.

4. Лещенко О.Д. Виборчі спори та юридичний механізм захисту виборчих прав громадян. *Право як ідея врегулювання: рівень ефективності та способи його підвищення*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 серп. 2012 р.). м. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. С. 33–34.

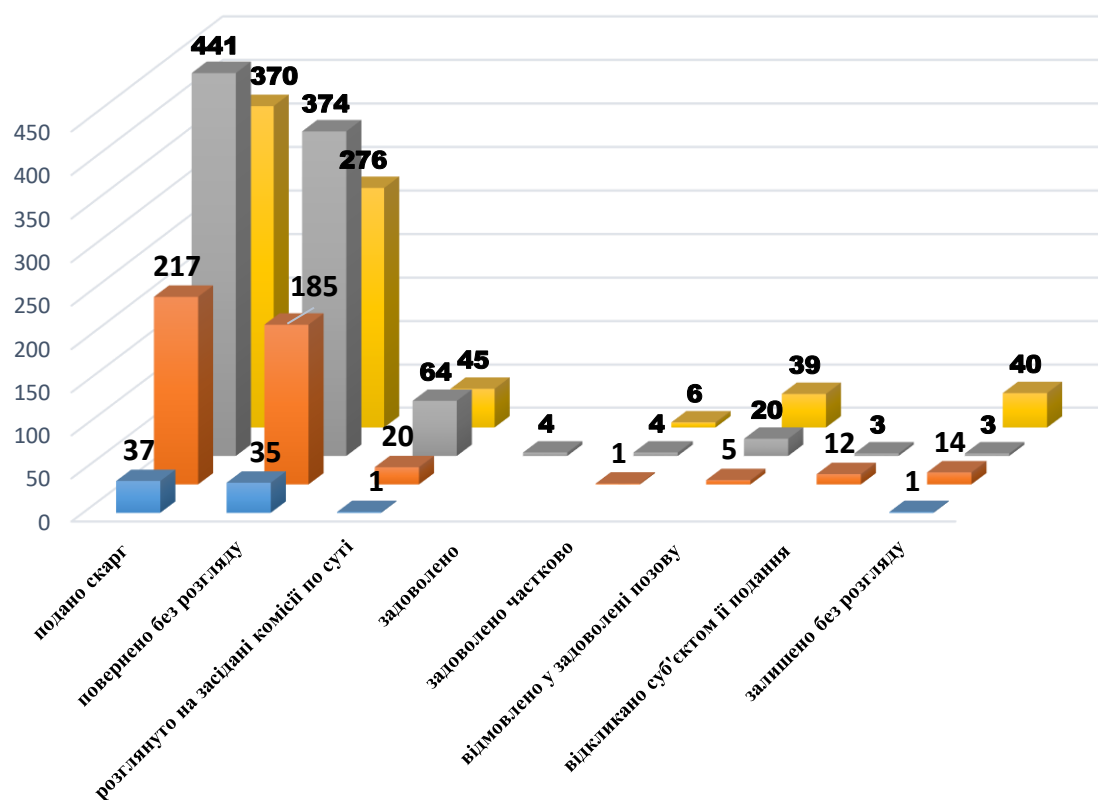
5. Лещенко О.Д. Європейські стандарти оскарження порушень виборчого законодавства та вирішення справ про виборчі спори. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15–16 лют. 2019 р.). м. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 13–16.

6. Лещенко О.Д. Роль виборів та виборчих прав громадян у реалізації концепції безпосереднього народовладдя в Україні. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 лют. 2019 р.). м. Запоріжжя: Запоріж. міська організація «Істина», 2019. С. 21–24.

7. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання вирішення виборчих спорів. *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 01–02 берез. 2019 р.). м. Харків: Східноукр.наук.-юрид. організація, 2019. С. 11–15.

Додаток № 1

Розгляд виборчих спорів Центральною виборчою комісією України у зрізі 2014 та 2019 років

- вибори Президента України 25 травня 2014 року
- вибори Президента України 21 липня 2019 рік
- позачергові вибори народних депутатів 24 жовтня 2014 року
- позачергові вибори народних депутаів 21 липня 2019 року

Додаток 2**ТАБЛИЦЯ**

відмінностей оскарження порушень, пов'язаних із виборчим процесом від порядку притягнення до відповідальності за порушення виборчого законодавства

Особливості	Виборчі оскарження	Процедури для призначення відповідальності у виборчих питаннях
<i>Час вчинення та виявлення</i>	Під час виборчого процесу	Під час виборчого процесу
<i>Час розгляду справи та вирішення питання про притягнення до відповідальності</i>	У межах виборчого процесу, в порядку та граничні строки встановленні законодавством	У межах виборчого процесу, а також у міжвиборчий період, що завдає шкоди виборчій системі України та за вчинення яких застосовуються заходи юридичної відповідальності
<i>Санкції за нормативно-правовим джерелом їх походження</i>	Містяться у Виборчому кодексі України (Законах про вибори до січня 2020 року)	містяться у КУпАП
<i>Тип функції</i>	коригувальна	каральна
<i>Дія</i>	Скасування, виправлення або визнання порушення	Притягнення до відповідальності
<i>Результат</i>	Захист чи відновлення виборчого права	Накладення санкції. Забезпечує, щоб виборчий процес не суперечив правовій системі
<i>Вид нагляду</i>	Прямий	Непрямий
<i>Суб'єкти</i>	1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах; 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів; 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на	1) виборчі комісії, їхні члени; 2) кандидати, їхні довірені особи, уповноважені представники; 3) політичні партії (місцеві організації партій) – суб'єкти виборчого процесу, їхні уповноважені особи;

	відповідних виборах; 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому цим Кодексом; 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації	4) офіційні спостерігачі; 5) виборці (особливо при проведенні передвиборної агітації та в день голосування); 6) засоби масової інформації, їхні творчі працівники (журналісти); 7) суб'єкти розповсюдження зовнішньої реклами та реклами на транспорті; 8) органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи; 9) підприємства, заклади, установи, організації, їхні посадові та службові особи; 10) громадські об'єднання, політичні партії, які не є суб'єктами виборчого процесу
--	---	--

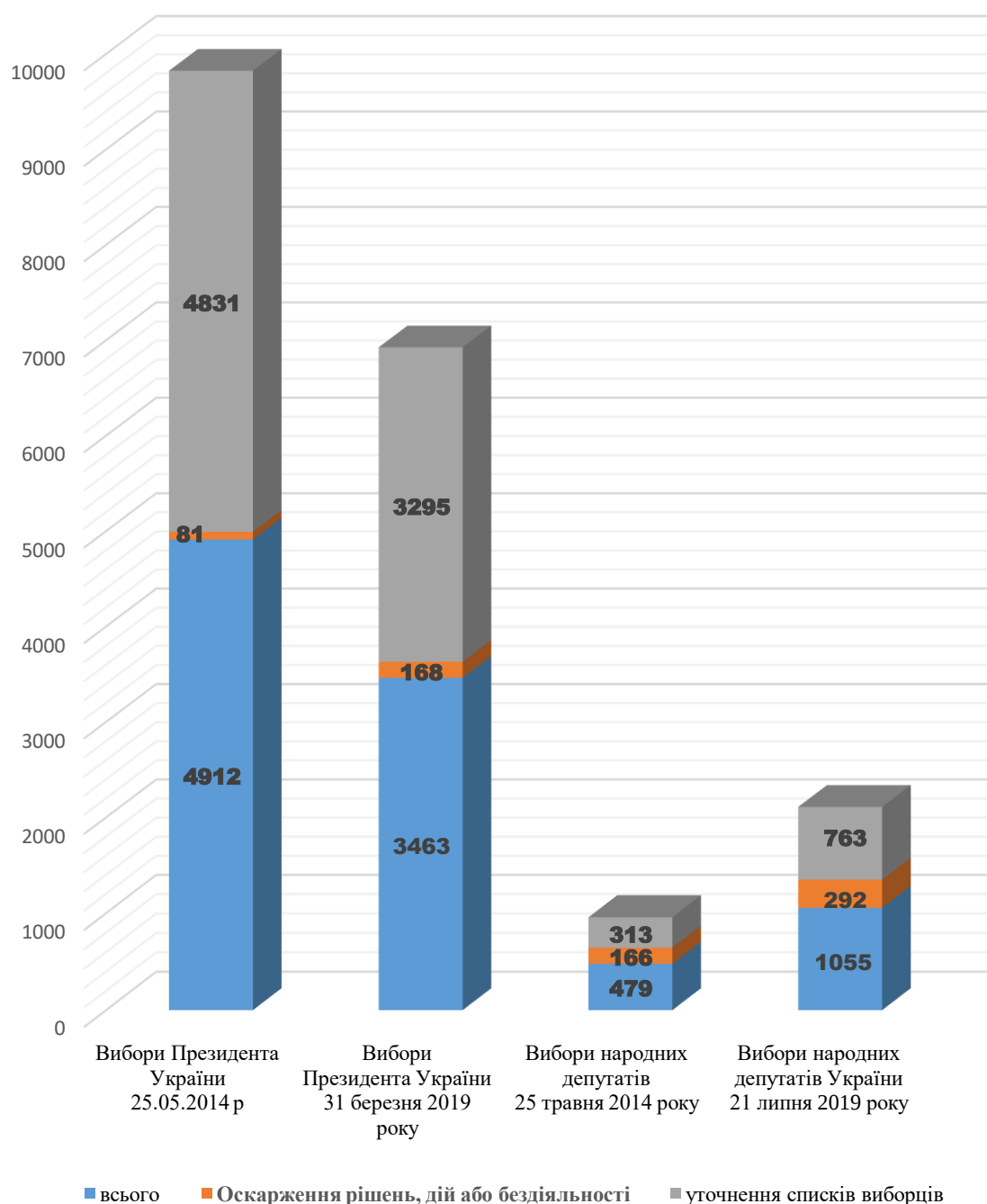
Додаток № 3

СУБ'ЄКТИ ІНІЦІЮВАННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ У СУДОВИХ СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРАМИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ у зрізі 2010, 2014 та 2019 років

Додаток № 4

Порівняльна таблиця ініціювання виборчих спорів шляхом звернення до суду у зрізі виборчих компаній 2014 та 2019 років

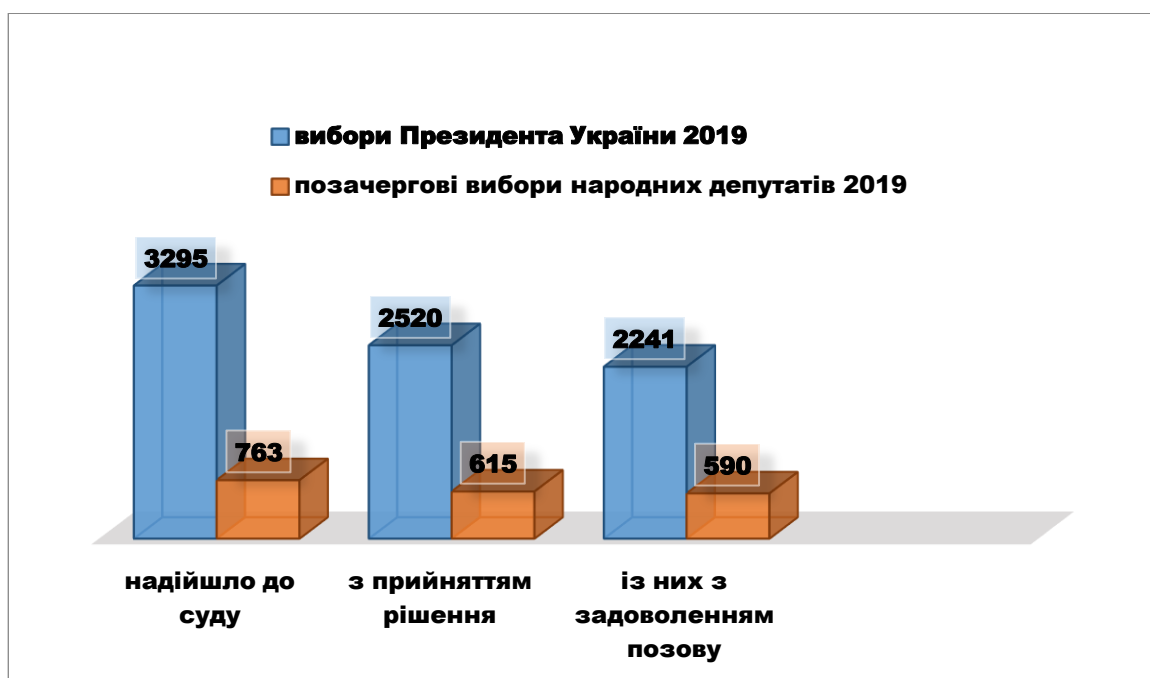
ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ЗВЕРНЕНЬ ДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВИБОРЧОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ПО ЗАХИСТ ВИБОРЧИХ ПРАВ У 2014 ТА 2019 РОКАХ

Аналіз судової статистики виборчих справ у зрізі виборчих компаній у 2019 році щодо оскарження дій дільничних виборчих комісій та їх членів

**Аналіз судової статистики виборчих справ
у зрізі виборчих компаній у 2019 році
щодо уточнення списків виборців**

Додаток №8

**Статистичні дані та практика розгляду скарг, що стосуються
оскарження рішень, дій чи бездіяльності у ході виборів,
на прикладі Центральної виборчої комісії**

	подано	повернуто	розглянуто	Задоволено/частково задоволено/відмовлено	
Вибори Президента України 25.05.2014 р.	37 скарг	35 скарг через їх неналежне оформлення повернено суб'єктам звернення зі скаргами без розгляду з відповідними роз'ясненнями	1 скаргу винесено на засідання Комісії та прийнято постанову про залишення скарги без розгляду по суті згідно з частиною шостою статті 96 Закону	-	1 скаргу відкликано суб'єктом її подання
Позачергові вибори народних депутатів 25.05.2014 р.	441 скарга	374 – через їх неналежне оформлення повернено суб'єктам звернення зі скаргами з відповідними роз'ясненнями	64 скарги розгля нуто на засіданні комісії	33 скарги залишено без розгляду по суті, 4 скарги задоволено, 4 скарги задоволено частково, за 20 скаргами відмовлено у задоволенні 3 скарги залишено без розгляду	3 скарги відкликано суб'єктами їх подання
Вибори Президента України 31.03.2019 р.	217 скарг	185 – повернуто суб'єктам звернення зі скаргами членами Центральної виборчої комісії у зв'язку з порушенням вимог щодо оформлення з наданням відповідних роз'яснень	20 – розглянуто на засіданні Центральної виборчої комісії	6 розглянуто по суті (предмет спору: 1- <i>предвиборна агітація,</i> 2- <i>утворення та затвердження складу дільничних виборчих ко місій,</i> 2 - <i>щодо нерозгляду в установлені законом строки подання про реєстрацію офіційного спостерегача,</i> 1 - <i>про скасування постанови окружної ви борчої комісії</i>) 1 задоволено частково 5 відмовлено у задоволенні 14 - залишено без розгляду по суті	12 – відкликано суб'єктами звернення зі скаргами

Позачергові вибори народних депутатів України 21.07.2019 р.	370 скарг	276 – повернуто суб'єктам звернення зі скаргами членами Центральної виборчої комісії у зв'язку з порушенням вимог щодо форми та змісту таких скарг з наданням роз'яснень	85 – розглянуто на засіданні Комісії	45 розглянуто по суті (із них 42 оскаржені дії пов'язані з передвиборною агітацією) 39 відмовлено 6 частково задоволено 40 - залишено без розгляду по суті	
Усього	1065	870	170	Залишено без розгляду по суті 132 Задоволено 4 Задоволено частково 11 Відмовлено 64	16

Додаток № 9

	Надійшло	Повернуто	Відмовлено у відкритті	Без розгляду	Відкрито провадження	Прийнято рішень	В тому числі про задоволення позов	Усього переглянуто в апеляц. порядку

							у	
Вибори ПУ 25 травня 2014 року (всі справи)	4912	166	12	949	3750	3576	3203	35 усього 27 без змін 8 скасовано
Оскарженнярішень, дійабобездіяльності	81	12	0	9	60	52	23	3 усього 2 залишено без змін 1 скасовано 0 змінено
Уточнення списків виборців	4831	154	12	940	3690	3524	3180	32 усього 25 без змін 7 скасовано 0 змінено
Вибори народних депутатів 25 травня 2014 року (Всі справи)	479	24	2	51	394	354	306	48 усього 35 без змін 10 скасовано
Оскарженнярішень, дійабобездіяльності	166	19	2	21	116	88	40	32усього 21 без змін 8 скасовано 0 змінено
Уточнення списків виборців	313	5	-	30	278	266	266	16 усього 14 без змін 2 скасовано 0 змінено
Вибори Президента України 31 березня 2019 року (Всі справи)	3463	156	8	465	2783	2607	2255	29 усього 18 без змін 1 змінено 10 скасовано
Оскарженнярішень, дійабобездіяльності	168	27	2	28	95	87	14	14 усього 8 без змін 6 скасовано 0 змінено
Уточнення списків виборців	3295	129	6	437	2688	2520	2241	15 усього 10 залишено без змін 1 змінено 4 скасовано
Вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року (всі справи)	1055	67	8	134	797	787	547	45 усього 29 без змін 2 змінено 14 скасовано
Оскарженнярішень, дійабобездіяльності	292	34	3	40	182	197	42	21 усього 13 без змін 8 скасовано
Уточнення списків виборців	763	33	5	94	615	590	505	24 усього 16 без змін 2 змінено 6 скасовано
Всього (всі справи)	9909	413	30	1599	7724	7324	6 311	